

О. КИСІЛЕВСЬКА

*по
річчю*
КРАЮ

СПИСОК ВИДАВЦІВ КНИЖКИ “ПО РІДНОМУ КРАЮ”

проф. АНАСТАЗІЄВСЬКИЙ Микола, Ст. Павль
о. прот. АНТОХІЙ Микола, Міннеаполіс
БАЗІЛЕВСЬКА Ольга, Монреал
БАРАБАШ С., Монреал
БЕЗКОРОВАЙНА Стефанія, Бафало
ВИДАВНИЦТВО “БУНЧУК”, Лондон
ВОЛОДЬКА Павло, Бафало
ВОРОНИН Олексій, Бафало
ВОРОПАЙ Олекса, Лондон
ВУЇЦЬ Лідія, Гемтренк
ГАНИЦЬКА Мечислава, Бафало
ГАРАСИМІВ Марія, Нью-Йорк
ГРИБИК-РОГОВСЬКА Люба, Ньюарк
ГАВІНЧУК В. Никола, фотограф, Смоукі Лейк
ДІДКОВСЬКИЙ Андрій, Філядельфія
ДИКАН Марія, укр. рест. “Оаза”, Філядельфія
агр. ДМИТРЕНКО Василь, Міннеаполіс
ДНІПРЯК Іван, Філядельфія
ДУШЕНКО Лідія-Анна, Бафало
ДУШЕНКО Михайло-Дмитро, Бафало
ЖІНОЧА СЕКЦІЯ ЛІГИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ, Торонто
ЗАЛІЩУК Василь, похоронне заведення, Торонто
ЗАХАРЧЕНКО Евдокія, Бафало
ЗОЛОТИЙ ХРЕСТ, Твін Сіті
о. митр. прот. ІВАНЮК Онуфрій, Ельмора, Па., ЗДА.
ІВАСИКІВ Розина, Нью-Йорк
інж. КОВАЛЬЧУК Юрій і Віра, Гановер
д-р КНЯГИНИЦЬКИЙ Дмитро й Меланія, Гановер
КОМІТЕТ УКРАЇНОК КАНАДИ, вінніп. відділ, Вінніпег
КОЦИК Роман, Рачистер
КОШУБА Степан, Ст. Павль
о. КРИШТАНОВИЧ Григорій, Оттава

Олга Свиридова

ОЛЕНА КИСІЛЕВСЬКА

ПО РІДНОМУ КРАЮ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

ВИПУСК 153

ТОРОНТО, Р.Б. 1955

Обкладинка Тамари Душенко

Printed in Canada 1955

D.K. 153 — 1955 — 8 — 2000

Basilian Press — 286 Lisgar St. — Toronto, Ont.

ДО ЧИТАЧІВ

Авторка цієї книжки, Олена Кисілевська, народилася 23. березня 1869 р. в родині українського священика Лева Сіменовича, в гарному малому селі Фільварки, що було потім прилучене до містечка Монастирська на Поділлі, де о. Лев був тоді сотрудником свого батька о. Михайла Сіменовича.

Із весною 1954 р. українська суспільність на чужині, зокрема в Америці й Канаді, гідно відзначила винятковий, подиву й глибокої пошани вартий шлях — вісімдесяти п'яти років життя і сімдесяти безперервних років відданого служіння Олени Кисілевської українській культурі. Від 1948 р. очолює вона Світову Федерацію Українських Жіночих Організацій, а початки її невтомної діяльності сягають 1884 року, коли вона п'ятнадцятилітньою дівчиною, вступила в члени першого українського жіночого товариства в Станиславові. З цієї пори не сходила вже з того, раз вибраного, важкого але неоцінно корисного шляху громадянської, культурно-освітньої і літературної діяльності.

Організаторка українського жіноцтва по всіх закутках Західно-Українських Земель. Зразкова мати-виховниця у власній родині, добра, незаступна порадниця української сільської й міської жінки в усяких життєвих справах. Довголітня (з 1925 до 1939 рр.) головна редакторка й видавець дуже цінних і популярних українських журналів: “Жіноча Доля” — для жіноцтва вищих шарів українського суспільства, “Жіноча Воля” для сільських українок, “Світ Молоді” — для юнацтва. Редакторка і видавець цілого ряду альманахів та власних і чужих популярних, практичних порадників із багатьох ділянок родинного й господарського життя, а з 1903 року, коли у “Літературно-Науковому Віснику” у Львові появилася друком її перша новелька, підписана псевдонімом Калина, ще й зворушлива письменниця. Вибрана українським народом сенатор-

ка польського союму впродовж двох безперервних каденцій у 1920-1930 роках — ось такі то ділянки творчої праці Олени Кисілевської на добро українського народу і ними рясно позначений небуденний шлях життя цієї славетної Доньки Українського Народу.

Про громадянську й культурно-освітню діяльність авторки цієї книжки багато було сказано в ювілейних промовах, багато написано в присвячених цій події статтях української преси, багато висловлено в безчисленних привітаннях, надісланих ювілянтці.

Цікава й багата літературна діяльність Олени Кисілевської. Авторка багатьох цікавих повістей і оповідань, як от “Великоднє Свято”, “Зимові вечорі”, “Діти на сонце” та ін., Олена Кисілевська найбільше уваги й свого літературного таланту присвятила незрівняним нарисам про країни і місцевості, де вона була. А подорожувала вона невтомно все своє життя. Відвідала всі частини земної кулі, за винятком Австралії, побувала в усіх країнах Європи. Своїми враженнями з далеких мандрівок ділилася з широкими читацькими масами і збагачувала скарбницю української літератури, зокрема літератури про подорожі.

До того роду творів належить чудова книжка авторки “Швайцарія”, про яку видатна українська діячка і педагог писала в свій час:

“...Ця прекрасна книжка, оздоблена численними, гарними фотографіями — це дуже цінний вклад у нашу науково-популярну літературу. Написана легкою мовою, захоплює читача та дає ґрунтовне знайомство з цією привабливою країною.”

Захоплюючи книжку написала Олена Кисілевська про Марокко й Канарійські острови, видану під загальним наголовком “Під небом півдня”. Не менш прекрасна книжка “Листи з-над Чорного моря”, яку недавно пощастило перевидати, а яку так тепло зустріла українська преса численними похвальними відгуками і український читач на чужині.

А з подорожів, зокрема по Україні, Олена Кисілевська подарувала українській літературі чарівні, невмирущі нариси: “Враження з дороги” (Львів 1910 р.), “До комор Довбуша” (Львів, 1925 р.), “По рідному краю” — про Полісся (Коломия, 1935 р.), “В зеленій Буковині” і багато іншого, чого не по-

щастило видавцеві зібрати на час видання цієї книжки, щоб доповнити її видатнішими нарисами, чи бодай коротко про них згадати.

Свої літературні твори Олена Кисілевська підписувала, крім власного прізвища, ще й псевдонімами. Відомі її псевдо- й крипто-німи: Калина, Незнана, О. Галичанка, Ол. Га., О. К. та інші. Під цими псевдонімами друкувала авторка свої твори в "Ділі", "Літературно-Науковому Віснику", "Неділі", „Ілюстрованій Україні“, "Волі", "Українському Голосі" та в інших часописах і журналах. Виходили друком, підписані псевдонімами, і окремі книжки Олени Кисілевської, як от "Вражіння з дороги", книжка видана у Львові 1910 р. і підписана О. Галичанка, та інші.

До збірки "По Рідному Краю", що оце подається до уваги Українського Читача, вибрано окремі розділи, чи цілі нариси з багатьох творів Олени Кисілевської і цю збірку видається у 85-ті роковини життя авторки та на відзначення 70-их роковин її діяльності. Збірка мала вийти ще минулого року, ювілейного року авторки, проте з різних технічних причин можна було її видати золиш тепер, у 1955 році.

У збірнику "По Рідному Краю", написаному, як і все що вийшло з-під пера Олени Кисілевської, легкою, чарівною і такою привабливою українською мовою, читачі знайдуть справжні перлини творчости авторки, осяяні сліпучим промінням невмирущої любови до всього прекрасного, що тільки має в собі та частина землі, якій на ім'я Україна.

Враження від цих творів Олени Кисілевської — справді незабутні. І не тому тільки вони незабутні, що творчим пензлем авторки водила, без сумніву, самим Господом натхненна любов до України, до її Дніпра, до глухих закутків Полісся, до незрівняних у своїй загадковості й красі українських гір, — а й тому, що той час, то епоха — справді ціла епоха, яку авторка відзеркалює у своїх творах. Перед очима читача проходять живі люди — сучасники тієї епохи — з їхнім життям, їхніми думами-надіями, безперестанними поривами вперед і вперед — до кращого майбутнього!

Збірник "По Рідному Краю" — це не тільки високо корисна й насолодна лектура для кожної, особливо юнацької душі, а

й необхідний підручник, із якого юні читачі вчитимуться, **ЯК ТРЕБА ЛЮБИТИ СВІЙ РІДНИЙ КРАЙ.**

Сподіємося, що збірник "По Рідному Краю" знайде свій шлях до найширших мас українських читачів, душею й серцем спраглих краси Рідного Краю, рідної природи, рідних сіл, міст, містечок, що з ними доля розлучила їх — чи то давно, чи зовсім недавно.

І будемо також вірити й сподіватися, що ще за життя шановної Авторки прийде час, коли ми дочекаємося, вже у вільній Україні, видання всіх творів Олени Кисілевської, разом із повною її біографією, щоб неоцінений вклад Авторки в скарбницю української і загально людської культури не марнувався, розпорошений по окремих брошурках чи збірниках.

Олексій Воронин

I.

МОРЕ

— Далеко море? Як дійти до моря? — Оце перше наше питання по приїзді в Одесу.

— Просто Преображенською, на розі звернете на Рішельєвську, зійдете на Катеринський майдан, а там уже й Миколаївський бульвар над морем.

Ідемо спішно. Широчезні вулиці з пишними палатами, неймовірної величини вітрини, повні золота, шовків, квітів; міський сад із квітучими живими килимами, масами розквітлих пахучих троянд та кришталевиими водограями, — ніщо нас не затримає по дорозі, все ество опанувала нетерпляча жадоба — побачити море.

Дорога спускається злегка вниз. Свіжий подув вітру охолоджує спеку. День погідний, ясний, а небо таке чисте і голубе, якого у нас і не знають. Що далі сходимо вниз, то більше, здається, того неба; вгорі воно неначе зблідло, але внизу чудове, яскраве, мов величезна оксамитна плахта синьої барви, засіяна сапфірами, смарагдами, брилянтами, де-не-де біла хмарка чи перлина, а все те якесь неспокійне, ніби незначно дрижить, рухається, неначе пустотливі діти для розваги безнастанно гойдають оксамитною скатертю та пересипають ті дорогі скарби з місця на місце. Яке ж воно чудово сине, розкішне, блискуче, блискуче! Сходимо на бульвар — ах, то ж не небо внизу — то море...

Тіняві алеї бульварів повні запаху квітучих акацій. Гарні доріжки, живоплоти, штучні скелі, — а далі двісті ступнів широких кам'яних сходів спускається до пристані. Тисячі щогол, мов густий, непроглядний ліс стріляють угору, маса пароплавів, яхт, човників, усе скупчу-

ється при березі, неначе береже приступу до цих незмірених скарбів.

Стаємо в захопленні і довго мовчки дивимось на нього; відчуваємо, як той чудовий образ западає нам глибоко в душу, записується в ній нестертими красками. Хоч би які були дальші наші враження — гарні чи погані, веселі чи сумні, — однаково там, у глибині душі, на самому дні її, залишиться воно — безкрає, таємне, гарне, як сонна мрія, море...

І не тільки наші очі воно так манить до себе: хто йде чи їде попри нього, погляд кожного тоне у ньому. Он на лавочці, недалеко пам'ятника Пушкіну, молодий священник із цілою сім'єю: жінка, і діти, і нянька — всі дивляться на море. Старі військові інваліди з трудом волочать ноги за собою, але в їхніх очах — приязний привіт морю. Нижче, за сосновим кущем, нужденні волоцюги розіклали свій харч, — між кожним кусанням скибки чорного хліба зір свій звертають на море. Край муру стара зморщена бабуся вивела погуляти панських улюбленців — собак, але від них погляд її змучених очей утікає раз-у-раз до моря.

Майже порожні досі бульвари враз із заходом сонця починають оживляться, — різnorodний народ заливає доріжки, естраду заповнює військова музика, уставляють величезні інструменти, розгортають на пультах ноти. Палічка капельмайстра дає знак, і чудова музика огортає нас своїми мелодійними звуками, мов м'якими білими крилами. А внизу вечірній вітрець захвилював морем — на сапфіровий оксамит заходяче сонце сипле свої золото-червоні блиски. Мішаються сапфіри, смарагди з топазами й рубінами, то наче западають у високий пух оксамиту, то знов — потрясені таємною рукою — виринають. З-поміж лісу щогол та коминів помалу, маєстатично виринає на блакитне поле величезний пароплав. Його колосальний кадовб безцеремонно поре своїм дзьобом наші скарби, мішає їх, розкидає на всі боки, суне вперед, лишаючи по собі довгу сріблясту дорогу. Заворушилось навколо, гнівні, занепокоєні хвилі все далі й далі одні одним шлють звістку про сміливість корабля, який перервав їхню пустотливу забавку. Та помалу гнів

утихає, — пароплав чимдуж утікає, суне вперед, вже тільки хмарка білого диму на обрії позначає шлях, яким сміливі моряки повели його в далеку дорогу.

Хвилі заспокоюються, однак перервана забава не повторюється; помалу гаснуть блиски одні за одними, оксамит темніє, переходить із голубого в темносиній, майже чорний, — велетень хоче спочити.

Та цієї хвилини мабуть тільки й ждалося. Сотні різнобарвних електричних світел займаються скрізь по кораблях, човнах: великий маяк починає кидати далеко на море снопи червоного світла, яке стелеться на чорних водах кривавою дорогою. Навпроти нього бліде світло зірок мерехтить, немов крапельки роси на безмежному степу.

До пізньої ночі дивимось на ці чуда...

Біля нас тисячна юрба снує по бульварах; гомонять, здається, всіма мовами світу. Жінки в дорогих, легких одягах, засмаглі від морського вітру матроси в мальовничих одягах, у високих смушевих шапках черкеси, турки й араби в білих завоях, якась знатна муринська дама в гарному повозі усміхається з-під величезного білого капелюха, — але все те хоч цікаве й нове, неспроможне відірвати надовше наших очей від величного, незрівняного своєю красою, моря...

II.

З ОДЕСЬКИХ СПОГАДІВ

Познайомилися ми з ними на лиманах. Щодня в сьомій годині ранку, сідаючи на “московському переїзді” у переповнені вагоніки “Юго-Западной Железной Дороги”, між юрбою подорожніх, вирізняли їх обох. Стара, невеличка, товста, з кирпатим носиком і височезним чолом, пухка, кругленька, вічно засапана, все нарікала на “сквозняки”; дочка її, зав’яла, худенька, бліда, зелена, мов недоспіле, передчасно зірване яблучко, ще дозріло в тіні без сонця.

— Женю, Женю, мені завіє ноги! Ради Бога, “гаспада”, зачинайте двері!

Дочка поспішно прикриває пледом коліна старушки, а, сідаючи на краю лавочки біля дверей, уважає, щоб їх не кидали розчиненими.

Що ж із того? Вікна не причиняються, крізь усі шпарки віє; знов нарікає мамуня, і затуляють хусточками всяку щілину, ніби жарке, тридцятистепеневе повітря грозило смертю спітнілій старовині.

Ми скоро звикли до них; приємне стало нам симпатичне личко блідої дівчини. То ж сідаючи у вагон, навмисне шукали місця біля них. Дійшло до звичайного купелевого знайомства. Говірлива мамуня стала розпитувати, де живемо, у кого купаємось, які ванни беремо і т.д. Намовила нас купатись у тому самому закладі, де й вони, при чому скоро дізналися, що Марта Якимівна Яворская вже кілька років удова, жила з заробітку дочки Жені — фельдшерки-масажистки. На одній з бічних вуличок Одеси займали дві малі кімнатки з кухонькою. На літо, в купелевий час, віднаймали від себе ще

одну з них, як тільки траплялась яка чемна людина. А що у них на цей сезон ще ніхто не зголошувався, а нам докучило готелеве життя, то ж по кількох днях спільного купання, забравши свої речі, ми опинились під вказаним нам номером.

Дімок малий, старий, мов би присів поміж високими новими сусідками, замешканий праями, швачками, студентами. “Мама все такі старосвітські мешкання вибирає”, — виправдується Женя, — “страшно не любить модного новаторства”. Але і нам не хочеться новаторства, а тиша спокійного, відсуненого від дороги, мешкання, якраз припала до вподоби. Скоро наша маленька кімнатка на першому, зовсім невисокому поверсі, з віконцем на квадратове, гранітом вимощене, подвір'я, стала нам миленьким тихим кутиком серед гарячого виру та гамору великого міста.

І з нашими хазяйками ми теж скоро зжилися. Дочка від першого знайомства здобула всю нашу симпатію, і тепер щиро її відплачувала. Шкода було цієї розумної, тихої дівчини, що вічно лише на послугах вибагливої, недужої на серце, мамуні. Вона, здається, і не подумала ніколи, що й вона людина, що, як і всяк, має право на своє власне життя. Ні! Вона, здавалося, ніколи про те й не знала, наче й сотворена на те, щоб мамуня мала ким то в цей, то в той бік крутити.

Але й вередлива старушка любила з нами поговорити про “заграніцу”. Іноді добре й глузувала з нашої московської мови, дарма, що нам здавалося, що ми вже нею знаменито володіємо (не даром же перед виїздом в Одесу пильно кілька місяців учились!). А тут наша хазяйка за боки береться, як почнемо щонебудь розповідати. Часом і сама намагається говорити з нами по-українському.

— Я знаю, — каже, — по-вашому; це не тяжко сказати “що” замість “что”, або “булі” замість “билі”, — та й починає перелицьовувати свою мову на наш лад; а тоді ми ще більше сміємося з неї, як вона з нас.

В товаристві Жені ми почали пізнавати докладніше Одесу. Сади, парки, численні церкви, музей і прегарна

затишна бібліотека, всі знатніші заклади та будівлі, — з усім тим товаришка наша скоро нас познайомила.

А найбільше ми любили прогулянки за місто, над море. Переїдемо “конкою” кілька широких вулиць, і от уже й “Ланжерон”. Минемо скоро юрбу гуляючої публіки, хмари дітей, що порпаються в піску та вигрібають черепашки, полишимо за собою і шатра рибалок з їхніми сітями, скрізь порозвішуваними, а самі блукаємо далеко поміж жовтаві скелі, понад чудове море, мов ясно-синій блискучий шовк. Часом годинами сидимо на “нашій” скелі, облитій навколо водою. Книжки спочивають на колінах нерозгорнуті, бо не відірвеш очей від моря. Цікаво дивитись на вічно рухливі, запінені хвилі, що з гуком та шумом б'ють об береги і з лютістю підіймаються навколо скелі, немов би хотіли досягти нас, змити з неї, забрати у свої холодні обійми... Спершу пробують злегка, — не вдається, хвиля, мов жива, підноситься вище, то ніби відступає, то знов повертається, чимраз енергійніше; ось і ноги нам промочила. Вилазимо вище. Хвиля наче усвідомлює свою неміч, годиться з долею, заспокоюється, навіть шум притихає; аж несподівано повертається з нечуваною силою, біла солоняча піна наново досягає наших стіп. Це здалека пливучий корабель спонукав морські води до нової енергії. По відпливі його хвилі ще якийсь час рухаються, бурхають сильніше; але зрештою штучна енергія підупадає, ритм їх вертається до звичайного темпу.

Недалеко від нас видно маленькі різнобарвні човники, на котрих за кількадесят копійок на годину можна досить розкішно “покататися”. Більші розпустили білі вітрила; ті подалися далеко, майже зникають з очей, а опісля лише як білі метелики видніють здалека на синьому просторі... Це рибалки поїхали здобувати здобич, або аматори морських прогулянок подалися в дальшу поїздку.

Між рибалками маємо вже свого знайомого, від морського вітру чорного, мов циган, старого Степана. На його білосиній “Марусі” плаваємо, скільки душа бажає. Так розкішно, помаленьку відбиваємось від берега; чиста синя хвиля заносить, колише легенько... Гострий дзьоб “Марусі” хитається ритмічно то вгору, то вниз...

Вже поважна глибинь під нами, а ще крізь прозору синяву прозирає піщане дно моря, біліють черепашки, миготять швидкі срібні рибки. Часами велика вигнута хвиля летить просто на нас; здається, за мить залле, затопить цю мушлинку, котрій ми довірили своє життя. Спершу ми цього дуже лякались, не могли стриматися, щоб не скрикнути, не вхопитись за плечі нашого спокійного, байдужого керманича, не благати його чимдуж вертатися до берега. Але скоро переконалися, що це тільки страхи на слабодухів; ми навчилися поборювати наші нерви і лише, мимоволі запираючи дух, з розширеними зіницями, з неспокойним биттям серця, з почуттям якоїсь дивної радості дожидали, коли наш човник на хребті страшної хвилі піднесеться високо на те, щоб раптом злинути вниз, наче на дно, а опісля знов подібно опинитись на верху другої такої ж хвилі... Після такої прогулянки стаємо на землю, мов оп'янілі. Голова крутиться, весь світ здається новим, дивним, наче давно небаченим; і добре тобі, що безпечно стоїш на землі, і шкода тієї дивної хвилини, що всього тебе сильно тримала в розкішних, аж до болю, обіймах.

На порожніх, диких берегах "Большаво фонтана" на самоті так добре, спокійно пливе розмова. Тут ми слухали, як сувора дійсність розвіяла мрії Жені. Колись, коли живий був її тато, вона мріяла про високі гімназії, медичні курси, про широку вільну працю, яка відповідала б вимогам її душі. Та не так склалось, як жадалось. По скінченні нижчої гімназії, смерть забрала їй батька. Становище родини стало погане; не було іншої ради, як чимскорше добувати собі й матері хліба. Покинувши гімназію, Женя опинилась на фельдшерсько-акушерських курсах. На щастя, народ там уже настільки поступовий, що, не зважаючи на своє заняття, дівчина не потребувала поривати з своїми знайомими, і досі до неї інколи заходять давні товариші й товаришки; в їхньому товаристві вона відживає, молодіє. Тільки мати не дуже прихильна до молодих гостей. Їй чужі їхні змагання, лячні сміливі розмови; інстинктивно лякається вона, коли той милий спокій, що ним Женя оточена, закипить, заворушиться. Тому то знайомі рідко у неї сходяться; а

коли прийдуть, то найліпше тоді, коли мами нема вдома, коли вона у тітки Тетяни, запрошена на стукавку.

Тепер більша частина її знайомих роз'їхалась на дачі, а нас так кортіло ближче познайомитися з тутешнім молодечим інтелігентним народом, розвідатись, поговорити про справи, що нас цікавлять. Та це річ не така легка; нема тут тільки читалень, “Боянів”, “Бесід”, “Родин” та інших товариств, де б, як у нас, чужинця можна скоро з людьми познайомити, а навіть дечим, коли він не бистрий обсерватор, заімпонувати.

Опісля ми таки знайшли нагоду зійтися кілька разів з малим гуртком її знайомих. “Галичанки”, — як нас тут називали, — завжди справляли враження; тільки вважали нас тут більше, — як би то сказати? — більше за австріячок, ніж за галицьких українок. Про наші галицькі відносини, симпатії та антипатії до Росії вони тут зовсім нічого не знали, та до цього було їм і байдуже.

Нас розпитувано про пресу, про студентів. Один із моїх нових знайомих чув і дуже хвалив боротьбу нашої молоді за свій університет. Штука й література, наука, боротьба з темрявою й ненависним урядом, бойові політичні кличі — все, чим душа наболіла, відбивалося в їхніх палких розмовах.

Нам, незвиклим до голословного політикування та банальної балаканини наших мужчин із жінками, здавалося, немов би з “пань” та “панночок”, що для них добирається спеціальний тон і теми розмов, стаємо враз звичайними людьми, котрих болить та займає або радує те, що й кожна інтелігентну людину, яка живе й діє так, як живуть і інші люди.

Часами співали. Наші гімни, марші, особливо “Не пора!”, їм дуже подобались. Згодом “Дубінушку”, марсельезу та інші пісні довелось нам почути, ба й навчитись. Коло одинадцятої все розходилося; мати, повернувшись з “стукавки”, заставала скрізь той спокій, який дуже цінила.

А вечорі на бульварах? Десь збоку, поза сотнями публіки, що проходитьється, посідаємо на мурі і з очима, звернутими на темне, мерехтливе від зірок море, довго слухаємо притишеної віддаллю музики. Арії Чайков-

ського, Глінки, вальси та ідилії і інші якісь чарівні, наче виідеалізовані віддаллю, долітають до нас здалека.

Нижче, мов під нашими ногами, розташувався “дитячий сад”. Ми згори приглядаємось, яка то безліч дівчорі весело грається і в своєму царстві. Нарешті забирає нас охота пригланутись до того всього зблизька. Сходимо кількадесят широчезних мармурових ступнів і опиняємось між ними. Гуркотять круглі, котяться величезні м'ячі, крутяться каруселі, гойдаються гойдалки, літають пилки та обручі, все навколо крутиться, фурчить, а передусім — бігає, кричить, співає, аж у вухах гуде. По широких, піском висипаних, доріжках переїжджає прегарний малесенький возик, запряжений парою білих кіз. Малі та великі собачки переганяються із своїми малими панамі, погавкуючи весело.

У павільйоні, на чистому, свіжому повітрі, кільканадцять молодих пар гуляє завзято під звуки фортепіяна. Учитель танців сам грає і керує танцями, а молодь гуляє, гуляє, аж піт рожеві личка обливає. Дівочі шкільні мундурки з білими хвартушками та широкими комірами, студентські уніформи, на клямрах яких при поясі прочитаєш усяке “Одесское училище”, творять безперервне рухоме колесо. А охота до танцю і забава — зовсім, як у нас на “комплетах”; тільки одне інакше: гуляють вони вдень, у всіх на очах, а не потайки ночами в тісних, душних кімнатах усяких покутних “танцмайстрів”.

Та ми й тут не довго затримуємося. Як тільки настане вечір, молоденький народець поспішно розходитьсь, а ми проходимо ще з півтори сотні ступнів униз і опиняємось на пристані.

Тут зовсім інше життя. Тут — той народ, чиїм потом і працею красуня Одеса світ чарує. Звуки музики, відгомін безжурної забави сюди не доходять. До пізньої ночі кипить важке робітничє життя, скриплять тяжкі вози та важко стукують по гранітному помості брики, навантажені всяким тягарем. Обірвані, чорні, з зігнутими від праці спинами робітнички, брудні, в різнородних костюмах матроси минають нас не помічаючи. Скрізь при дорозі повні склади вугілля, дров, збіжжя та скринь із усякими товарами, а жилаві руки босяків перевантажують

їх, куди треба. Свист локомотивів, характерний голос корабельних машин, трубки “конок”, вигуки та прокльони візників іншою музикою наповняють повітря.

Спершу нам аж страшно ставало в цьому оточенні. Але Женя особливо любила змішуватися, стикатися з тією юрбою, приглядатися до її роботи, заходити до малої портової церковці, відвідувати їхні невибагливі ресторани заради склянки чаю. Між тими засмальцьованими бідаками вона мала й знайомих: під обдертими лахманами відкривала нам нескінчених, прогнаних студентів, звільнених чиновників, чи професорів та інших інтелігентів, що випали із шляху нормального життя. “У нас це часто трапляється; хто знає, кого який кінець жде”, — шепотіла, не договорюючи... “А знаєте, де та чорна юрба пролетарів ночує? Кому не стане на нужденний куток десь тут по завулках; хто не знайде захисту у когось знайомого, той старається знайти приміщення в притулку. Коли вам буде цікаво, можемо колинебудь зайти до нього”.

Ми постановили скористатися з пропозиції і справді таки одного, трохи похмурого, проте й холоднішого дня вибралися з нашою молодою хазяйкою до притулку.

Великий білий будинок нічим зверху не різниться від інших, тільки зараз же за входовими дверима впадали в око величезні, біло вибілені сіни з кам'яною підлогою. Праворуч та ліворуч відчинені високі двері до довжезних спальних кімнат.

У сінях, у кутку, кілька баб — ніби старчихи — латали свої старі лахи.

— Ви тутешні, з притулку?

— Так, бариня, — відказують, приглядаючись до нас зацікавлено.

— Давно тут ночуєте?

— Я вісімнадцять років, — каже старша, — оця мабуть більш як десять років, а ця, ще нова, ледве кілька разів тут зголосилась.

— Дозволяють вам і вдень у притулку залишатися?

— В залах ні, але тут, у сінях, або денебудь у кутку можна пересидіти.

Повертаємо в бік однієї з заль: але поки ще поріг

переступили, надбiг задиханий сторож чи послугач. Молодий, гарний мужчина з iнтелiгентними бистрими очима, тiльки полатана брудна блюза творила якийсь контраст iз його особою. Зараз заступив нам дорогу, питаючи, чого хочемо.

— Подивитись на притулок; хiба ж не можна?

— Я хотiв би знати, в якiй цiлi? — питає по хвиливiм ваганнi.

— Просто з цiкавостi; цi дами з-за грямицi, хотiли поглянути, як у нас такi заведення виглядають.

Ще хвилина вагання, нерiшучостi, i зрештою бажане слово “пожалуйте” падає з його уст.

Як член прислуги (так нам назвався), товаришував нам скрiзь, пояснив, розказував усе охоче. Перша зала величезна, висока, чисто вибiлена, довга та вузька; скрiзь навколо попiд стiнами на пiдлозi, один попри одного, вузькi але чистi сiнники з такими ж подушечками. Понад кожним “лiжком” протягненi довгi дроти — на лахмани нiчлiжан. Кiлька умивалень, у кутку iкона i бiльш нiчого. Повiтря чисте; взагалi, кiмната справляє досить добре враження. “Це — чоловiча зала”, — пояснює провiдник, — “i по той бiк теж чоловiча, i на поверсi також; звольте i там потрудитись”.

Идемо широкими, чистими сходами нагору. Тут знов ряди таких самих зал, i знову бiльше чоловiчих, бо на 800 мiсць ледве 80 призначено для жiнок, а й тi не всi зайнятi. Чим це пояснити? Може менше жiнок бездомних, а може тому, що тут не вiльно ночувати з дiтьми, а хiба винятково — на одну нiч. Обходимо одну залю за одною, оглядаємо сяючу чистотою кухню, в котрiй за пару копiйок можна дiстати борщу, м'яса, чаю, хлiба. В кiмнатi, призначенiй на читальню, сiдаємо бiля довгого стола вiдпочивати, а послужливий провiдник вiдчиняє ключиком, що дивним-дивом у нього знаходиться, за-склену шаховку i показує кiлька полицок подертих, за-смазованих книжок. Це, здебiльшого, белетристика, дарована для убогих людей людьми доброї волi; є тут де-що Толстого, Горького i навiть Сенкевича; “Одесский Листок” та iншi газети редакцiї вiдступають за половину цiни. Тепер, пiд час вiйни, читальня щовечора заповня-

ється цікавими аматорами нових інтересних вісток із поля битви.

За нічліг платиться чотири копійки і, звичайно, всі місця на ніч зайняті; літом заповняється притулок біля 11-ї години вночі, зате зимою між четвертою і сьомою ні одного вільного ліжка не знайдеться. На Свят-Вечір мешканці притулку дістають спільну вечерю, на Великдень — паску, м'ясо і яйця.

Все нам тут подобається, і раді ми, що ті бідні бездомні істоти за малу плату можуть спокійно голови прихилити до сну.

— Не так то воно й спокійно, — обзивається стиха Женя, — бо звечора приймають, не питаючи нікого ні про що; але частенько трапляється, що серед ночі, як усі сплять, з'являється пристав у супроводі городових, і ні з цього, ні з того заряджує “трус” усіх нічліжан.

— Ну, так! — потверджує, зачувши нашу розмову, провідник, — трапляється, що приходять перевірити паспорти, а щоб усіх разом застати, робиться це вночі.

— При обставленні всіх дверей та вікон поліцією, несподівано, коли люди сплять, вони перетрясають їхне лахміття.

Провідник тихо усміхнувся.

— Воно не так; їх будять, і кожний мусить показати свій паспорт. Підозрілих осіб піддають строгій ревізії...

Якось нам дивна така робота, і робимо деякі уваги над подібною процедурою; наш провідник, стоячи у смирній позі перед нами, вислухує наші зауваження з загадковою усмішкою на устах.

Моя товаришка дивується, що паспорт взагалі таку велику роль грає в Росії. Нам здавалося, що, переїхавши кордон, можна паспорт денебудь кинути й не журитись ним аж до від'їзду; а тут виходить, що досить, наприклад, мимоволі опинитися в більшій юрбі народу або при якійсь пригоді серед міста, а можуть зараз зажадати у нас паспорта або яких там паперів, легітимацій.

— О, так! — додає провідник, — я раджу вам добре берегти його, а то можете в немилу колізію потрапити.

Ще кілька уваг та жартів на цю тему і, оглянувши все докладно, виходимо.

Ледве відійшли ми кільканадцять кроків, приходять мені на думку, що нашому чемному провідникові цілком слушно належалося б кілька гривеників на чай; треба вернутися. Як стій, обертаємося і майже стикаємося з якимось чоловіком у робітничій блюзі, що йшов слідом за нами. Повертаємося спішно, але провідника ані сліду. Розпитуємо двірника, та цей каже: "Дарма не трудіться, бо то сам настоятель притулку; він нічого не прийме".

Це нас здивувало. Чому ж було йому не признатися, хто він? Для чого на тонку, чисту сорочку надівати подерту верхню свиту? Це щось неясне. Женя мимоволі оглянулася тривожно; зустрінутий перше робітник не пішов наперед, а читає на кіоску оповіщення про перерони. На закруті дороги стаємо коло будки пити квас; наш робітник недалеко також зупиняється на хвилину, ніби байдуже роздивляється навколо і звертається в наш бік.

— Це — шпiон! — шепоче враз тривожно Женя, — дивіться: де б ми не пішли, його не позбудемося. Боже мій, що тут робити?

Всіх опановує прикре почуття переслідуваної звірини. Без намислу пускаємося в першу зустрінуту вуличку. За хвилину дізнаємося, що збилися з дороги; вертаємося і знов зустрічаємо його, байдужого, що наче б то ні на кого не звертає уваги. Може б нам розділитися, розійтися . . . і куди йти? Додому, в цукерню, чи до бібліотеки?

Нервові рухи, тривожні шепоти не минають його уваги. Женя тратить голову.

— Чого ми туди ходили, навіщо так вільно говорили? Тепер на мене звернута увага поліції... Боже, яка необережність!... Ідiть, ідiть собі, куди думаєте, а я зайду до однієї моєї пацієнтки. В такому стані годі йти додому; мама зараз пізнала б...

Розходимося. Ми помалу починаємо відзискувати холодну кров, навіть жартуємо собі з недавнього переполоху; а вже по годинним читанні в міській бібліотеці, надвечір зовсім спокійно і весело повертаємось додому.

Женю застаємо стривожену, зденервовану, як неспокійно дрібними, кроками міряє кімнату.

— Що то буде, як мама дізнається? Ще готова схви-

люватися, а це при серцевій недозі так небезпечно! Чи казати їй, попередити, чи залишити так?...

На щастя, старушка пішла до тітки. Пробуємо розважити, забавити Женю, але це не вдається.

— Ви не знаєте ще наших! Той провідник не без причини, вислухавши всі наші уваги, послав за нами таємного поліцає. В цій хвилі поліція знає все, що їй потрібно знати; а коли вони дізналися про щось неясне, то вночі можна сподіватися трусу. Я вже перекидала всі свої листи, книжки, нотатки. Може й у вас щонебудь недозволене знайдеться; ради Бога, треба все те знищити, усунути.

— Але ж, Женю, навіщо зараз такі страшні думки? Що ж вони могли про нас дізнатися? Та ж ти не анархістка. Ми приїхали лікуватися; яка ж тут причина нічної ревізії?

— Ей, що ви знаєте? Хіба ж наші жарти на тему про паспорт не можуть бути витлумачені, як кому захочеться? Хто може бути певний, що на нього не знайдеться якогонебудь ключка? Хто ж не читав колинебудь проклямацій або забороненої, — хоч часом зовсім невинної — книжки? Хто може знати, чи котрий з його знайомих (що з ним іноді зустрічається) не записаний погано в поліції? Досить зустрінутися з людиною, випущеною з тюрми, щоб і самому потрапити в підозріння... А наші колишні вечірні пісні, хоч співані півголосно, міг чути двірник, а всі двірники на послугах поліції. Цього всього аж надто вистачає для нічного нападу в легальній формі.

— Ну, якщо так, то це вже інша річ. Але нехай собі, зрештою, прийдуть: нічого не знайдуть. Ми зараз свої "Вісники" та інші галицькі книжки приберемо, поховаємо; і навіть цікаво буде подивитись на ту комедію!

— Найперше, перед ними нічого не сховаєте. Вони шукають і в ліжках, і в комині, і на стінах, навіть під підлогою. А друге: хоч і нічого не знайдуть, можуть узяти в участок, приарештувати.

— Це ще цікавіше; аджеж без причини не засудять.

— Ах, які ви недосвічені! "Цікаво"! Я раз була свідком такої цікавої події, і не забуду її ніколи. Це було за часів моєї практики в шпиталі. Нічні дижури втом-

ляють: хочеться спати. То ж для розваги ми всі зійшлися до однієї залі; в разі потреби, доглядачка мала наказ подзвонити до нас. Пішли жарти, розмови, а зрештою деякі пустились в танець, як були — в білих халатах. Серед того гамору не дочули дзвонення при брамі та важких кроків по сходах, коли несподівано відчинилися двері і ввійшов пристав, а за ним шнурочком, один за одним — городові. Зараз обставили вікна й двері, а пристав питає стривожених жінок, котра з них Марія Зоркова. Вона виступає наперед. “Збирайтеся з нами!” — каже, — “одночасно робиться у вас домова ревізія; мусимо поспішати”. Тремливими руками здимає вона з себе халат та роздягнена ховається за дверці шафи, щоб одягти спідницю. Городовий — за нею. Вона шукає під столиком черевиків; він чомно помагає. Вона бере капелюха з вішалки; він теж коло неї, ще й чмененько перепрошує: “Не поспішайте, ми почекаємо”. А хай лише жертва дістанеться в їхні руки без свідків, здебільшого в першому-ліпшому участку, чемні та вирозумілі міняються відразу на простих нахабних посіпак. А коли на вас є якесь підозріння, або коли йдеться про скомпромітування інших, тоді ні вдень, ні вночі не дають спокою; серед ночі розіспану будять і наказують складати зізнання, а кожне необдумане слівце або чиєсь ім'я, з поспіхом занотоване або й перекручене, запроваджує нещасливу жертву в щораз більшу матню, з якої нелегко видобути. Досить не хотячи назвати якусь особу, щоб на неї спровадити такий самий трус та тяганину. Недавно мала приїхати з Парижу одна тутешня студентка медицини. Хтось написав, що у неї можна буде дістати дещо з недозволених книжок. Той лист при ревізії знайдено, і чимскорше заряджено якнайгострішу ревізію. Хоч ні однієї речі не поминули обшукати, не знайдено нічого, бо молода дівчина в останню хвилину перед виїздом утратила відвагу і нічого з собою не забрала. Все ж таки її заарештували, і вже кілька місяців мучать допитами й тортурами.

Це вже справді менше цікаво! Неспокій Жені переходить і на нас; починаємо переглядати свої шпаргали. Все підозріле падає жертвою вогню, а його сліди старанно затираємо.

Пізно ввечорі вертається наша стара хазяйка, нарікає на втому, биття серця; стогони й охи наповнюють хату. Зрештою, після застосування холодних примочок, стара заспокоюється й біля одинадцятої засипає. Ми теж, хоч і неспокійні, роздягаємось і гасимо; але про спання ніхто не думає.

Женя, розстроєна до крайности, не може знести самоти і переноситься з своєю постіллю до нас на канапу. Не лягаючи, сідає біля вікна і, підперши голову обома руками, безупинно дивиться на порожнє подвір'я. Спершу стараємось її розговорити, розрадити; але розмова не клеїться. Женя прямо думок не може зібрати; руки холодні, нервово тремтять, час-до-часу бігає в сусідню кімнату переконатися, чи мама спить спокійно. Мовчимо і пробуємо лежати тихо з надією, що чейже може вдасться заснути.

З вечора, як тільки замкнено браму, дзвінок раз-у-раз викликає двірника; але це нас не непокоїть, це ще не пора на непрошені відвідини. Як уже всі сплять, по півночі, тоді легше у розіспаних щонебудь знайти. Гамір, шум великого міста поволі стихає, а в тишині лише вряди-годи чути віддалений стукіт доріжки та дзвінкі удари кінських копит по гранітному бруці дороги. Годину за годиную видзвонює годинник з недалекої "кірхи". Женя непорушно клячить біля відчиненого вікна, не зводячи очей з брами. Слух наш так загострений, що кожний гамір відбивається в голові, мов молотом. Але години спокійно минають. Біля першої починаю дрімати.

Раптом, уже перед світанком, різкий звук дзвінка, — за хвилю такий же другий, мов електрична іскра, підіймає нас на ноги. Глухий стогін із грудей Жені: "То вони — я пізнаю". В розпучі хапає себе за голову: "Боже милосердний, що тут робити? Будити маму, чи чекати ще?... Ах, вона того не переживе! Сьогодні така хвора, а лікар заборонив усяке хвилювання!..."

Якось внутрішня дрож проходить по її ніжному тілі. Обіймаю її, стараючись заспокоїти.

Тим часом висока постать двірника, дзвонячи ключами, пересувається поспішно через подвір'я. Відгомін його шлапаючих пантофлів, мов шпильками, коле наші

нерви. За хвилю відчиняє браму, а кілька поліцаїв, разом із своїм старшим, всуваються на подвір'я. Мене саму обіймає дрож. Женья блідне; її, зимним потом звогчені, руки стискають мене судорожно аж до болю. Товаришка моя, молода дівчина, близька плачу.

В тишині, хоч і з віддалення, розрізняємо їхню розмову і чуємо, як питають про 13-ту квартиру, звідки сьогодні опівдні вибрався молодий студент. Його прізвище відбивається об наші вуха. "Нема, вилетіла пташка з клітки!" Якийсь проклін із чортами, і поговоривши хвилину, страшні гості зникають за брамою. Бренькіт ключів, стукіт чобіт і все втихає. Добру хвилину стоїмо це, мов загіпнотизовані; нарешті пальці Жені пускають мою руку, і вона, закривши собі лице, починає плакати, ніби хотіла виплакати сльозами душу. Хлипання її, силою придушене, часами переходить наче в регіт. По довгих заходах з водою та етером, удається нам хоч трохи її заспокоїти.

— Візьміть мене з собою! — благає крізь плач, — нехай раз відітхну спокійно, нехай перестану боятися своєї тіні, своєї гадки, не то кожного слова! Про мене не йдеться, мені все одно; але коли подумаю, що це може статись причиною смерти мами, то мене розпука пориває. І так вічно; що минуло сьогодні, може наступити завтра, післязавтра, і спокійної хвилини нема ніколи. Я на все рішаюсь, тільки спокою, лише вільного повітря для придавлених вічним ляком грудей!

— Тихо, Женю, заспокойся, не журись, візьмемо тебе з собою. У мене дядько — лікар, pomoже здобути тобі практику; лиш заспокойся!... Ми й самі не залишимось тут довше і тебе не покинемо, бідна дитино.

Дальша частина ночі пройшла на плянах про виїзд Жені. Ми поїдемо наперед, підготуємо їй усе, попросимо дядька, щоб нам порадив, де б їй осісти. Тим часом Женья постарається за паспорти, випродасть усі речі і на готове спровадиться з мамою, де ми прилагодимо. Тільки мама? Що вона скаже! Чи погодиться? Будемо її завтра, чи там сьогодні всі просити.

Рано встаємо бліді, зденероввані, мов по тяжкій недугі. Не їдемо навіть на лиман, тільки радимося, як висту-

пити з нашим проектом перед старою. Нарешті я скупчую відвагу і по різних вступках та захвалюванні “заграниці”, викладаю наш проект перед нею. На першу звістку про те, вона кинулась, як опарена.

— Що ви говорите? Чи подуріли всі? Чого ви баламутите мені дитину? Ми... покидати Одесу? Що ж то — чи нехороше нам тут жити, чи що?

— Але ж Женя мучиться, вічний неспокій її денервує, вбиває.

— Чого ж вона має непоїтись? Нехай усякі дурниці виб'є собі з голови, тоді не буде чого денервуватись. Я давно заборонила їй з тими приятелями та подругами сходитись та Бог зна про що радитись, говорити. Ми, руські міщани, без того жили і добре нам було; чого ж вона хоче? Хіба ж тут не гарно жити? Хіба ж тут дорого чи погано? Загряниці їй бажається, от що!

— Але ж, пані! Хіба ж ви не помічаєте, яка важка рука висить над усіма, хто хоч трохи над чимось задумується, хто радий би поступати разом з іншими народами, хто критично дивиться на те, що навколо діється?

— А чого ж їй критикувати? Чого нового бажати? Хіба стануть яйця курку вчити? Хіба ж нема там угорі мудріших від нас? Якби вони бачили, що тут щось не в лад — не так, як повинно бути, то вони б чекали, поки їм Женя порадить? Не бійтеся: є там кому думати за нас; а кому нічого до того, нехай до нічого не втручається, то краще зробить, і не буде казати, що у нас погано жити. От які мені взялись! Приїхали на шість тижнів і вже хотіли б увесь лад перевернути; критикувати починають!..

Хоч як ми вговорювали, намовляли стару, — не могло. На плач і просьби Жені вистачило мамі взятись рукою за серце і сказати: “ти хочеш мене вбити”, і дівчина втихала, всі бажання замикала в собі.

Ми залишалися ще кілька днів, опісля їздили на тиждень у Крим, а повернувшись, знову старалися стару переконати; але вона завзялась і навіть говорити з нами не хотіла. Так ми їх і залишили.

Що з ними тепер? Чи буря, яка по далекій війні зірвалась у Росії та охопила собою й Одесу, не принево-

лила стару вийти з милого свого спокою, чи не шкодувала коли, що не перебралась на той час з нами до Австрії, — не знаю, бо на листи і картки, писані до Жені, відповіді не дістала.

III

ПАРОПЛАВОМ ДО КРИМУ

Подорожні зібралися на покладі і зацікавлено слідкують за зникаючими берегами Одеси.

Здається, пароплав не рухається, а тільки сильна рука пересуває перед нами ці побережжя, наче картину в панорамі. Відсуває їх щораз далі, ніби ховаючи у голубій далечині. Вже поховались прибережні скелі і кучеряві сади. Довший час видно тільки високі міські будинки; зрештою й вони зникають, наче сонний привид, а ми залишаємось самотні. Колишємось легенько на безкрайому голубому просторі під голубим небозводом.

Полудневе сонце золотить сині хвилі та додає їм стільки блиску, краси життя, що весь безмежний простір здається великим дорогим сапфіром, який іскриться мільйонами тремтливих світляних променів...

Колеса пароплаву з шумом і гуком ламають ті дорогі хрустали, перетирають їх на білий брилянтовий порошок, що клубиться, прискає, пересипається по обох боках пароплава й укладається за його слідом у блискучу срібну дорогу. Чим далі, вона затирається. Вітер розвіває клуби білого, кучерявого диму, мов струсячі пера, і синій простір замикається ген далеко за нами.

Минають довгі години самотньої плавби. Пароплав тільки вряди-годи хитнеться легенько, наступивши на більшу хвилю, поза тим тихо, спокійно. Подорожні, що розмістились вигідно з газетами та книжками в руках, заслонені від вітру та сонця полотняними наметами, що їх порозпинали послужливі матроси, дивляться сонно в голубі води. Жарке сонце полудня присипляє охоту до читання і розмови. Аж ось мала сенсація: далеко, край обрію, появилвся пароплав. На ясному, чистому небосхилі

виразно зарисовуються його контури з високими димарями, які вибухають густими клубами білого диму. Отот, здавалося, обміне нас здалека, не наближаючися! Та ні, видно, дорога йому туди, звідки ми ідемо, бо завернув дзьобом у наш бік і щораз виразніше вириває перед нами. За допомогою далековида можна вже розпізнати забарвлення кадовба і прапори. Зрештою ми вже так близько один одного, що можна привітатись. У нас тричі спускають униз прапор, а чужий пароплав теж таким способом відповідає і помалу зникає з-перед наших очей, як і ми з-перед його.

Але з напружкою від пароплава припливли до нас милі гості: табун жвавих, веселих дельфінів. Срібно-лускі бешкетники, зустрівшись з нами, не тямлять себе від радощів. Довгими підскоками мчать за кораблем; випереджають один одного; ось жвавіші вже зрівнялися з нами, а за ними надпливають і інші. Мов пустотливі діти підскакують радісно вгору, б'ють гнучкими хвостами об сині води; знову підскакують, щоб за хвилину кинутися комить головою в безодню. Награвшись доволі, зникають тихо, безслідно.

Тим часом уже вечоріє. На прощання сонце обсіпало нас усіма своїми скарбами, наповнило сліпучим сявом безмежні простори, засяяло, наче велетенський золоточервоний щит. Помалу округлий золотий кружок починає видовжуватися, набирає форми велетенського золотого яйця, аж згодом на обрії видніється вже лише довгий золотий пасок. Зникає й він, і лише ніжні, прозорі хмарки, мов виткані всі з золото-пурпурової імлі, вказують на місце, де потонули ці вогненні скарби.

Тепер кожний рух хвилі гасить світло, все темніє, а далі розстеляється поволі навколо нас чорна заслона ночі.

Пароплав засяяв повіддю електричного світла, розстеляючи навколо широкі, ясні круги.

Теплий вечір привабив майже всіх подорожніх на поклад. Внизу, на помості третьої кляси ладяться вже й на ніч. На підвищенні, між звоями линв, старий бородатий жидок розіклав подертий халат і брудну подушку, а, допивши чай, укладається спати. Якась бідна міщанська сім'я розгорнула старе накривало на запорошеній долівці, де мати укладає двоє малих діток на спочинок. На

ослонах під східцями та паками з товаром, покотом на долівці, де тільки знайдеться цаль вільного місця, всюди порозкладалися подорожні, всюди парує в чайниках окріп, блимають вогники сигареток.

А на горішньому покладі аж тепер оживилося. Гуртки знайомих проходжуються, розмовляють, інші порозсідалися навкруги корабля. Недалеко від нас гурток військових, попиваючи чай, провадить жваву розмову про війну та її жорстокості. Збоку, біля столика, заставленого дитячими забавками, сидить молода дама в жалобі, з чорнявенькою маленькою дівчинкою, убраною для вигоди в широкі штанята. Обох забавляє своїми веселими вигадками молодий офіцер з обголоною, круглою, наче гарбуз, головою. Їхній сміх і голосна розмова видимо дратує старшу змарнілу добродійку, що з великим запалом віддається читанню роману. А вже найгомінкіше на самому кінці корабля, де дві молоденькі панянки, спершись на бар'єр, забавляються в товаристві гарного студента, що частує їх цукерками й помаранчами та фліртує з обома рівночасно.

Але ось повіяло гострішим вітром. Дехто ховається в каюти, дами закутуються в теплі шалі. Мужчини, що постановили провести ніч на свіжому повітрі, виносять на поклад подушки, пледи, покривала.

Невже ж, думаю, справді ми й сьогодні ляжемо спати, як звичайно, і перебудемо спокійно дорогою, не зазнавши на морі сильніших вражень? От коли б тут буря? Як би все те розворушилося, оживилося б, а так — робиться сонно! На жаль, здається, на бурю не заноситься. Насправді вітер трохи міцніє, пароплав, що досі сунувся по спокійних гладких водах, починає злегка хитатися, але це добре хіба дітей заколихати!

А однак усі, що проходжувалися, мусіли посідати. Якийсь товстий панок із подушками й покривалом у руці, виліз сходками нагору, і раптом, наче лякаючися, щоб хто не відібрав їх у нього, пускається бігцем у наш бік, летить просто на нас, і, якби ми вчасно не затримали його, готовий був з усіма своїми манатками приміститися нам на колінах. Мабуть добродій добре потяг із пляшчини в буфеті, і тепер не може на ногах утриматись!..

Але ось і наша невтомна читачка спішно складає книжку і переляканим зором кидає неспокійно навколо себе. Злегка бліднучи, встає і хитається то вліво, то вправо і ступає непевно кілька кроків; штурхає товстого панка, що на лавці вже розкладає свої пледи. Потім, збентежена докраю, замість у бар'єр, потрапляє широко розставленими пальцями витягнутої руки в тверду, шіткувату чуприну високого добродія, що вже давненько дрімав спокійно на лавці, — аж, нарешті, на грані розпуки, допадається східців і зараз таки зникає вниз.

Вже й веселий студент зовсім несподівано прощається з своїми товаришками і зникає в темному сходовому отворі. І чорноброва дама, що розмовляла недавно із спритним капітаном, замикається в своїй елегантній каюті першої класи.

Поклад чимраз більше порожніє. Що ж це таке? До бурі далеко, корабель ледве хитається, а вже такі історії! А нумо, я спробую пройтися! Встаю і пробую ступити, але виявляється, що це штука не абияка. Ноги, здається, приросли до помосту, а поки підношу їх, здається, що весь корабель тягнеться за ними вгору; спускаю вниз, і наче все летить у безодню. Що за погане враження! Швидко сідаю знов на своє місце, але мій спокій пропав. Пароплав, світла, люди — все починає нестерпно кружляти, хитатися, рухатися...

Звертаю очі на море, але тут ще гірше. Рухливість води доводить мене до розпуки: так недавно ще чудові оксамитні хвилі, робляться просто ненависні! Від них, здається, і голова наповняється чимось рухливим, нестерпно неспокійним, чого за всяку ціну хотілося б позбутися. Спадає на думку, що здалася б мені цитрина, — на жаль, вона в каюті, на дні нашого кошика. Добре було б дістатись до неї, але тоді треба відійти від поруччя і власними силами перейти кілька довгих кроків, які ділять мене від сходів. А цього хотілося б за всяку ціну уникнути. Ось маю передсмак бурі, якої мені так бажалося. Гарні враження, нема що казати...

Та час не стоїть, вагання не поможе (швидше зашкодить!). То ж скупчую всю відвагу і, хапаючись за все, що і хто потрапить під руки, щасливо перебігаю небезпечну дорогу і допадаюсь до поруччя від східців.

Але тут нова перешкода. Знизу йде пані в жалобі (мабуть по свою донечку, що задрімала на кріслі біля стола), а згори проти неї — кругло-головий офіцер, котрий досі пильнував її маленьку, щоб не зсунулася з крісла. Видно і хороброму воякові годі вже далі витримати на своєму становищі, бо, лишивши малу її долі, біг шукати безпечного сховку. Ситуація будь-що-будь досить клопітлива — обом, видно, пильно, а тут на вузьких сходах — при рухливості пароплаву — нелегко розминутися.

— Я вас якраз ішов кликати! Наденька там, — і поки скінчив речення та зміг рішитися, чи вертатися назад, чи, притулившись до стіни, дати пройти своїй дамі, морська недуга почала розбирати його на добре, і він, засоромлений, затулив рот хусточкою і побіг нагору. Перелякана, бліда дама, затуливши очі руками, вбігає теж на поклад, але ледве ступила на поміст, пішла також за прикладом офіцера.

Щоб і я на тому не скінчила, збігаю чимскоріш униз, а, побиваючись то в одну, то в другу стіну коридору, щасливо добиваюсь до дверей нашої каюти.

Тут наче на побоевищі. Одіж, черевики, капелюхи — порозкидані; на умивальні в'яне покинутий пучок квіток, які видають сильний, тепер дуже бридкий мені запах; на долівці порозчинювані валізки, порозкидані пляшечки, пуделка, цитрини. Чотири ліжка зайняті вже хворими панями, що охають.

Гарна панянка, що недавно з такою охотою заїдала солодощі, тепер за те покутує. Товаришка її, на спільному ліжку, обливається рясними сльозами та безперестанку нарікає:

— Ох, чого ж ми сюди їхали? Чого пускалися на ці погані води?.. Адже до Евпаторії можна було заїхати сухопутною дорогою! Ох, доведеться загинати!..

Заживши м'ятних капель, які подала мені незнайома товаришка недолі, рештками сил видираюсь на свої банти і, з цитриною в руці, укладаюсь на вузькому ліжечку. Про спокій не можу й думати. Щохвилини, разом із постіллю, переходжу майже в вертикальне положення; потім знов лечу вниз головою, наче в безодню.

Та поза тим, лежання трохи заспокоює, і я помалу

позбуваюся цього невимовно неприємного почування, під яким проходить та недуга.

Минають довгі хвилини. Чуємо, як дзвінок раз і другий закликає “на ужін”, але на самий спогад про їжу стає мені неприємно. Мабуть мало охочих було того дня при вечері...

Коло одинадцятої години входить у каюту моя товаришка. Здорова, весела, дивується, як через таке незначне колисання пароплаву могло стільки народу занедужати.

А це “незначне” колисання тривало цілу ніч, ще й частину ранку. Через нього я втратила незвичайний вид сходу сонця над морем і з жалем дивилась, як його світло рожевило крізь малі віконця нашу душну каюту. Найменша спроба встати, найлегший рух головою обливав потом чоло і повертав погане вчорашнє почування. Аж пізнім ранком, коли корабель приплив до Евпаторії і моряки закинули якор, учорашні хворі — і я з ними — відважилися повиходити на світ Божий.

А тут так гарно, свіжо, соняшно, весело! Море таке чудове, що вчорашня ненависть до нього і цілонічна недуга здаються лише неприємним сном. Не хочеться вірити, щоб ці чисті, волошкові, незвичайно прозорі хвили, що так ніжно плюскаються об білі стіни нашого корабля, могли так грізно здійматися і підносити його на своїх вигнутих хребтах.

Подорожні бліді, з підсинілими очима, вилазять одні за одними з своїх кают та роздивляються, непевні ще, чи справді халепа минула...

З огляду на плитку воду, не підпливаємо близько до берега; зате наш пароплав, мов якусь величезну білу квітку, обсів рій різнобарвних метеликів - човників. “Николай”, “Елена”, “Ольга”, “Тузик”, “Бистрий”, „Красавчик” та багато інших уносяться граціозно на хребтах синіх хвиль і підпливають аж до самого корабля. Малий пароплав привозить нам масу нових гостей, які обережно пнуться до нас стрімкими сходами, спущеними з нашого пароплава. Пані, пани, міщани, турки, жиди, а найбільше татари-торговці, які з усяким добром зараз же, мов мурав’ї, розлазяться по всіх усюдах.

Морелі, абрикоси, дородні черешні, пахучі помаранчі та цитрини, великі, мов спілі яблучка, “клубніки” (цебто, рід суниць), вінки крихких бубликів, пахучі “чебураки” (рід пірижків з баранячим м'ясом), солодкий рахат-лукум, халва, навіть питво з рижу — “буза” — все знайдеться у них. Виголоднілі кільканадцятигодинним постом подорожні, не зважаючи на високі ціни, розхапують смаковиті ласощі.

Нові подорожні порозміщували в каютах свої клунки та розсідаються між нами.

Особливу увагу звертає на себе заможня турецька сім'я, що з великою свободою займає місце між подорожніми першої й другої класи. Пані в модній сукні, тільки голова прибрана по-турецькому, а густий серпанок наче отак, від нехочу, закриває до половини її смагляве личко. Чоловік її, теж у європейському одязі, чорний, з густою темною бородою, у червоній фесці на голові. Зате стара, погана служниця і мале турчатко, яке вона бавить, справжні турки. Дівчинка жива, смаглявенька чебетушечка, в широких штанях та в мережаному кабатнику, смілива й цікава, забігає до всіх, займає кожного; разом із нею і стара служниця, похожа на нашу циганку, з такою ж циганською вдачею, як тільки запримітить, що її пані не дивляться на неї, простягає руку з просьбою, щоб дали їй морелю, булочку, чи копійку.

Тим часом дзвінок раз і другий проголошує недалекий час відпливу нашого пароплава. Татари, що досі увихалися поміж подорожніми з своїми кошиками, поспішно вертаються до човнів, що чекали їх, причеплені до стіни корабля. Вертаються також і деякі з наших подорожніх, що їздили на беріг до міста, і за хвилю гарненька Евпаторія, наче світляний образок, віддаляється все далі й далі, поки зовсім зникає з наших очей.

Тепер уже не відпливаємо на середину моря, нерівні береги не зникають з наших очей. Незабаром, за три години, наш “Князь Володимир” заверне у глибокі севастопільські заливи, за якими почнуться найгарніші кримські околиці.

З уваги на те, розуміється, про вчорашній сонний спокій на нашому пароплаві нема й мови. Кримські бувальці, оточені слухачами, розказують про особливості Севасто-

поля, Ялти, Лівадії і т. д. Практичні туристи розвідують про готелі, дачі, пансіони, про ціни тощо. Книгар пропонує всякого роду “путеводителі” по Криму, дехто й справді купує, і зараз таки зачитується у всяких інформаціях. І не зчулися ми, як перед нами виринув красень Севастополь, який розкинувся амфітеатрально над морем, засяяв золотистими покрівлями церков, замиготів сніжно-білими мурами домів, що так гарно вирізняються в густій темній зелені огородів, садів, бульварів.

Але перше, що кидається в вічі — це укріплення Севастополя, грубі, сірі мури величезних казарм, високі вали, ряд гармат, що вітають нас просто в корабель спрямованими цівками. Маса пароплавів з густим лісом струнких щогол та димарів, велика кількість різних розмірів суден, човнів. Одні парові, що пускаються ген далеко на море, далі вітрильні, які, мов голуби, розпустили білі крила до лету; а далі — дрібненькі, мініатюрні, яскраво помальовані, що наче блискучі колібрі, бувають граціозно по блакитно-золотистому просторі. А всюди рух і життя аж кипить. З кораблів вивантажують та навантажують усякі товари, сідають та висідають подорожні, на човниках перевозять туристів, рибалок та вояків.

Подалі від цього ярмаркового гамору — ряд сильних кораблів. Справні, чисті моряки увихаються жваво на своїх “броненосцях”, торпедівцях і т. д. Он великий білий човен, без вітрил і димаря, обслуговуваний самими тільки вояками в моряцьких одягах. Кільканадцять сильних молодих мужчин ритмічно, мов машина, рухають веслами, подаючися при тому так сильно то назад, то вперед, що, здається, наче вони зовсім один на одного лягають.

Наш пароплав затримується якраз проти широких камінних сходів, що ведуть на майдан, на якому велика статуя генерала Нахімова, звернута до моря, вітає приїжджих.

Як тільки приставили до корабля місток, усі юрмою кидаються на берег, щоб якнайліпше використати тих кілька годин, які лишаються до відпливу корабля. Одні йдуть оглянути славне місто, пройтися гарними бульварами (або таки зайти у добрий ресторан чи кав'ярню). Другі оглядають музей оборони, де зібрано все, що стосується давньої облоги міста. Ще інші шукають акваріїв,

де можна побачити всі роди чорноморської риби. Ми йдемо в музей, де застаємо вже багато наших товаришів по дорожжі й оглядаємо разом усі пам'ятки, що стосуються облоги Севастополя французами. На стінах образи, портрети, мапи, види міста й околиць, пляни фортеці та більших битв. Навіть різні дотепні карикатури, образки та російські і французькі газети, що стосуються тих часів. На столах зразки тодішніх дерев'яних кораблів, які проти теперішніх імпазантних залізних велетнів здаються диточими забавками. Тодішню зброю, попрострілювані шинелі, шоломи та різні пам'ятки севастопільських героїв теж можна там побачити.

В акварії нам не пощастило, бо цей день не належав до тих, коли можна його оглядати. Зате, проходячи по набережній дорогою, натрапили ми на купальні і чудово викупалися. А морська купіль — це розкіш не абияк: солоня вода полегшує плавання; хвиля то втікає, знижує воду мало не на половину, то знову вертається, голубить стан, обіймає шию, часом неначе пустуючи, піднесе на хребті і знов покладе на маленькому пісочку, якого кожне зеренце видніє глибоко під водою.

Хоч призначений до відпливу час минув, і подорожні знов зібралися на пароплаві, він не скоро рушив з місця і довго ще приймав у своє відчинене нутро безконечну кількість усяких клунків. Тим часом подорожні розважалися оригінальним видом: наш пароплав оточили малі, незвичайно вправні хлопчики-пливаки. Вони трималися на воді майже сидячи, з закладеними під пахи руками та злегка тільки рухали ногами, як риба плавцями.

— Дайте копійчку, киньте копійчку! — викрикують тонкими дитячими голосами, простягаючи до нас руки. Кидаємо, та звичайно, не вдається грошині потрапити в руку. Копійки заринають у воду, а за ними й діти на деякий час зникають у синій глибині на те, щоб опісля виринути наверх з грошиком у зубах. І це повторялося безперервно більш, як годину, доки пароплав не покинув севастопольської пристані.

Дальша дорога — це одна чудова панорама, яка пересувається перед захопленими її красою глядачами. З малих, незначних горбків — що далі, то вище підіймаються скелі, гори. А що в кримських горах знаходиться чимало

темноцвітного глинястого лупку, мармурового вапняку і маса різних кришталевих пород, то скелі міняться незвичайно гарними жовтими, темно-червоними, крейдяно-білими, синявими та лілейними фарбами, що на тлі синьо-волошкового неба і темних зелених лісів складають чарівну цілість. Крім того, ці скелі то підносяться струнко до незвичайної висоти, то знов обриваються раптом, наче стята, обрізана зверху стіна, через що виглядають, мов природні стіни, фортеці, башти, що на переміні чергуються із справжніми, напіврозваленими баштами — рештками фортець греків та генуезців — давніх володарів цього краю.

Але не тільки естетичну вартість мають ці чудові гори; вони довгим, понад стоверстовим кам'яним хребтом відгородили вузький пасок морського берега, а захистивши його від зимних полярних заверюх та сухих степових вихрів, за допомогою ніжного морського подиху зробили з нього справжній рай. Цей ланцюг гір, по чотирип'ять тисяч стіп заввишки, ділить Крим на дві неподібні одна до одної половини. Коли по один бік Ялти звичайна російська верба, ракіта, тополя, то на південному боці ростуть кипариси, спіють оливки та виногради, зеленіють лаври, цвітуть олеандри, магнолії. Коли по одному боці йде сніг, люди топлять у печі, забивають вікна на зиму, — по другому, як рік Божий, пасеться худоба в полі, люди обходяться без зимової одежі.

Що ближче до Ялти, то густіше розсіяні вілли, замки, мури. Тут у темному бору біліють мури монастиря, он церковця на високій скелі, там здалека видніється маяк, а он на високій, різко урваній скелі, між чорною зеленою, звис над глибокою пропастью гарний, рожевенький, наче квіточка, замочок, вірно названий “ластовиним гніздом”.

А ось уже й сама Ялта — весела, залита сонцем, уквітчана квітучими садами, сяюча золотоверхою церковцею на горбі, мальовничо розкинулась на морському побережжі, заслонена півколом високих зелених гір.

За хвилину ми вже в пристані, оточені хмарою татарки в виді всяких послугачів — “носильщиків”, перекупців та “ізвозчиків”.

IV

В ЯЛТІ ТА ЇЇ ОКОЛИЦІ

День теплий, погідний, а над усе — незвичайно соняшний. Всюди повно золотого соняшного сяєва: і в морській воді, що тут же, при самій дорозі, плещеться золотосиніми хвилями, і в зелених листочках цитрин та лаврів, яких тут повно, в сяючих східними скарбами вітринах придорожніх крамниць, у мальовничій, часто золотом мережаній одежі турків, татар та черкесів, — навіть темні коси моєї товаришки, здається, густо переткані блискучими золотими ниточками.

Повітря свіже, легке, а таке прозоре, що гори, віддалені на шість верст від Ялти, здаються такими близькими, наче стоять за плечима, обвиті легесеньким синьо-лілейним серпанком, що додає їм ще більшої краси, привабливості.

Гарною, широкою “набережною” улицею, обсадженою рядом мімоз, що обсіпані тепер буйним рожевим цвітом, спішать туристи, — хто пішком, хто повозом, часто верхи на конях. Останні — в товаристві провідників-татар, що визначаються звичайно дуже гарним виглядом та пишним ростом. Не дарма, — з огляду на красу ялтинських провідників та їхнє щастя у дам, курсує тут чимало пліток.

Маси перекупців татар шохвилі заступають дорогу: той хоче продати китицю барвистих екзотичних квіток; у цього тільки самі сніжно-білі пахучі магнолії, що так принадно виглядають на тлі твердого темно-зеленого листя. У інших усякі роди добірних солодких овочів, не виключаючи й такої особливості, як спроваджувані здалека суніці.

Продавець мушлів наклав, таки при дорозі, гори різнобарвних черепах, — він затримує перехожих майже силою та обіцяє всякому виключно для нього десятивідсоткову знижку. Фотограф тиче картку з своєю адресою, турок пхає у руки золотом мережані туфлі та турецькі шалі; один черкес пропонує свої, справді артистичні, срібні вироби, другий намагається убрати вас у білу, легесеньку вовняну мантилю та великий кавказький капелюх з білого, м'якенького фільцу, у які тут звичайно і мужчини й дами перебираються. І не перечислити, скільки спокус треба перебороти, щоб, не тратячи дорогого часу і гроша, добитися вчасно до місця, звідки пан Бебеша, завідувач “Горного клубу”, виряджає своїх гостей на цілоденні прогулянки в околиці Ялти.

Через магнолії та черепахи, які ми наважилися купити, справді мало не втратили своєї першої прогулянки і, коли добігли до мети, вісім догідних повозів, критих білими полотняними балдахімами, вже майже заповнених туристами, стояло перед приміщенням “клубу”, а малий, чорнявий, похожий на жида, пан Бебеша приміщував останніх, запізнілих, як і ми, гостей. Нам дісталися місця в одному з останніх возів, що було слушною карою за наше спізнення, бо часто в дорозі доводилось їхати серед нестерпного білого пилу, який грубою верствою вкриває всі головні кримські шляхи.

Їдемо понад море, що сліпить відблиском сонця. Другим боком дороги, серед лісу квітучих мімоз, акацій, олеандрів, цитрин — оригінальні доми, вілли, замочки з плісковатими дахами, з балконами та балюстрадами, прегарно удрапованими зеленню диких виноградів, витких квітучих троянд, гліциній.

На першому пляні сьогоднішньої прогулянки — оглядини царської посілості Лівадії. Положення її не відзначається нічим особливим: нема тут ні гір, ні скель, тільки на досить спадистому схилі зеленіють виноградники, тянуться далеко луги, широкі левади, від чого й назва місцевості походить. І обидва двірці — і цариці й наслідника престолу — побудовані в легкому стилі, зближеному до мавританського, мають такий скромний вигляд, що хіба тільки золоті царські герби та орли нагадують, що ми в царській маєтності.

Не зважаючи на ранній час, застаємо вже чимало туристів. Царські урядники старанно перевіряють паспорти, а коли все в порядку, ділять туристів на групи, дають свого провідника і чергою впускають у палати. Нашою групою проводить маленький, сивий, напіввійськово одягнутий дідусь, який, як каже, служить тут від молодих літ. Показуючи на кабінети, “уборні”, їдальні та “прийомні” кімнати, уміє він дещо цікавого розповісти про своїх можновладних хазяїв.

Затримуючись чи довше, чи коротше, оглядає народ ці кімнати. Чужинці, як звичайно, з байдужою цікавістю; зате деякі росіяни — з великим пієтизмом, мов святощі, оглядають на всі боки все, що царське. Ось хоч би наші товаришки дороги: стара дама з молодою дочкою, охаючи наївно, складають свої худі руки й не можуть надивуватися з простої обстановки царських кімнат.

— Ох, батечки! — шепоче старша з подивом, — яке то все простеньке, невибагливе!.. Ніде шовку, ось і завіси на вікнах — просто нитяні, і мебель простенька, плетена, тростинова... І подумати, що на цьому їхні величності сидять!..

І щоб певніше перевірити, пробують пальцями батистові завіси й покривала, боязко оглядають біло-ляковані крісла й канапи.

Та видно не всім насуваються такі “побожні” уваги, бо ось хтось зичливий угамовує своїх товаришів:

— Дайте спокій, а то почують і не поведуть далі, і не побачите більш нічого!

— То б ще добре, якби не повели, — озивається другий, — а то за таку мову готові якраз повести, — тільки не туди, куди ви хочете!..

— У нас за це не важко!.. — додає третій.

З двірця виходимо в сад. Тут справжня розкіш. Поливані водою екзотичні кущі, дерева, квітки, травники розрослися буйно. Пахне зілля, дзюрчать водограї, манять до проходу тінисті, посипані піском стежечки, запрошують до відпочинку затишні, приховані в гушавинах, лавочки, альтанки. Біля мармурової кринички зібралася купа туристів і жадібно п'ють зимну, як лід, воду. До них прилучаємось і ми, і тут зазнаємо милої несподіванки: своєю мовою звертаємо на себе увагу кількох українців,

які зараз і використовують нагоду, щоби з нами познайомитися. Це — перші земляки, яких, по шестидневному побуті в Росії, повелося нам зустрінути, перший раз за весь той час почули ми з чужих уст рідну мову.

На жаль, наші провідники закликають до від'їзду. Ледве перекинулись ми кількома реченнями нашвидку, і розходимося в різні напрямки з словами: до побачення!

Дальша дорога веде через царські посілости, між якими розташуванням і красою відзначається Нижня Оріянда — власність великого князя Костянтина. Це взагалі одна з найкращих місцевостей південного Криму. Хоч головний хребет Яйли відсунутий тут від берега моря, однак темні ліси, височезні скелі тягнуться скрізь попри дорогу. Види чудові! Чи станете в княжому дворці на широкому балконі, що, підпертий мармуровими каріатидами, дивиться просто в море, чи дістанетесь на високу хрестову гору, чи відпочиваєте на другій скелі, в тіні білої колонади в атенському античному стилі, — скрізь перед вашими очима то безодні, залиті лісами, то парки, як відвічні ліси, то знов смарагдові травники з килимовими квітчастими узорами, а над усе — безмежне море, а понад його берегами — величезні, різnorodні й різнобарвні велети-скелі, що звисають понад саме море та, мов у дзеркалі, приглядаються в його воді до своєї гордої краси.

І знов дорога — темним, густим лісом. Вгору по Яйлі в'ється вона серпентиною так, що здається, неначе йдете по рівнині. Гігантські пні сосон оточують нас справжнім пралісом, у якому до часу, коли прорубали цю дорогу, сокира не доторкалася жодного дерева. А на кожному закруті дороги, наче змальовані мистецькою рукою артиста, розгортаються перед вами прегарні краєвиди. Тут синє море, а на березі його, мов різнобарвні забавочки, розсіпані дімки, вілли веселої Ялти; там знов шовкові, квітчасті луки, кучеряві виноградники. То знов несподівано опинитесь над самою безоднею, а в глибині її, мов на долоні, вся Оріянда.

На відпочинок доїжджаємо до малої, порожньої вілли, яка, здається, заснула в лісовій глуші. Всюди порожньо, — аж по довгому трубленні й шуканні щастить нашому провідникові знайти сторожа тієї пустелі. Він запрова-

джує нас всередину хати, збудованої, за порадою лікарів, для хворої на сухоти Марії Федорівни, жінки Олександра III-го. Тільки два тижні пробула тут хвора, потім їй погіршало і вона виїхала та незабаром і померла. Віл-ла з того часу спорожніла.

Після цієї звістки зразу примовкають жарти й сміх між туристами, навіть веселий вояк, що всю дорогу забавляв нас своїми жартами, замовкає й перестає дражнитися з дівчатами.

А сторож тим часом звертає нашу увагу на середні стіни цієї палатки, що, замість муру, складаються з дерев'яних рам, обтягнутих легким полотенцем. В спальні, на середині кімнати, скромне ліжечко з балдахіном і завісами з прозорого мусліну. Це все роблене на те, щоб хворій дати якнайбільше повітря та забезпечити її від москітів.

Якимось холодом віє від тих порожніх кімнат. Так і здається, що ось-ось з-поза виляної завіси вигляне бліде лице безнадійно хворої людини, яка навіть ціною царської корони не змогла продовжити собі життя.

Та нема тут нікого, тільки в вікно заглядає кущик зеленого, вибуялого в тіні ясиону, ще й досі вкритого білим, аж зеленкуватим, цвітом.

Похапцем виходимо з сумних кімнат. З ганочку вілли відкривається перед нашими очима несподіваний вид: в рамах темних сосон, ген далеко-далеко, міниться прегарними барвами сине море, а серед нього пливе в нескінченну далечінь пароплав.

І знову ліс, який так мило гасить жару літньої днини, а потім — довший відпочинок біля водопаду У-Чансу (летюча вода). З височезної скелі чистим, мов кристаль, струмком спадає вода на один обрив, опісля — на другий, а, зрештою, заклубившись, гине в безодні, над берегом якої ми стоїмо.

Налюбувавшись гарним видом, лишаємо товаришів до-роги при імпровізованому сніданку, а самі йдемо в ліс, що манить до себе свіжим холодком та темною синявою небосажних сосон. Кущі ліщини, кізилю, держидерева та інших рослин густо підшивають високі дуби з дрібними, волохатими листочками, кримську дорідну рябину, дрібнолисту вільшину, а над усе — високі, старі сосни, що,

як полки зачарованого війська, оточують нас з усіх боків, загороджують прохід, заслоняють сонце, закривають небо. А все те поєднане, поплутане звоями темнолистих прочитанів.

Що далі в ліс, то більша тиша. Не доходить уже шум водопаду, не чути гамору потічків, ні співу птахів, не зашелестить прудка вивірка; навіть вітер затих — не рухне високими верхами сосон. Ліс наче мертвий. І от, серед цієї, всезворушливої, славної на весь світ, краси, нам стає тужно за нашими милими горами, повними шуму потоків, гамору птаства, дзвінків “маржини” та голосу трембіт.

Кажуть, що і кримські гори весною інакші. Журчать невисушені сонцем потоки, неспалена спекою зелена трава вкриває землю, зграї птахів оживляють наші пишні ліси — це ж головний пташиний шлях у переліті в вирій. Може... але тоді було дивно, порожньо, тихо, сумно...

Запорошені, вимучені, повертаємося смерком до Ялти. Нашвидку передягнувшись в свіжу одіж, по малому відпочинку за чаєм, виходимо знов між люди, з наміром шукати між ними знайомих українців.

Вся інтелігентна публіка збирається сьогодні в міському саду, де одна з найліпших військових оркестр у Росії дає симфонічний концерт. Були б і ми його послушали, а може й знайшли б там наших знайомих, якби... дорога не вела понад море. Тим часом воно сьогодні таке гарне й незвичайне, що байдуже минути його не стало сили.

Розіграні, запінені хвилі з шумом і ревом раз-у-раз б'ють об береги, а, натрапивши на більший камінь, яких тут при березі чимало, підскакують угору на кілька метрів заввишки. В наслідок цього, вся прибережна вулиця наче прикрашена довгим рядом пишних водограїв, які з гуком стріляють вгору, а засяявши хвилину в незчисленних світлах електричних ліхтарів та ясно освітлених вітрин, розсипаються брилянтовими каскадами й тонуть у чорній морській глибині.

Щоб довше це споглядати, ми, замість того, щоб іти в сад на концерт, увійшли до одного з малих ресторанних павільйонів, побудованих на високих палях над самою водою. Любуючись тим небуденним видом за морозивом і чаєм, ми просиділи тут до самої півночі.

Наступного дня ми були в прегарно розташованому татарському селі Алупці. Тут серед гарного парку імпонуєчий, тепер не замешканий, замок графів Воронцових, побудований у готичко-мавританському стилі, з цікавими старовинними портретами, меблями, костюмами.

Вище замок — сад із штучними гротами, печерами, далі — кратер погаслого вулкану, з незвичайної величини й пречудової форми скелями, між якими розкинуті стежечки й алеї з видом на море й на гори, та зубчастий верх гори Ай-Петрі, на 1234 метри заввишки.

Але оглядання всіх тих особливостей не йде сьогодні жваво, бо термометр показує в тіні близько 50° Цельсія. Через те всі ми так помучені, що більша частина туристів, оглянувши дещо поверхово, шукає милого затишку, щоб у холодку відпочити.

Хтось запропонував купіль, і ми з ентузіазмом приймаємо пропозицію, та зараз, у товаристві кільканадцятьох осіб, поспішаємо до моря. Але що ближче до нього, то виразніше доходить шум та рик збурених хвиль. Більша частина товаришів, побачивши зблизька розгуляні води, відмовляється від купання і вертається назад до парку. Щодо нас обох, то ми, не зважаючи на те, а може якраз тому, що купіль заповідається так незвичайно, постановляємо свій намір довести до кінця.

Мокрими, ховськими сходами сходимо до кабін. Хоч вони побудовані на високих палях, проте хвилі, заливаючи поміст, лавки, забризкують солоною водою очі, мочать одіж. Гук, шум, плюскіт такий, що насилу (більше на міги, ніж словами) порозумілися ми із здивованою прислугою, що нерадо постаралася за потрібні нам костюми.

Сходимо вниз, але про те, щоб дійти до моря, немає мови. Стаємо, отже, на березі і, тримаючись сильно прикріпленої між стовпами линви, чекаємо, поки шалена, люта, як звір хвиля, з шумом і свистом перелетить понад наші голови далеко на пісок побережжя. Коли б вона верталася такою ж сильною, як прийшла, то жодні линви не помогли б, і хвиля зміла б нас, наче порошок. На щастя, цей розшалілий вал води, по хвилині знесилений, розбитий, повзе вже смирененько тихою водичкою по наших ногах назад у море. Але на його місце приходять

другий, третій — ще сильніший, ще лютіший, ще завзятіший.

По кількох хвилях такої купелі, знаменито прохолоджені, вертаємось до нашого товариства, яке вже нас чекало нетерпляче і неспокійно.

Лісовою тінистою дорогою, все понад море, доїздимо до старовинного татарського села Гурзуф. Воно віддалене на чотирнадцять верст від Ялти. Розташування й оточення Гурзуфа таке гарне й незвичайне, що незабутньою картиною лишається в пам'яті тих, хто його бачив. На схилі скелястого горба, який раптом обривається з боку моря, приліпились хатки його, мов гнізда морських птахів. Скелі — то високі, гострі, грізні, то пообривані, наче поламані, понахилились аж над саме море. На самому шпилі гори стирчать руїни стін та бастионів старовинного замку-фортеці. Це рештки старої Горзувіти, давньої оселі греків, а згодом генуезців. Взагалі, руїнами старих фортець, менше або більше добре збережених, засіяний увесь південний Крим. Та й не дивно: на таку перлину, як ця чудова країна, завжди мало бути чимало amatorів, а хто мав її в своєму посіданні, мусів добре боронити її перед ворогами.

Слідів старовини на цих берегах було б ще далеко більше, якби Яйла не засипала все уламками своїх скель. Трапляється, що верхні пласти вапняку у верствах гори лежать на рухливому глинястому ґрунті. Коли води підмиють цю м'яку підставу, тверді скелі зсуваються до моря, розбиваючись по дорозі на шматки та засипаючи все, що зустрінеється. Кажуть, що тим способом не одно ціле село сповзло в провалля разом із хатами, садами й святинями. Про загибель села Кучук-Кай в околиці Кикенеїзу, є навіть згадки в історичних документах.

Крім руїн, має Гурзуф ще й дуже гарний парк Губоніна, з масою рідкісних тропічних рослин, які тут гарно розрослися. Розкішно блукати його тінистими доріжками, які в'ються химерно зигзагами та сходяться при широкій дорозі, що спускається вниз до моря. Тут же провідник покаже вам платана та кипариса Пушкіна, під якими, як кажуть, поет любив сидіти та мріяти, гостюючи у генерала Раєвського.

На Гурзуф припав довший відпочинок, з якого кори-

стають туриста всяк собі до вподоби: хто йде в сад, хто над море прохолодитися свіжим подувом його чи купанням, деякі йдуть і в Пушкінський грот. Ми вирішили зайти в татарську частину Гурзуфу, щоб побачити й те, що ховається поза стінами панських палат.

Вулички вузькі, засмічені, брудні, як би й у першому-ліпшому нашому маленькому містечку — тільки замість обдряпаних жидівських дерев'яних домиків — кам'яні та глиняні татарські саклі з череп'яними дахами, часто з уламками каміння навколо будівлі, що справляє враження, начебто хатки вже розсипалися. Нема й нашого жидівського голосного гамору, гармидеру, а замість нього — спокій, повага, тиша. Купці сидять мовчки на землі, перед своїми нужденними склепиками, підігнувши під себе взуті в панчохи ноги. Часом прокотиться з страшенним скрипом тяжка татарська жошара, запряжена буйволом, або пройде високий, гарний з обличчя, татарин у широких шароварах та в смушевій шапці, на дні золотом мережаній. Жінок майже не видно, а коли яка й покажеться, закутана муслінами, що їй ледве очі видно, то крадеться поспішно попід мур і, мов тїнь зникає на першому закруті.

На одній з бічних вуличок, біля старовинної мурованої кринички, подибуємо мечет із блискучим півмісяцем на вершку. Двері його відчинені, а біля них прибита табличка з осторогою, що обутому в храм не вільно входити. Отже, лишаємо свої черевики в сїнях і вже сміливо входимо всередину. Нема тут нікого, крім одного турка, що, підігнувши під себе ноги, хитаючись, бурмоче тиху молитву. Заля досить простора, хоч невелика. Майже вся вкрита диванами, що вельми нагадують і виробом і взором наші гуцульські, а особливо — яворівські килими. До половини залі, під низькою стелею, побудовані широкі галереї з низенькими бар'ерами; зрештою, нічого більше цікавого, — то ж, не загаюючись довго, виходимо.

Нарешті, вже надвечір, доїжджемо, між узбочинами гір, вкритих старанно обробленим виноградом, до винниці одного з більших продуцентів славних кримських вин. Однак, помилився б той, хто думав би, що довідається тут щось про саму продукцію вина. Вся наша тутешня гостина обмежилася оглядом добре забезпечених, величезних

пивниць, при чому куштували ми даром кільканадцять родів вин, почавши від легенького кваску, що навіть не входив ще в продаж, до справжнього божеського нектару. І як весело верталось до Ялти! Як лунали на всіх повозах веселі сміхи, розмови, жарти! Тут уже й “малороси” звідкись узялися! Один із Києва — хоч черкес родом — починає з нами по-українському веселу, дотепну балачку; другий, що два дні їздив з нами всюди і все розмовляв по-московському (хоч бачив, як нам це важко приходиться!) раптом, у приступі ширости, признається, що він теж “малорос”, і починає говорити прегарною українською мовою! Ще й пісню нашу затягає!.. Гей, гей, нема то — як чарка!...

Після оглядин гарно розташованого, славного “Никитинського саду”, закладеного на початках дев’ятнадцятого віку з метою розповсюджувати південні рослини, ми заїздили ще до деяких, менше важливих, але все ж гарних і цікавих закутків південного Криму, а на кінець — найкраща кримська прогулянка на гору Ай-Петрі.

Туристів зібралось до шістдесят осіб. В останню хвилину, перед самим від’їздом, приводить пан Бебеша до нашого повоза одного з наших знайомих українців, який вітає нас словами: “От і знайшов наших галичанок!”

Що за мила несподіванка! Ще й довідуємося, що й інші його товариші беруть участь у сьогоднішній прогулянці. Вони теж шукали нас цих кілька днів, але доля не зводила нас разом.

Малий відпочинок у лісі біля водопаду зійшов нам дуже мило на щирій розмові з новими нашими знайомими. Дальша дорога на гору в’ється серпентиною, і виходить майже на самий верх її. Звідси залишається ще перейти її хребтом дві-три верстви, щоб добратися до самого зубчастого, скелястого шпилю. Наші вози залишаються на просторому дворі біля малого ресторанчика, в якому наш провідник радить нам підкріпитися обідом. Легко сказати, але не легко виконати! Поперед нас сюди прибула вже прогулянка іншого гірського товариства — біля 80 осіб, і всі столи, ослони, всі кутки і всередині й на дворі обсіли веселі туристи.

Крик, гомін, галас, стиск. Прислуга бігає задихана із склянками, тарілками, пляшками. Остеронь, під шолою

надворі розкладена велика ватра, а біля неї старий, каправий татарин, на довгому залізному рожні пече понавішувані на дротиках шматки баранячого м'яса. Це, як пояснюють нам свідомі тутешніх справ товариші, приготується для гостей татарську страву — “шашлики”. Дим вигризає очі кухареві, який брудними пальцями обтирає їх від сліз, і зараз немитими руками поправляє на рожні шматочки м'яса. Прислуга чекає вже нетерпляче з приготовленими тарілками, і як стій, задимлений, гарячий шашлик несе між публіку. Нехай їдять здорові, нам досить самого його вигляду, — то ж, задоволені склянкою насилу роздобутого молока, йдемо на край дороги, звідки видно море.

По годині відпочинку трубка провідника виразно кличе: туди, туди, туди! Спішимо в дорогу, і в милому, веселому товаристві ми й не спостерегли, як перейшли двоверстову гірську полонину, на якій турецькі чабани випасають отари білих овець з товстими, великими, як праники, хвостами. Цей вівчарський закуток нагадує нам наші гори, і ми розказуємо товаришам про нашу зелену Верховину, її темні смерекові ліси, бистрі гірські річки, чисте, наче сльоза, дрімуче серед диких гір озеро, про наших сердечних, а сміливих та гордих гуцулів...

Доходимо до мети і стаємо на самому шпилі. Далека чудова панорама темнозелених, що переходять у синє, лісів, різнобарвних, фантастичних скель, гір. Внизу, на зубчастому побережжі розкинулась стародавня Ялта, а далі — парки й замки Алупки, Оріянди, Масандри та ін. Глибоко-глибоко внизу, здається так просто під нашими ногами, колише свої могутні хвилі безмежне море. При заході сонця воно пишно мінілося чорними, синіми, зеленкуватими барвами, перемішаними з пурпуром, золотом, сріблом.

Тихнуть голосні сміхи, жарти. Кожний відчуває той маєстат краси що стелеться перед нашими очима, і в тихому захопленні ним милується... Наступає довший відпочинок. Наш гурток розсіявся на самому шпилі, над глибоким проваллям і, як звичайно в українців буває, починаємо співати. Спершу знані нам спільно пісні, потім ми співаємо наші галицькі народні сумні співанки, опісля

вони — свої тужні, розливні, як води Дніпра, українські думки.

І так без кінця, поки трубка провідника нагадала, що час перервати цю гарну хвилину. А жаль! Хоч гурт, що зібрався слухати української пісні, подався швидко вниз, хоч запізнілі аматори-фотографи, з приладами в руках, доганяють бігцем інших, хоч навколо, крім нас, ні живої душі не видно, нам жаль розходитися. Аж спітнілий наш провідник вертається за нами, як пастух за загубленими вівцями.

Аж тоді!..

Другого дня майже одночасно виїжджаємо з Ялтинського порту — на жаль, двома різними пароплавами. Довгий час посилаємо одні другим німі прощання, а потім усю нашу увагу приковують до себе чудові кримські береги, що за кілька годин зникнуть нам, може й назавжди, з очей.

V

З КИЄВА

Виходимо раненько. Електричні трамваї майже порожні, вже сунуться одні за одними. На вулицях ще порожньо; крамнична прислуга з голосним стукотом підіймає залізні двері й віконниці у skleпах; поспішають молочарки з коромислами, обвішаними масою горняток та бляшанок з молоком, та садівнички, що теж на коромислах несуть коші, повні спілих, пахучих грушок, морелів, яблук.

Сьогодні гадаємо йти до Лаври; але для цього ще рано, тому, покищо, звертаємо наші кроки на Аскольдову могилу — те узгір'я над Дніпром, де, за переказами, року 882-го мав бути похований київський князь Аскольд. Тепер тут гарно доглядане кладовище, звідки прегарний вид на Дніпро, на місто й околицю.

На кладовищі тихо; тільки два ченці зрівнюють траву ножицями та скроплюють квітки водою. Зупиняємось недалеко від них, щоби з далековидом при очах придивитись до міста, яке, оперезане широкою, синьою Дніпровою стрічкою, розкинуло широко й далеко свої сині, білі, рожеві, зелені, жовті домики з різнобарвними дахами, котрі, разом із численними золотoverхими церквами, надають містові незвичайно оригінального й привабливого вигляду.

— Гарно тут, правда? — озивається до нас один із ченців, обтираючи потом зрошене чоло, — ви не тутешні, певно до Лаври приїхали? О, гарний город Київ! Такого другого в усьому государстві не знайдете! От, як будете вмирати, запишіть, щоб вас поховано на Аскольдовій могилі; за 500-600 карбованців можете гарне місце купити.

— Спасибі за гостинність; та ми задалеко живемо, щоб собі таку приемність по смерті дозволити. Ми — з Австрії.

— Так? То нічого не шкодить! Недавно спроваджували одного аж із Франції; кілька тисяч карбованців коштувала дорога. А ви з котрої губернії, чи провінції, чи як там у вас кажуть?

— З Галичини.

— А-а, то ви, певно, до Почаєва часто їздите. Як же там? Розкажіть.

— На жаль, ні разу там не були. До Почаєва з нашого міста так само далеко, як і до Києва.

— “Неужелі”? — дивується чернець, — то Галичина така велика? А от у нас один із ваших галичан уже спочиває на Аскольдовій могилі, — і показує недалеко гарно утримувану могилу москвофіла Івана Наумовича, що “гонений на рідні, спочив у рідній Росії”, як повчає напис на могилі.

Не встигли розбалакатися з ченцями, коли, приваблений незвичайними тут звуками української мови, підійшов до нас одягнений у синяву, в жовті пасочки, рясу, й порядно в косу заплетений — не старий ще священик, що, видно, вийшов так намиливатись гарним виглядом старого города. По кількох вступних фразах, новий знайомий почав нас випитувати про “заграніцу”, про те, як живуть у Галичині священики, при чому не хотів вірити, що уніятські “безбороді ксендзи” можуть женитися, та правлять Службу Божу мало відмінною, як у Росії, мовою. А коли вже почув, що у нас усякий, хочби й сільський, священик мусить скінчити університет, то здивування його про вченість нашого клиру не мало меж. (В Росії, звичайно, священики закінчують тільки середнє “духовне училище”). Ще більше здивувала його звістка, що у нас уся інтелігенція пише, говорить, читає по-українському. Потім священик тихо признався, що він “теж малорос”, що має і читає “Кобзаря” Шевченкового, що дуже хотів би прочитати цілий, не обкраяний цензурою, “Кавказ”, що любить свій гарний, інтелігентний, такий неподібний “до поганих москалів, народ”, але працювати для просвіти його у нього немає змоги, бо уряд взагалі неприхильний, і не дозволяє будьякої роботи для піднесення просвіти народу. От, — казав священик, —

не то, щоб ви самі навчали, а досить дати одному-другому мужикові, хочби й дозволену й найневиннішого господарського змісту книжку, — а вже можна вскочити в халепу, або в тюрмі опинитись. Навіть вдома не вільно нам мати більш, як по одному примірнику якої-небудь книжки, бо при нагоді заберуть її, ще й тягатимуть за “неблагонадійні” наміри.

Діставши від отця “благочинного” точну адресу, щоб послати йому “цілий Кавказ”, ми попрощалися з ним та подалися в напрямку до Лаври, котра недалеко звідси розташувалась на двох горбах із своїми численними закладами й будівлями.

Маса богомольців — трамваем і пішки — спішить в одному напрямку з нами. Далеко перед монастирем довгі ряди крамарів розіклалися з усякими святощами та відпустовими пам'ятками. Знайдуться там, побіч книжок, хрестиків та образків, також і коралики скляні, і хусточки, стрічки і горнятка та кошеліки, — все, чого захочете.

Крізь розмальовану яскравими образами браму входимо в мури Лаври. Давно колись ченці сиділи тільки в печерах; опісля, як їх стало забагато, заклали монастир нагорі, а печери перетворили на гробниці для ченців. В одних печерах 80, у других 45 домовин. За давніх часів, щоб ченцям було спокійно сидіти, гетьман Самойлович обвів Лавру земельним валом, а Мазепа — кам'яною стіною. За Петра I укріплення були розширені й перетворені на фортецю. Тепер Лавра творить сама в собі ніби мале містечко з вулицями, старовинною церквою, закладеною ще в 1073-му році, з дзвіницею на 46 сажнів заввишки; з цієї дзвіниці — величавий вигляд на кількадесят верст навколо. Крім будинків з чернечими келіями, є тут гостинниця для подорожніх; тому, що дешева, вона стягає багато гостей; є й ресторан, і лікарня, книгарня, літографія і маса різних крамничок. А все обслуговують ченці; все — аж до кухаря, різника, сторожа, — в довгих ризах, з бородами, та з довгим, часто в кіски сплетеним, волоссям.

На подвір'ї рух, мов на базарі. З гостинниці пані, панове, військові, міщани й селяни розходяться на всі боки; богомольці облягають крамниці, незчисленні ченці

розбігаються по всіх усядах. Найбільше прямують у церкву; цих тримаємось і ми.

Кілька ченців при замкнених царських воротах уже правлять Службу Богу. Один із них своїм дужим басом протрясає, здається, тисячолітніми мурами церкви. І звідки в Росії беруть стільки басів? — дивуюся мимоволі. Хоч у яку церкву ввійдеш, а скрізь — що більша урочистість, то сильнішим басом священник гримить!

Народу збирається щораз більше, а все, хто ввійде, то одному ченцеві на молебень дає, то у другого свічку купує, опісля запалює її і кладе між інші, що горять уже в величезних збірних свічниках посеред церкви.

Щоб сісти денебудь, нема й мови; всякий стоїть та, що хвилини хрестячись, згинається у глибоких поклонах. Перед старовинною іконою Богоматері, що походить ще з княжих часів, народ з екстазою схиляє низько голови, з голосним зітханням б'є поклони. Поважний, гармонійний спів хору, справляє гарне враження й починається до піднесення духа.

По скінченні однієї відправи, зараз починається друга. Одні люди входять, другі виходять. Виходимо й ми, а разом з нами — між іншими — якась молода добродійка в жалобі, з хлопчиком і старшою дамою.

— Ви, може, до печер? — звертається до нас з питанням молодиця. — Коли так, то тримаймося разом, бо самотнім пускатися з ченцями в печери небезпечно; про них всіяко говорять.

Це дивне застереження чуємо вже не вперше. Ще вчора, доїжджаючи до Києва, у вагоні жінка одного лікаря теж повчала нас, щоб у печери не пускатися самим тільки з ченцем, а почекати, поки збереться більший гурток; а й тоді, — радила вона, — свою молоденьку товаришку пустить перед собою і не тратьте її з очей. Спішіть, — каже, — за іншими, не затримуючись, бо на закруті можна легко збитися з дороги, а тоді, кажуть, усякі немилі пригоди трапляються. Гаманця, — каже, — теж треба добре берегти.

Не знаю, скільки в тому правди, а все ж і нам не обійшлося без немилого епізоду, хоч тоді, як ми йшли, богомольців гурток зібрався немалий. Чернець зараз попровадив нас через майдан до високого будинку, де зна-

ходиться вхід до печер. Довгим коридором сходимо сходами глибоко вниз. В кінці мала капличка; тут знов здоровий, бородатий чернець, у високому ковпаку, сидить та продає тонесенькі свічечки. Богомольці запалюють їх і зараз поодиночі починають входити, вслід за нашим провідником, у малі дверці в стіні, за котрими видно чорні хідники печер. Наші знайомі пані постановляють, заглянувши в печери тільки з порога, вернутись, бо малий хлопчик злякався і боїться в чорні челюсті входити.

Тим часом чернець, що продавав свічечки, замикає двері каплички, ховає ключ у кишеню та лагодиться йти разом із богомольцями. Не сумніваємося, що кожному тут вільно йти або вернутись, і що чернець, на жадання, зараз відчинить двері; то ж, дочекавшись своєї черги, входимо в печери, але в ту ж хвилину доходить до нас із каплички голосна суперечка:

— Відчиніть двері; ми хочемо вертатися.

Чернець, видно, про це не хоче й чути.

— Коли ввійшли, то йдіть далі.

— Силою затримуєте? Так не вільно! Гаспада, верніть-ся! — ледве доходить її голос, звернутий у печери.

Хочемо вернутись, але трудно. Коридор вузький, що тяжко розминутись; перед нами і за нами ряд богомольців поспішає, ніби їх хто гонить. Провідник давно зник на котромусь закруті. Щоб не заблукатись у цих лабіринтах, мусимо й ми добре поспішати за малими світлами, що блимають у темряві в руках богомольців. Потішаємось тим, що чернець, хоч який дужий, все таки три особи не кине силоміць у печери. А таки сцена ця справляє на нас погане враження та перебиває настрої, з яким ми в ці старовинні пам'ятні місця вибирались.

Тим часом хідники в'ються то вправо, то вліво. Часто в заглибленнях коридору — то з одного, то з другого боку — видно в відкритих домовинах моці пустельників; крізь квітчасте простирало виразно рисуються контури кістяка. Преподобний Нестор, Андрій, Антоній Печерський та багато інших пересуваються перед нашими очима. Богомольці хрестяться з глибокими поклонами, по-божно цілують хрести, вишиті на покривалах. Якась сивенька бабуся, що дрібненьким кроком тюпає перед нами, з голосним зітханням повторяє безперестанку: "Ох,

матінко! Ох, батеньки!” Схиляє низько стару голову перед кожним угодником Божим, а її біле дрібне волосся, вибиваючися з-під чорної хустки, засипає, мов срібними ниточками, старі, полинялі покривала.

Денеде місце трошки ширше. В кутку ніби престол з іконою, освітленою густо свічечками. Тут на хвилинку зупиняємося. Збирається більший гурток, разом із ченцем-провідником, котрий монотонно скороговіркою пояснює, хто цю ікону поставив, хто перед нею молився, і далі зникає на закруті, а за ним — майже бігцем — богомольці. По довгому проході низькими, темними, душними коридорами, з чорними, вигладженими стінами, накрутившись то вліво, то вправо, виходимо всі знову до тієї самої каплички — раді, що дісталися на світ Божий. Нашої знайомої з хлопчиком нема; значить, устигла примусити ченця відчинити двері каплички. Деякі з наших товаришів ідуть ще до інших — дальніх печер; та нам цього досить. Волимо оглянути ще деякі заклади, між іншими — робітню образів, де ченці таки при нас делікатно рисували образи на дереві, опісля фарбами відбивали на папері або на шовковому отласі.

Після обіду, переходячи попри розмальовані яскравими фарбами брами Михайлівського монастиря, вступаємо в його золотоверху старовинну церкву, закладену ще Святополком. Чернець провадить нас скрізь, показує старі мозаїки та фрески, що затрималися ще на стінах; нарешті, просить пожертви на молебень і, радий, що дістав, залишається, вичікуючи нових гостей.

Попри зарослий зеленню пам'ятник Хемльницькому, що дивиться гордо з свого мідного коня, виходимо на Володимирську горку, звідки знов прегарний вид на Дніпро, на пам'ятник хрещення Руси та місто. Потім сходимо вниз у місто, щоб погуляти його вулицями та приглянутись до народу, що снує біля пишних магазинів. Модні панські убори мішаються з руськими рубашками або й мальовничими народними костюмами, але що-друга — третя людина — вже певно чернець або священник з довгою бородою. І не дивно: у Києві понад 600 світського, а до 900 чернечого духовенства.

Увечері йдемо до театру. В літньому саду трупа Суходольського дає українські вистави.

В гарно утримуваному саду, поміж грядками пахучих квіток, снується вже маса народу. Праворуч, таки на вільному повітрі, велика концертна зала. Публіка вже сходиться там та займає довгі ряди крісел; музики достроюють свої інструменти. Ми поспішаємо вниз праворуч, просто в широко відчинені двері театру. Зала і сцена досить примітивні, як звичайно в літньому театрі. Музика теж не надто вибаглива. Публіки зібралось досить, хоч не заповнено всіх крісел.

Дають “Гаркушу” й “Бувальщину”. Перша, з козаками й розбійниками, співами й танцями, подобається гостям. Півголосом і без слів відспівана пісня “Ой, не гаразд, запорожці...”, викликає ентузіастичні оплески. Чому? Арія, чи зміст її, може декому знаний, діють так на глядачів? Трудно відгадати.

“Бувальщина”, повна блазнівятих дотепів п'яного мужика, щохвилини доводить публіку до гомеричного сміху. В залі скрізь московська мова; тільки п'яний мужик “хохлацькою” мовою веселить чужих панів. А може й не чужих — може то й свої так щиро сміються над тим, над чим скоріше плакати хочеться!

Прикрі театральні враження розвіяла аж чудова, ясна, тепла нічка. В саду — мов удень; навіть небо з мільйонами мерехтливих зірок не має північної чорноти, а ясніє, наче в Італії, темноглубою барвою. Квітки, у вечірній прохолоді скупані россою, далеко розпустили свій ніжний запах, а з боку Дніпра завіває таким свіжим, здоровим подувом, що за струмком його виходимо аж до підмурування край саду.

Вид чарівний. Під нашими ногами широкий, тихий Дніпро. Сотні чайок і більших пароплавів, освітлені незчисленними світлами, розсипають снопи сяйва по чорній воді. На дарабах бухають червоним огнем порозпалювані великі ватри. Зелені острови теж блимають дрібними огоньками. На березі — Київ з мільйонами світел, а довгі вулиці його, з рядами засвічених ліхтарів, виглядають наче ілюміновані китайськими лямпіонами, нанизаними на довгі шнурочки. По другому боці Дніпра, з поосвітлюваних садів, ледве чутно доходить голос музики.

VI

НА ТАРАСОВІЙ МОГИЛІ

На Тарасову могилу! Хто ж не зрозуміє того радісного зворушення, з яким ми в цю дорогу вибиралися? Хоч від того часу стільки років минуло, а мені перед очима наче живий той ясний літній ранок, коли ми на пароплаві “Імператор” випливали з київської Дніпрової пристані з-поміж суден та безлічі дрібних човнів, що збитою лавою розмістились перед станційним будинком.

Пароплав суне повільно, тихо. Перед нашими очима пересувається у ранніх соняшних променях Володимирська гора, Купецький сад, царський парк, ген видно Аскольдову могилу та високі вежі церкви і дзвіницю Лаври. Старий Київ з незчисленими золоточерхми церквами, з різнобарвними будівлями, з яскравими дахами та густими, зеленими садами, помаленьку, наче відсуваючись, зникає з-перед очей. Минаємо й київські передмістя та поблизькі села, і випливаємо в чисте поле.

Правим боком Дніпра горбки вкриті темним лісом, зрідка спускається до води балка; осель майже не видно, сховались за горами. Лівий берег — це далекосяжна, безмірна степова рівнина, поросла буйною травою або зеленим збіжжям.

Наче в задумі над своїм славним минулим, Дніпро пливе так поважно, що майже не видно, в який бік котяться його хвилі. Незвичайні посухи обнизили воду, поробились мілини, повіринали жовті острови, де-не-де ріка поділилась та пливе трьома-чотирма рукавами. Через те плавба йде дуже повільно; пароплав з трудом знаходить потрібні йому глибокі місця; а нам аж зависно дивитись, як маса дрібних чаечок пропливає попри нас прудко, тільки весла мигають та бризкають білою піною. Часами

підпливає сплав дерева, разом із шатром і цілим хазяйством керманичів. Іноді й другий пароплав стрінеться; але коли це трапиться між мілинами, буває трудна справа: довгий час обидва вертаються, то знову їдуть уперед, поки вдасться щасливо розминутись. А капітан, що попиває чай на покладі, радий, що минула халепа, схилившись над рупором, гукне одне слово: “Полний!”, хтось під сподом підбільшить вугілля, і хвилину пливемо жвавіше.

Посуха, брак води у Дніпрі — це головна тема розмови між подорожніми. Молодий, рижий батюшка в жовтій рясі, з кіскою, заплетеною зеленою стрічкою, запевняє іншого, що своє буйне волосся заплів аж у дві коси та зв'язав до купи неозначеної барви стьошкою, що за його дитячих років Дніпро виглядав широкий, як море, другого берега трудно було доглянути, а тепер часті посухи висушили воду та відсунули її геть від зелених прибережних лугів. Нам він і тепер імпує своєю величиною; здається, майже такий широкий, як Дунай.

Хоч між подорожніми певно не бракує “малоросів”, всі довкола говорять по-московськи, а ми одні своєю українською мовою звертаємо на себе увагу. Якась цікава міщаночка таки не втерпіла, щоб не поспитати, звідкіля ми, що говоримо “по-хохлацьки”.

— А у вас тут хіба ніхто так не говорить? — питаю.

— Чому ні? Але ця мова так ніби для домашнього обходу, до прислуги, для робочих; а пани її не вживають, — не вчена!

І пригадалися мені у тій подорожі по Україні давні літа, коли то молодою дівчиною я, вживаючи всюди нашої мови, справляла сенсацію, майже згіршення. В школі прозивали мене московкою, по крамницях поляки-купці всміхались іронічно, удаючи, що не розуміють, про що питаю; а в театрі раз, під час польської вистави, мало-мало не стався скандал, так сусіди накинулись на “хлопську” мову в “панському” театрі. І от, майже через чверть століття по тому, довелось знову дивувати людей “хохлацькою” мовою. Га, що ж діяти? Шкода, та думаю, що й це лихо щасливо минеться, і молоденька моя сьогоднішня товаришка колись, дивуючись, згадуватиме, як то давно на Україні бувало...

Покищо даю спокій товаришам дороги з їхньою “панською” мовою, а сама вся поринаю в гарній природі, що привабливо красується скрізь берегами. Якраз минаємо прегарний луг із шовковою смарагдовою травою. На краю видно густий лісок; високі дерева кладуть свої довгі, чорні тіні. Так хотілось би покинути розпалений сонцем пароплав, перебігти босою ногою цей свіжий оксамитний килим, скупатись у Дніпровій воді, а опісля лягти під кущиком ліщини та спити, спити наяв, — слухати таємний шепіт Дніпрових хвиль... Може приснилась би колишня доля, може причувся б вільний козацький спів, загомонила б рідна мова, рідна пісня...

Але ми пливемо далі. Минаємо зупинку за зупинкою: ось Трипілля, Стайки, Ржищів, Ходорів. Неділя — то ж у кожній пристані стрічає нас багато народу — цікавого подивитись на пароплав. Синіють широкі шаравари хлопців, біліють мережані квітками сорочки жінок, чорніють намиста, наче сміються весело розкішні вінки та стрічки на головах дівчат. Щось дивно-рідне, знайоме для нас у цьому народі і його мові. Часом здається, що це не перший раз нами зустрінуті дійсні селяни, а знайома нам театральна група з вистав Карпенка-Карого.

На одній з останніх зупинок прибиваємось до берега в чистому полі. Замість містка, з нашого пароплава кидають до берега вузьку дощечку, а по ній сходить від нас кілька мисливих із своїми псами. Зате дістаємо двох студентів університету. Згори бачимо, як зручно спинаються по імпровізованому містку, а далі зникають у широких воротах пароплава, а за хвилину — вже між нами. Один високий, дужий, з великою головою, вкритою ясною, буйною чуприною; другий менший, молодший, з гарним ніжним, майже дитячим личком. Мундури їхні виляняли, шапки ледве-ледве нагадують приписану форму й барву; але проте рухи їхні певні, енергійні, на устах голосна українська мова. Ах, милі хлопці! Які ми вам вдячні були за самий звук нашої мови! Так дивно було їхати славним запорізьким шляхом, не чуючи довкруги рідного слова... Аж ось діждалися.

Не треба й казати, що ми скоро познайомились, і на милій розмові швидко зійшла решта недовгої дороги.

Коло четвертої години доїхали до Канева. Скажу мимохідь, що це мале, жидівське містечко, де навіть картки з Тарасовою могилою не можна дістати. Могили з пристані не видно, вона сховалась за третім горбком, і треба ще дві-три верстви переїхати чи перейти, щоб до неї дістатись.

Коли ми лишили корабель і станційний будинок, опинилися серед юрби перекупок, що тут завели справжній базар з усяким добром. Молоко, бублики, навіть пахучі, свіжі ягоди у плетених з кори коробочках, — все можна дістати. А за перекупками кільканадцять сільських возиків чекають гостей. Хмара малих човників злегка колишеться при березі; їхні керманічі зараз нас обскочили:

— Може на Тарасову гору? Пожалуйте, бариня!

А поки ми щонебудь відповіли, тут уже й візники з батогами в руках продираються через юрбу до подорожніх із своїми пропозиціями.

Постановляємо поїхати возом. Вибирати екіпаж нема чого: всі вони однакові, простенькі, запряжені одним або двома малими кониками. Але з візників впадає нам в очі симпатична постать старого міщанина, що голеною бородою вказує на українське походження. Без торгу годиться за кількадесят копійок перевезти нас до могили, пождати, і знову відвезти до міста або до пристані.

— Тут усі знають дорогу на Тарасову могилу? — починаємо розмову з нашим товаришем.

— Якже не знати? Адже день-у-день когось возиться. Як сухо, як ось тепер, то долиною, лугами; а болото — то все верхом, горою дорога провадить.

— Хіба ж так часто народ навідується?

— Як літо Боже, що-днини люди приїзять або й пішки ходять з Канева або й з подальших сторін.

— Чого ж вони туди ходять?

Візник поглянув скося, а далі, хвильку помовчавши:

— Гарно видно звідтам, то канівці люблять іти на Дніпро дивитись, а дальші — може знайомі, може свої, йдуть могилу відвідати; самі ліпше знаєте, коли приїхали.

Тихо котиться віз по м'якенькому пісочку поміж зеленим густим лугом. Від Дніпра завіває легким свіжим повітрям, заносить запахом квітучої лози. По дорозі стрі-

чаємо багато інтелігенції та міщан, що вертаються з проходу з руками, повними польових квітів.

— Це все з Тарасової могили, — пояснює візник.

На містку минає нас гурток селян, співаючи на два голоси якусь мелодійну українську пісню.

— Ви тутешні, здавна мешкаєте в Каневі? — пробуємо нав'язати дальшу розмову.

— Я таки звідси родом, з Манастирка; недалеко могили мешкаю. Гей, пам'ятаю — вже більше сорок років тому, я був тоді молодим парубком, — як Тараса сюди привезли і хоронили. Був дуже розливний рік. Тут, де ми їдемо, скрізь непроходимі води стояли. Везли його горами. Болото страшенне, трудно колесам у возі обертатись; а люди, студенти й пани відпрягли коні і самі тягли воза з домовиною, вкритою китайкою. То ж то народу було! Господи!

— Що ж він таке зробив, що його так хоронили?

Візник поглянув мовчки, недовірливо, наче б хотів сказати: “ось знов хочете мене підійти”, але, не спостерігши іронії в наших поглядах, додав згодом, наче до себе:

— Га, видно, маетки лишилися по ньому великі, коли й курган висипали, ще й сторожа коло нього тримають.

Ой, лишив маетки, лишив, та найближчі про них найменше знають...

В'їздимо в сільце, а радше — передмістя Канева. Скрізь попри дорогу білі чистенькі хатки всміхаються привітно з зелені садочків-городів. Вікна обведені фарбою, призьби вимазані жовтою глиною.

Наш візник під'їздить до одної з них, що стоїть у підніжжі високої гори, і затримується біля перелазу.

— Злазьте! Попри цю стежку йде стежечка, що заведе вас на саму могилу; я почекаю.

З хатини виходить проти нас гарна молодиця й запрошує до столика, що, вкритий білою скатертю, стоїть у садочку під яблунькою:

— Може позволите чаю, бариня?

Але надія, що за хвилину станемо на тій посвяченій землі, що вкриває останки безсмертного Тараса, не настроює до їди; то ж, не тратячи й хвилини, спішимо в дальшу дорогу.

Стежка стрімка і довга, досить тяжка до ходу. В прикріших місцях кинута дощечка, у відступах набито шматків дерева, що має заступити східці. Поруччя розхитане, іноді й зовсім відхилилось від стежки. Ні сліду якоїсь дбайливості про вигоду публіки, все запущене. Єдине багатство — це пишний зелений килим буйної трави, що м'яко вкриває всю гору, густо уквітчаний барвистими польовими квітами. Де-не-де купка білих плакучих беріз, де в тіні можна відпочити та налюбуватись гарною природою й чудовим свіжим повітрям.

Під самим вершком звичайна сільська хатина. Двері замкнені на колодку. Малий хлопчина цікаво виглянув із-за рогу і зник. Але про хату й про нього нам байдуже: ціль нашої далекої дороги досягнуто. перед нами висока могила.

Широкими, але збутвілими дерев'яними сходами, добре вважаючи, щоб не ступити в діру, виходимо на самий верх могили, обгородженої залізними штахетами, засіяної травою, блаватом, червоним маком та іншими квітами. Насередині високий білий хрест, на ньому з одного боку золотими літерами одне слово "Шевченко" і дата народження й смерті, з другого — поважний профіль великого поета дивиться сумним, лагідним поглядом на свій милий Дніпро...

Довкола ні живої душі. Тихо, спокійно. Навіть вітер, що цілий день так докучав на пароплаві, утих і не рухне й стебелиною; все наче задержало віддих; ніщо не перериває нашої, повної глибокого зворушення, задуми. Не говоримо нічого. Думка, що стоїмо на могилі нашого незабутнього Кобзаря, що дивимось на те, на що його очі стільки разів з такою любов'ю дивились, за чим його серце в чужині-неволі не переставало тужити, витискає нам сльози з очей і серпанком зворушення заслонює краєвид, що його хотілось би затримати в душі навіки, заховати в пам'яті, як найбільший скарб на дальше життя. Хочеться подивитись на ті зелені, покриті лісом, гори, на ті золото-червоні від блиску заходячого сонця широкі води Дніпра, на той, здається, безмежний степ, що мріє перед нами широким зеленим морем. Довго-довго не відриваємо очей від чудового виду; аж сторож могили, що тим часом підійшов до нас, будить неначе з чарівного

сну, запрошуючи зайти до хатки. Ах, правда, час вертатись! Сонце вже сховалось, а вечірній присмерк наче легким синім серпанком огортає степи, ліси, воду й надбережні луги.

— Нарвіть квіток на спогад! — І крізь залізну огорожу помагає нам нарвати жмуток польових квітів.

В хатині, звичайній сільській чистенькій хатці просто-ра кімнатка. З стіни вітає нас великий портрет поета (після картини Репіна) з симпатичним, сердечно-добрим виразом лиця. Образ прикрашений вишитими рушниками та китицями живих квітів. В кутку золотиста ікона з лямпадкою; на довгому столі, прикритому вишитою скатерттю, “Кобзар” Шевченка, перший том “Віку” і пам’яткова книга. Її подає нам хазяїн для записання наших імен.

На самому початку книжки вкладено друкований зшиток з проханням до відвідувачів прочитати його, поки візьмуться до писання в цій книжці. Там пояснено значення поета для України, зазначено з жалем, що не всі ті, хто тут записував своє ім’я, здавали собі справу, кому присвячено це місце; вкінці прохання не мазати легкодушно книжки, а хто не розуміє ваги і значення цієї самітньої могили, хай ліпше не бере пера в руки.

Переглядаємо й перечитуємо книгу та знаходимо, побіч кількох маловажних віршиків та ніби дотепних зауважень, написаних, видно, тими, що звикли бачити на Тарасовій горі місце звичайних літніх прогулянок, записи тих, що з далеких країв спеціально спішили вшанувати пам’ять великого поета і ясно відчували значення його для всього народу.

Є там запис батька, що сам молодим хлопцем відвідував могилу поета, а тепер привіз своїх малих синків, щоб поклонились могилі того, чиї ідеї мають їм бути провідною зіркою в дальшому житті. Невправні підписи хлопчиків під іменем батька справляють враження присяги на святе діло. Другий мовковською мовою каже, що “издалека сюди рвалась душа моя...”, щоб могилі славного Тараса “поклон отдать”.

“Слушательници петербургских педагогических курсов” прийшли “из далекого севера на могилу незабвенного поэта...” “читали его думы, близкия и родния нашему сердцу...” “Привет Тебе, великий поет Украины, борец

за родину и правду, благослови и нас на ето святое дело..." — під цим кільканадцять підписів учениць і вчителюк.

Багато не дуже чітких підписів або псевдонімів численних українців під сентиментально-патріотичними віршами. Є немало поляків, що складали поклін "велькему певцу України"; і німці й жиди підписались, складаючи честь Кобзареві.

З Галичини ледве кільканадцять осіб відвідало могилу. І не дивно! У нас, хоч і є великий піетизм до України й її найбільшого поета, і хоч щороку влаштовують свята і концерти на його честь, не знайшлось досі людей, щоб виявили ініціативу до такої просто конечної речі, як щорічні прогулянки молоді, студентів, а навіть селян до Києва й Канева, а далі — Дніпром до Катеринослава, до порогів та місця давньої козацької Січі. Ні кошт, ні труд невеликі, а тільки якась байдужість не дала досі завести цього звичаю, який з не одного огляду міг би незвичайно добре вплинути і на галицьких, і на придніпрянських українців.

Вже добре вечоріло, коли, переглянувши книгу, ми віддали її з нашими підписами сторожеві. На прощання ще раз вийшли на могилу, щоб востанне кинути оком на дорогий краєвид, що тоне вже в лілейній вечірній млі. Зриваємо ще кілька квіток і, приязно попрощавшись з нашими знайомими студентами, які тим часом встигли також сюди прийти, з жалем покидаємо незабутнє, дороге місце.

VI

З КАМ'ЯНЦЯ ПОДІЛЬСЬКОГО

Перший раз до Кам'янця Подільського ми вибрались зимою. Переїхавши кордон у Гукові, без перепон пустилися вже жваво в дальшу дорогу.

Санна була знаменита, то ж, не зважаючи на те, що тут терен усе підіймається злегка вгору, наш "извозчик", російським звичаєм поганяв коні без тями. У малому жидівському містечку ми теж не затримувались довго "на попасі"; все ж таки вже добре було стемніло, коли здалека на горбі показався Кам'янець Подільський. Мов оаза в пустині, виринуло місто, заблисли перед нами тисячі амфітеатрально розсипаних огнів. Серед сніжного, темно-голубого тону широкого поля, цей блискучий, осяйний горб справляв казкове враження, тому й не диво, що на його вид вмить розвіялась наша втома і сонність.

Доїжджаємо щораз ближче, — вже можемо навіть розрізнити контури домів, між якими визначається горда, висока будівля з численними рядами освітлених вікон, немов палата якогось знатного пана, що справляє гостям баль, або (як догадується моя товаришка) якась публічна будівля з клубами, читальнями, каварнями. Майже певні свого здогаду, ми більше для підтвердження, ніж перевірки його правильності, спитали свого візника.

— Гей, чоловіче, що оце за будівля така пишна?

— Оця висока? — питає він, показуючи батогом у бік палати. — Це тюрма; вона так переповнена тепер "політичними", що й шпильці там ніде приміститись...

Нас чекали. Гостинна хазяйка злагодила чаю, ще й кілька своїх добрих приятелів запросила, щоб гостей ізза кордону як слід прийняти. Але, не зважаючи на влас-

тиву росіянам сердечність і ширість, веселости, хоч як її хотілось, не було. Були то передреволюційні часи, коли все жило в найбільшому вичікуванні й напруженні, в яких, мало не в кожній сім'ї, бракувало вже когось, в яких ніхто не був певний, що принесе завтра, чи за день-два може ще побачитися з своїми... От приятельці нашої хазяйки Зоні А. недавно забрали брата; а й за двох молодших, ще гімназистів, що заходять на таємні зібрання, вона також потерпає... От дочка комірниці внизу Зіночка вже два місяці в тюрмі, а й цей тихий, несміливий приятель Марії Петровни, якого, здавалось, ніщо поза ним самим не обходить, перебуває ще на волі лише завдяки високій протекції та всемогутньому рублеві.

Наступного дня ми оглядали з новими знайомими місто. Мороз сильний; всі в хутрах, а голови позакутувані в "башлики". У всіх — і в жінок, і у студентів, урядовців, візників, а навіть у водоношів, — у всіх поверх шапки капuzzi. На дорогах, хідниках повно дітей на саночках. Саночки їхні тягнуть навіть поважні панове в дорогих хутрах з бобровими комірами. Старша молодь побренькує лижвами та спішить у напрямку лижового тору, — але, не зважаючи на якесь життя, рух, — ані у молоді, ані навіть у дітей не помічаємо тієї галасливої радості, яка інколи помітна при таких нагодах. Все здається замкнене в собі, наче прибите страхом перед тим нагаєм, що так і висить тут над усіма. Одні тільки солдати, що маршують вулицями з голосним співом на устах, своєю штучною веселістю намагаються розвіяти гнітючий настрій.

Кам'янець, хоч має понад 40.000 мешканців, зовсім не справляє враження більшого міста. Мало великих будівель, зовсім нема великоміського комфорту, в крамницях, здебільшого жидівських — ні одної гарної вітрини. Однак, розташування його на скелястому горбі, облитому з трьох боків Смотричем, його прегарні старовинні руїни, різні давні пам'ятки, сади, бульвари, винагороджують брак шаблонної краси нових міст та роблять його цікавим і гідним уваги містом. Не зважаючи на мороз, ходимо всюди. І широкими вулицями "нового пляну", де найкращі будівлі та огороди, і довгими бульварами, з

яких прегарний вид на місто, ходимо стежками попід гіллястими деревами, які позгинали своє віття аж до землі під тягарем важкого крижаного намиста та нижніх, сніжно-срібних прикрас інею. Милуємося з оригінальної, багатой Олександрівської церкви, що на горбку, серед широкого майдану, пишається своєю візантійською красою.

Перейшовши через високий новий міст, над замерзлим тепер Смотричем, вступаємо в старовинну частину міста. Переходимо різні оригінальні кам'яні брами, брамки та ворота, заходимо по дорозі в собори та костьоли, яких тут, як і по всіх російських містах, чимало. Є тут 18 православних та 4 католицькі храми; деякі досить старинні, бо ще з XIV сторіччя. Сходимо потім стрімкими східцями аж у глибоку долину над самий Смотрич, де на вузькому поясі землі понад рікою, на стрімких берегах, бачимо старенькі, заселені убогою людністю, передмістя, звані старими та новими фільварками. Кажуть, що давно жили тут Липки — хиже татарське плем'я — що своїми розбишацькими нападами було пострахом усього Поділля.

Переходимо далі Смотрич, вже добре втомлени, ледве видряпуємось старезними кам'яними сходами високо, аж ген до решток турецької фортеці, яка частиною дрімає в руїнах, а частиною перетворена на тюрму, даючи притулок звичайним злочинцям.

Звідси гарний вид на місто, яке на протилежному горбі розсипалось поміж густими садками.

Сам замок, закладений у XVI сторіччі, стоїть на високій, недоступній скелі, облитій рікою, зміцнений товстими мурами, сполучений з містом одним старим оригінальним “турецьким” мостом. Був він колись справді майже нездоланною твердинею. Під її мурами гриміли гармати й щербились шабляки польських, турецьких, татарських і козацьких армій. Переходив він з рук до рук, аж нарешті в 1793 році прилучено його до Росії, разом із Подільською губернією.

З турецьких часів залишилося в місті багато пам'яток; між ними високий мінарет біля вірменського костюлу, над Смотричем чотириповерхова будівля давнього ту-

рецького гарему, далі мости та брами, а в самій фортеці на баштах оригінальні вежі в формі кам'яних шапок.

В середині руїн широкі площі засипані снігами, але панове роблять нам слід, котрим ми заходимо аж під грубі, низькі склепіння, під якими чорніють напівзавалені входи до підземних хідників, що таємним коридором мали колись сполучати Кам'янець із Хотинем.

З тієї прогулянки вернулись ми вже надто втомлені, щоб мали охоту вибратись до малярсько-промислової школи, яка також була метою нашої подорожі.

Опісля знайомимося з нею. Приміщена в старому, колись домініканському, будинку, повна гарних картин, відомих з рухомої виставки художника д. Розвадовського, а спопуляризованих і у нас на переписних листках. Багата вона була і на різні артистичні різьби та етнографічні збірки, була переповнена тоді також учнями та ученицями. На жаль, — як зачувається, — все те тепер, по виїзді її фундатора й директора д. Розвадовського, завмерло.

В тому самому будинку, в кількох кімнатах, міститься і музей з цікавими пам'ятками, почавши від викопалин з кам'яної доби. Є й цікаві збірники монет, знярядів, зброї, старовинних церковних предметів, гафтів та пергаменів, а що для нас найцікавіше, то — давніх образів та козацьких портретів (портрет Гонти та ін.).

Звідси заходили ми і в бурсу чи інтернат, де мали дешеве або й зовсім безплатне приміщення й утримання сільські хлопці з Подільської губернії, що були учнями ганчарського, різьбарського або малярського відділу тієї школи. Хоч українського походження, однак силкувались відповідати на нашу українську розмову “по-панському”, тобто, по-російському.

Увечорі в театрі ставили “Євреїв” Чірікова. Загально сподівались, що, так, як і на попередній виставі Вільгельма Теля, прийде й тепер до бурхливих свободолюбивих маніфестацій, за які поліція, своїм звичаєм, на га е м змусить публіку залишити театр. І хоч знайомитися з російським канчуком мабуть не дуже приємна річ, все ж таки, покладаючись на своє щастя, ми пішли до театру,

бо побачити виставу з нагаєм на сцені й між публікою — було варте й трохи страху!

Однак, на диво, вистава, не зважаючи на досить галасливо маніфестовану жидівську симпатію, відбулась без перешкоди.

Наступного дня був четвер, день відвідин політичних в'язнів, чи, як вони там кажуть, день "свидання". Знайома наша панна Зоня запропонувала нам піти з нею в сторону величезної в'язниці. Дівчина нетерпляче дожидала хвилини, коли недужому на груди братові, замкненому в переповненій, нездоровій тюрмі, передасть відрадну звістку: що по великих просьбах і заходах багатий, впливовий дядько таки обіцяв поручитись майном і словом за недужого небожа, щоб звільнити його з того пекла. Зоня так тим тішилась, що тільки й говорила про те, як то його вивезуть зараз далеко в соняшний край, як він там поволі, на лоні природи, забуде всі місцеві страшні справи, і з часом, ще поки почнеться судова розправа, може й зовсім там видужає...

Того дня зранку лютувала страшенна сніжна хуртовина. Зимний вітер з морозом гуляв вулицями так, як гуляти він може тільки в такому, на високому горбі розташованому, місці. Страшно й вийти з хати, проте Зоня закутана в теплий одяг, з капuzою, насунутою на очі, почала квапити до виходу.

Після недовгого вагання йдемо й ми; все ж таки вважаємо це за річ незвичайну, на яку сьогодні, очевидно, небагато знайдеться аматорів... Але дівчина здивовано глянула на нас.

— Що ж, думаєте, що знайшовся б хтось, хто, маючи дозвіл губернатора на побачення, злякався б негоди? Хіба ж не чекаємо цього часом і кілька тижнів, щоб лише побачити своїх та поговорити хоч хвилиночку? А в кого й дозволу нема, то в такий день бодай через когось може довідатися дещо про своїх, передати легший для недужого харч, чистої білизни, або бодай добре слово... Чи ж можна пропустити таку нагоду?

І справді! Хоч тиснув мороз, хоч вітер валив з ніг, це не спинило нікого. Широкою дорогою санками то пішки, нулись вони під гору, закутані, з клуночками в руках,

борючись із вітром, пробиваючись усією силою крізь свіжо навіяні високі снігові намети.

Зоня майже всіх знала. Знала, кого йдуть шукати і ті молоді дівчата, і ті жінки високих чиновників, закутані в дорогі хутра, і ті студенти і робітники!..

Кого ж там не знайде? Адже все здібніше, палкіше розумом і душею — замкнуте! І письменники, що раді були служити ширшій родині, і військові, не перетворені на бездушні машини, і не здеморалізовані ще урядовці, і світліші робітники: все, що тільки підросло інтелігентно, понад темну безкритичну масу — замкнуте зі страху, щоб не підняли вони до себе вгору решту, не просвітлили ясным словом темряви, щоб не потягли своєю дорогою незрячого брата...

Йдемо ледве живі з утоми — аж ось під ескортом солдат з оголеними шаблями минає нас віз за возом — один, другий, третій — всі повні нових жертв. Один попри одного сидять на простих санях нові “злочинці”, порють глибокий сніг закостенілими ногами, гріють заковані й задубілі від холоду руки. На цей вид прохожих проймає жах — адже ж тюрми так переповнені!.. Де вже вони всіх їх подінуть... коли все те скінчиться?

З тяжкою бідою добились ми до мети. Показали папери, Зоня зникла, разом із іншими, за важкими ворітьми тюрми. Ми хотіли постояти під муром, щоб сховатись від вітру, однак солдат з оголеним багнетом так суворо запитав, чого тут хочемо, що не лишилось нам нічого іншого, як самим швидше вертатись додому, не чекаючи Зоні.

Цілий день ми з хазяйкою виглядали її неспокійно. Повернулась вона вже пізно надвечір. Нетерпляча Марія Петровна так і кинулась до неї:

— Ну, що ж, як пішло, що казав, дуже втішився?

Зоня відповіла не зразу. Вона була дивно поважна, задумана, бліда, з почервонілими очима від плачу чи вітру, чи може й обох разом. Нарешті, замість відповіді, спитала:

— Маріє Петровна, як ми могли про це й думати? Чи ми за тих кілька тижнів його вже забули?! Коли серед нетерпляче-радісного дождання він увійшов блідий,

змарнілий, змучений, і першим неспокійним поглядом, першим недоговореним, мені тільки зрозумілим, словом запитався як стоїть справа, — я майже не мала відваги, я просто соромилась сказати йому, з чим прийшла.

Все ж таки згодом, не дивлячись на нього, я розказала йому наші й дядькові заходи, щоби звільнити його на поруки... Але болізна усмішка скривила його лице, коли він почув умову: усунутись від “усього” та виїхати в теплий край. Своєю худою, гарячою рукою підніс мені лице вгору й глибоко заглянув увічі.

— І це ти говориш, Зоню? — говорив тихим голосом, — ти з цим приходиш до мене? Хіба ж думаєш, сестричко, що тих кілька тижнів у тюрмі вже мене змінили, “поправили”, чи як би вони там хотіли? Чи речі, які я бачив та переходив у війні і вдома, можуть колинебудь затертись у моїй душі?! Ах, щоб лише вийти на волю!..

— Що ж мала я на це сказати? Зворушена слухала його і, поки сама здобулась на слово просьби чи втіхи, минуло півгодини, застукали багнети, настав час розходитись...

Після недовгого гостювання в Кам'янці, надивившись на ще одно лихо, довелось кидати його, і то самій, тому, що моя товаришка лишалась там на довший час.

Верталась я вже не через Гуків, бо, за порадою знайомих, безпечніше було їздити гуртом, більше людними шляхами. І, нарешті, без значніших перешкод, зате з різними докучливими паспортними неприємностями, більше через те, що гаманець мій був замкнений, я переїхала Новоселицю і відітхнула на австрійській території...

VIII

ДО КОМОР ДОВБУША

Лякали нас звечора то обгородженим місяцем, то димом, що низько стелеться, то голосним шумом потоку. Кажали: і не думайте про прогулянку, — погоди не буде. А проте, рано-вранці збудило нас таке ясне світло сонця, неначе б пожежа на небі знялася.

Зриваюся з постелі, відчиняю вікно, щоб якнайбільше влилося в хату того золота.

Ах, як чудово сьогодні надворі! Гори такі сині, гарні. “Маківка”, заслонена ранніми сутінками, виглядає неначе дівчина під синім серпанком.

В долині, в проваллі шумить-клекоче “Камінка”, за нею висока “Камінецька гора”, вкрита неначе кожухом: вільхами, ліщиною, смеречиною. Вона вся аж грає від калаталець та дзвіночків маржини, овець, кіз, від голосу сопілочок пастушків, від співаночок пастушок.

Ой, я того хлопця люблю
В сивім капелюсі,
Сподобався моїй мамі
Та й мені, псяюсі! —

Розлягається, мов дзвіночок, голос малої пастушки, що підганяє д' гори купку овець, які розбігаються поміж корчі.

Ой, як я си нагадаю,
Як ми ся любили,
Яке ябко солоденьке
Надвое ділили, —

дзвенить другий дівочий голосок уже згори, он з-під тієї смереки над обривом.

Одягаємося чимскорше, п'ємо нашвидку снідання, забираємо дещо з харчів, потрібних на сьогоднішню прогулянку, і хоча ще не скоро йде поїзд до Ямної, виходимо з хати, щоб трохи погуляти по Дорі, придивитись до святково повдяганих дорнян.

На горбі невеличка, типова гуцульська церковця, вся вкрита сивою бляхою. Сива барва її чудово пасує до сивих скель та зелених верхів, що здіймаються навкруги села.

Народ пливе, як вода, з усіх боків села. Старі й молоді, пишні, горді, сміливі, у своїх барвистих, наче театральних, одягах. Гуцулки убрані коротенько, ледве по коліна. Ноша їхня вже трохи змодернізована, замісто двох червоних, золотом перетканих, запасок, у них уже тільки одна, а спереду коротенький, гальонами нашитий, фартушок. І пацьорок важких, червоних гуцульських на шії не носять, тільки на широкій стрічці, легко розкладені, блискучі, різнобарвні перли та золоті й срібні дукачі. Сорочки тоненькі, мережані так гарно, артистично, що уставки виглядають, як пречудовий тоблен. На ногах до колін білі, чорні, червоні, чи жовті вовняні панчохи, вгорі теж плетені у різнобарвні узорі. Черевики на високих каблуках, або легенькі, жовті постולי. У чоловіків теж головна прикраса — багато мережана сорочка, панчохи такі ж, як у жінок, чорні або червоні штани, “писані” кептарі, незвичайно гарно вишивані байбараки-сірячки, недбало перекинуті через плече; на голові закосичені кресані.

А скільки їх уже зібралося на горбі біля церкви! Де вона вмістить так багато народу? Та нема страху, ось пан-отець пішов у церкву, а за ним тільки мала частина вірних, решта залишилась на цвинтарі, посідала під церквою, під дзвіницею, або й на мураві, і гомонить собі якнайкраще...

У долині над Прутом світло, сонце, простір. Там у захисті гір, розташувалося село, онде й ріка синіє, й дорога з блискучими шинами в'ється. А далі мала залізнична станційка з дерев'яним будиночком гуцульського стилю. Вже люди біля неї збираються, чекають потяга. Ідемо й ми.

Вузькою долиною, яку вижолобив собі поміж горами Прут, мчить наш потяг. Обабіч дороги здіймаються високі стіни гір, то вкриті густими смерековими лісами, то знов сивіють дужими, сивими камінними стелями. Ось одна гора, неначе рукою велетня розрізана згори додолу. Бачимо все нутро гори, неначе порисоване клесами.

По́за Яремчем — улюбленою кліматичною місцевістю в цих околицях (переважно для чужинців) — переїздимо понад Прутом високий, на сім поверхів, віадукт. Цей міст був колись цікавою особливістю інженерського мистецтва, і кажуть — не мав собі рівного в Європі. Кам'яний лук, розтягнутий на 65 метрів, сміливо кинутий над глибоким проваллям, на дні якого шумить Прут, що не втратив ще свого розгону після тількищо переплунутих порогів. Тепер це чудо техніки, знищене в час війни, лежить купою каміння посеред ріки. Місце його заступив міст увесь залізний, що виглядає, наче залізна плетінка. Щодо краси, не можна його порівняти з давнім, однак сміливість тих, що його будували, теж імпонує. Коли дивитися на нього знизу, не хочеться вірити, що він не угнеться, не розлетиться, коли всім своїм тягарем надавить його залізничий потяг. Так ні. Переїздиться по ньому, немов по землі.

Далі долина чимраз більше звужується. Гори здіймаються одні над одними так близьенько, що здається — ось-ось зйдуться, замкнуться, загородять дальшу дорогу. Це й є найвужчий шлях на всій цій колії. Їдемо вузьким провалом, де давній шлях перетворено на залізничу колію, а возову дорогу треба було прокопувати в горах. Сосни, ялиці майже заглядають у вікна возів, скелі й каміння звисають понад дорогу, ніби хотіли б розторопшити нас. Одна з таких велетенських скель лежить при самій дорозі із хрестом наверху. Це — камінь Довбуша, як, зрештою, все, що величне, незвичайне в наших горах, в'яжеться за ім'ям цього народнього героя-опришка, що у вісімнадцятому сторіччі гуляв цими верхами разом із своїми легінами.

По́за скелею Довбуша перекидаємося через гарний кам'яний віадукт на другий бік Прута. Тут заступає нам до-

рогу гора, через яку треба перебиватися тунелем, не більш, як півкілометра завдовжки. Виїхавши з нього, опиняємося посеред гарної, ясної долини над Прутом, на якій у вінку зелених, високих гір, розташувалось сільце Ямна.

Покищо, тут мета нашої дороги. Ми лишаємо потяг, що спішить у дальшу дорогу до чесько-словацького кордону, який відділяє від нас частину української землі, що належала раніш до Угорщини.

У Ямні тихо, святково. Народ, що тількищо вийшов із церкви, гомонить купками. Підходимо до групки чоловіків, що радились про щось у тіні високого явора, й питаємо про дорогу.

— До комор Довбуша? Недалеко. Проти моєї хати візьметеся стежечкою д' горі і вийдете просто на них. От ходімо разом.

По дорозі молодий, інтелігентний наш товариш розпитує нас про всякі політичні й громадські новини, висловлює свою думку про недавно минуле й теперішнє...

Нарешті зупиняється.

— От вам і стежечка д' горі. Пішов би з вами й далі, та маржина голодна. Насту! Гафі!*) — гукає на двох малих дівчаток, що придивляються до нас здалека. — Йдете в ліс? Ану-ко підведіть панів д' Довбушевим скелям.

Дівчатка сміливо підходять до нас. Старша 9-10-тирічна, друга молодша на рік-два. Вони, не зважаючи на неділю, напівголі, бо тільки у драних сорочках, підперезаних вовняними поясками. Обидві чорні, худенькі, змарнілі, ніби тількищо встали після важкої недуги. В руках у них бляшані горнятка.

Старша — Настуня — сміливо входить у ролю нашої провіднички.

— Ану, пани, з нами на чабанку. Підведемо вас недалеко д' Довбушевим скелям, а самі — в ліс на гогодзи.**)

Мала заторохотіла горнятками, показуючи в бік гори.

*) Скорочені імена дівчат: Настуні, Гафійки.

***) Лісові гірські ягідки.

Йдемо спершу майже рівно, зарінком, поміж корчами ялівцю, смеречини, ожин і чорниць. Згодом дорога стає чимраз важча, поспішати нелегко, а тим часом наші провіднички стрибають з каменя на камінь, легко, наче комахи, та тільки гукують до нас:

— Ану гей, пани! Не лишайтесь, борше д' нам! Глядіть, де ми вже, а ви лізете, як старці.

— Ей, Настуню, ви ж молоденькі, ми вам не пара.

— Що то значить! Ади моя мама яка стара, а як піде в ліс по дрива, то не можу її навздогнати.

— А може вона не така стара, як ти гадаєш? — пробую малу заговорити, щоб не бігла так скоро.

— Ей, де не стара? Та ж вона навіть не моя мама, лише баба, то я її лише так кличу, бо своєї не маю.

— Де ж твоя мама, вмерла?

— Та не померла, тато зарізав! Тепер сидить за те в криміналі.

Дівчинка говорить про це, як про найзвичайнішу подію.

— За що ж він її зарізав?

— Тато сильно пив. Виносив із хати все: скором*), лудиння**), геть усе — мамине й своє. Далі став пропивати поле. Мама згійкали, не давали, сварилися. Так він узяв та й завів маму у берда***), та зарізав. Хотів і себе зарізати, але лише покалічився, та й лишив. Взяли його до шпиталю, вигоїли, та й посадили на двадцять літ до криміналу...

— Давно це було?

— Ще як я маленька була, а тепер мені вже одинадцятий.

— Отже, як виростеш, знов матимеш тата.

— Ей, най він там пропадає. Нащо мені такого тата, що маму зарізав?

Дівчинка спохмурніла на хвилину й замовкла. Личко її з дитячого раптом стало ніби старе. Та хоч як осуджувала вчинок батька, одначе з гострого погляду ка-

*) Набіл.

**) Одіж.

***) Провалля, лісові яруги.

рих очей, з недитячої зморшки між бровами, з затиснених тонких губок відчувалося, що коли б надійшла відповідна нагода, хто знає, до чого була б здатна оця сама Настуся.

І не вона одна. Криваві бійки за якусь дрібницю й тепер не переводяться у гуцулів. А був час, і то не так давно, що вбивства в горах були такою звичайною річчю, що часто, коли було питаєш: “Кого це ховають?” — байдуже відповідали: — “Якогось там убили...”

Нас огортає ліс. Старий, дикий, здається — непроходимий ліс. Увесь закиданий плиттям, камінням, що й характеристичне для цього пасма гір, яке від цього й зветься Горганями. Уся гора, здається, не з землі та ріні, як деінде буває, а з самого сивого, твердого плиття й каміння, якнебудь, безладно наскиданого. Часто воно не пристає одне до одного, творить шпари, діри, менші або більші печери. Із шпар, шкалубин, з-поміж каміння виростає трава, сиві, зелені, бронзові мохи, густий, дрібний афинник, пнуться вгору смереки, ялиці, берези, сивосиняві довгогіллясті сосни, дрібнолиста горобина з червоними, як грань, ягідками. Цікаво, що все це каміння й плиття лежить розмірно не дуже товстою верствою, що й виявилось наочно, коли року 1898-го осунулась частина гори Довбушанки, разом із деревами й корчами, та залишила по собі широку смугу ріні й дрібного каміння. Що далі вгору, то дорога важча, трудніша, і ми ледве встигаємо за нашими малими, невтомними провідничками. Нарешті доходимо до рівнішого місця — “на берег”, як каже Настуня. Тут спиняємось для відпочинку, і з великим задоволенням улаштуємося під старими смереками та розкладаємо харчі. Дівчатка теж дістають свою пайку, а Настуня сідає поруч нас і розповідає нам, які то довгі “нори” у тих Довбушевих коморах, де заховано й великі скарби, але дістати їх не можна, бо стереже їх “щез би” — дідько... Хто хоче знайти, мусить брати з собою хрест із церкви й багато воскових свічок. Раз перед війною, кажуть, ходив один чоловік із церковним хрестом, але таки не знайшов нічого, бо хоч випалив три бунти свічок, не дійшов і до половини. Такі то довгі-предовгі норі під Довбушевими скелями.

Про Довбуша дівчинка не вміла нічого розповісти. Була, — казала вона, — давно в селі дуже старенька жінка, що знала про Довбуша розповідати, але вона була відьма, то ж раз, як зв'язвся вітер, заніс її “у берда”, та й там ухопив її “щез би”.

По півгодинному відпочинку збираємося в дальшу дорогу.

— Мой! — кричить Настуня тим, що розбрелися по лісі, — не дряпайтеся туди, де вас не треба, але йдїть швидше, бо, ади, дощ буде! А ти, Гафійко, таки кидай гойдатися на гіллях, як ота відьма, що відбирає манну маржині. Ходім, адїт, я вже в дзвоники дзвоню!

І мала закалатала своїми бляшанками.

У можливість дощу ніхто не вірить, проте ліпше швидше дійти до мети і, якщо вистачить часу, повернутися ще й до порогів Прута в Яремчі. Отже: вперед!

Ще трохи проходимо лісом разом із дівчатками, поки вони знов спиняються.

— От сюди право, право, — каже Настуня, — зайдете д' коморам, а нам дорога д'горі на гогодзи.

Прощаємося з нашими симпатичними провідничками й розходимося. Малі ще гукають до нас:

— А не беріться вгору, лише право перед себе, бо заблудите!

А як тільки опинилися самі, дівчатка, як пташенята в лісі, починають співати:

Болить мене головонька,
Болить-ко, болить-ко,
Та за тобов, мій миленький,
Що тебе не видко.

А далі:

Ходи, милий, данцювати,
Данцюймо обое,
Най ся наші воріженьки
Розпукнуть надвое.

І так далі дзвонять їхні дитячі голосочки вслід за нами, як дзвіночки серед лісу.

Комори Довбуша вже й справді недалеко. Ще кілька хвилин ходи напівзрослою стежечкою, і дорогу заступають нам великі скелі, що високістю своєю переходять

найвищі сосни свого оточення. Цікаве їхнє угруповання. Щось неначе якийсь старезний замок первісного стилю, проте, видно, що це — діло природи, а не людських рук. Під навислими скелями вхід до печер. Пробуємо заглянути трохи всередину їх. Абсолютна темрява й такий холод, що до світла свічки бачимо клубки пари, яка виходить з уст, коли говоримо. Проходимо то в один, то в другий бік. Тут ледве можна просунутись поміж велетніми камінними, там знов щось подібне до досить просторої залі. І знов коридор — вузький, довгий, де нависле каміння не дає випростатися, і знов вільний простір, неначе заля. Розглядаємо стіни, стелю печер. Нема сумніву, що вони — не витвір ані води, ані людських рук, а виникли просто через таке угруповання скель.

Якби у нас так хоч три бунти свічок, як то розповідала Настуня, ми докладніше оглянули б комори, і хто знає, чи не знайшли б чогось із Довбушевих скарбів. А так — вигляд догоряючої свічечки в руках нагадує нам, що треба чимшвидше вертатись. Робимо це, зрештою, дуже радо, бо вогкість та холод проймають нас наскрізь.

З повною насолодою купаємося заново в повені світла й тепла запашного соснового повітря. Одно зупинило нас: якраз, коли виходили з печер, десь далеко загриміло. Чи не лісові боги погрозили оце нам за сміливість у підгляданні таємниць їхнього зачарованого замку? Одно стало ясне: нам треба квапитися. Та, не зважаючи на те, видряпуємось по камінню на Довбушеві скелі.

Що за гарний вид!

У рамках темно-зелених гір, скель — широка, повна сонця, долина, на якій мальовничо розташувалась гарненька Ямна. Праворуч — зелено-синя, як скло, блискуча, стрічка Прута, ліворуч — широка, сиво-жовта мурована дорога. Посеред села з-поміж зелені виглядає сива церковця, навколо неї і на узбіччях гір розсипані дерев'яні хатки, а поза тим усім — гори, ліси і скелі — одні за одних вищі...

Знов загриміло, вже десь ближче. І звідки ця негода знаходить? Навколо сонце, ясність, тільки он там далеко, один кут поміж горами засинів, неначе наповнився сивою парою. Ми ще не певні, чи це тільки “чид”, цебто,

мряка, чи там уже може й дощ іде? Далі синя мряка в прогаліні видовжується, ширшає, розливається щораз далі, суне сивим пасмом щораз ближче до нас. За хвилину падають перші краплі дощу. Ну, треба ж нам поспішати, бо по слизьких скелях тоді не зійдемо. Під сильний гуркіт громів і за рясного дощу сходимо вниз, і якнайшвидше ховаємось під скелі, що звисають над входом до печер.

Дощ полив струмками, потоками. Раптом навколо нас зашуміли води, стемніло, наче ввечорі. Нема ради, треба переждати. Тим часом з галузок смерек розкладаємо під окопом ватру, варимо з дощівки чай, гріємо м'ясні консерви.

За часок від хмар, громів і дощу — ні сліду. Засвітило сонце, неначе брилянтами засяяли зрошені дощем дерева, трави. Ліс оперезався веселкою.

Не хочемо вертатись тією самою дорогою, що прийшли. Стежечкою, значеною голубими значками по деревах, беремося вгору; за тими значками, як запевняє одна з учасниць прогулянки, вийдемо через гору просто до Яремча. Проте, видно, що давно ніхто не ходив цією доріжкою, бо заросла вона травою, мохом, різними грибами так, що ледве можна розпізнати її слід. А навколо нас скелі, каміння і ліс старий, густий-густий — здається непроходимий, неначе тут нога людська ніколи й не бувала.

Маємо враження, що, як ті герої з старої казки, яку нам колись бабуня розказувала, мусимо йти довго густим лісом, поки дійдемо до хатки старої царівниці й надібаємо в ній пречудної краси сплячу царівну. Котрийсь із наших хлопців розбудить її й дістане царівну за жінку, ще й половину царства, як віно. Вже навіть міркуємо про те, котрий з товаришів доступить такого щастя? Але дістатися до сплячої царівни не легко. Позсовувані з гори велети-камені, повалені вихром сосни заступають нам дорогу. Не раз здається, що тут зроду-віку не було проходу, та тільки вилинялі, ледве видні, голубі значки на деревах вказують, що ми не збилися з дороги.

А ось нова перешкода. Перед нами ціла партія випаленого лісу. Мабуть хтось розклав колись під деревом ватру і від того загорілося дерево — одно, друге, десяте. Гли-

бокою, чорною ямою здається це погарище серед зеленого лісу. Повипалювані мохи, почорнілі скелі, каміння. Мертвими трупами лежать недогорілі пні. Он, над поваленою комітьголовою, спаленою старою сосною, неначе в жалю-тузі похилилася ще жива молоденька сосонка, — здається, дитина плаче над трупом матері. Там далі — напівітлілий труп смереки, що сперла почорнілу голову на груди гіллястого явора. Це — милий востанне пригортає свою нещасну кохану...

З нашої доріжки значків на деревах ані сліду. Ой, добре стереже чарівниця доступу до своєї царівни! Ніщо не допоможе — спинаємося вгору навмання, в надії, що зверху, де звичайно дрібніе, рідшає ліс, зорієтуємось, куди нам дорога.

Воно й справді так. Незабаром дійсно ліс рідшає. Крізь дерева й корчі, що здавались непроходимим гущакком, починає проглядати небо.

Ось ми вже й на верху горба. Хоч ніякого села й не видно, та з формації гір бачимо, що в долині — там, далеко, пливе Прут. Отже, туди й нам дорога. Ще трохи пройшли “джимрами” та “туршами”*), і перед нами широка, зелена левада-царинка, обкладена навколо воринням**). На ній пасеться товар, а посередині — похилена від старости та почорніла, мала хатина, чи повіточка.

— Ось вам, хлопці, й хатка старої чарівниці. Йдїть, шукайте сплячої царівни.

Спізнилися! Царівна вже не спить. Хтось випередив нас, бо на відгомін наших кроків і розмови, на порозі з'являється гуцулочка — висока, струнка, гарна, як справжня царівна. Насправді одяг її не царський, бо складається з полатаної сорочки й однієї запасочки, підперезаної крайкою, але постава її, гордий погляд сміливих, глибоких очей, навіть при цій убогій одежі, вказують, що вона таки царівна.

— Кудю до села, дівчино? — питаємо красунечку.

— Не бачите? Просто вниз.

— А далеко ще? Довго йти?

*) Корчі, малі буки.

***) Рід огорожі з довгих смерекових лат.

— Як кому. Зійдете, мете бачити.

— Тобі не скучно тут самій? — питає кандидат на мужа царівни, і підходить ближче д' дівчині.

— От ідіть швидше за іншими, не лишайтесь, бо, адіт, корова б'ється, зараз візьме вас на роги!

І показує рукою на — Богу духа винну — Красульку, що пасеться недалеко.

На такий аргумент нема що казати. Наш недоспілий царевич дає спокій непідступній русалці й приєднується до нас.

Ледве відійшли ми кільканадцять кроків, як гуцулочка навздогін шле нам співаночку:

Бодай пани подуріли,
Бодай си попили,
Та й що мого Михасенька
До воська узели.

Оглядаємося. Дівчина взялася вбоки, з сміливим, глузливим поглядом своїх незглибимих очей співає далі:

Бодай пани подуріли
Та й добра не знали,
Та що мого Михасенька
У мундур убрали...

А з-поза плечей співачки з'явилася голова — чи не оспіваного Михасика — у військовій шапці.

А далі:

Ой, піду я до покою,
Тупну си ногою,
Та най пани не гадають...

Дальші слова співачки губляться десь у далечині.

По якійсь чверті годинки сходимо до села. Ми знов таки у тій самій Ямні, тільки ближче до Яремча, перед тунелем.

ІХ

ПОРОГИ ПРУТА

Поки дійшли з Ямної до Яремча, сонце вже схилилося. Перед нами стало питання: йти сьогодні до водоспаду Прута, чи лишити це на інший час?

Думки поділилися, але переважила, врешті, та, щоб таки піти. Хто знає, чи скоро зберемось отак цілим гуртком, як сьогодні; краще оглянути хоч поверховно; кому буде мало, може прийти ще колись удруге.

Переходимо міст на Пруті і, замість того, щоб іти просто до Дори, завертаємо горі рікою, переходимо кладку над Жонкою і йдемо далі, старим буковим лісом.

Тут не так порожньо, як біля комор Довбуша. По дорозі минаємо чимало людей, що здивовано оглядають наш гурток, який, не зважаючи на пізню пору, йде туди, звідки вони повертаються. Та це нас мало журить, і, хоч ми трохи втомлені, йдемо живо, весело; від гукань, сміху, жартів аж ліс лунає.

Але цитьте! Що це за шум проти нас здіймається? Сталли. Прислухаємось. Чи це згори, за нами, чи перед нами?.. Ей, та це ж ніщо інше, як водоспад дає про себе знати. Поспішаємо швидше, щоб устигнути ще, поки сонце зайде, а воно ж так скоро схиляється...

З лісу виходимо над ріку, що шумить, летить по камінню, неначе теж десь на нічліг поспішає. Ще кілька хвилин дороги серед шуму, в якому годі почути один одного, і ми перед водоспадом.

По один бік ріки височезна кам'яна стіна, завітчана вгорі смереками, корчами; під нею широко розлилося темне, глибоке плесо. До нього, з кам'яних, на кілька

метрів заввишки, порогів, мечеться з шумом та гуком вода, розбита на сніжну порохняву.

Добру хвилину мовчки розглядаємо цікавий образ...

Кладкою, повішеною понад проваллям, що в вечірніх сутінках здається ще глибшим і темнішим, підходимо вгору аж на велети-скелі, похилені над самим водоспадом.

Навколо, як далеко сягає зір — гори, скелі, темні густі ліси. Береги Прута закидані скелями, камінням. Кам'яні, дужі пороги перекинулися впоперек ріки, інші велетні наступають збоку, неначе намагаються затримати її в бігу. Даремно! Вода з розгоном перекидається через перешкоди і з такою силою спадає вниз, що, як кажуть, вибила там незглибиму безодню. Ми якраз стоїмо високо на скелі понад цим зеленим плесом. Від гуку водоспаду, здається — дрижить скеля. Голова крутиться, острах бере на саму думку — коли б отак чоловік похитнувся і злетів униз...

Місяць, що якраз тепер викотився понад гори, розсипається мерехтливим сріблом по білих водах, що високо бризкають піною, то знов купаються в чорному плесі. Здається, що щось ніби ворушиться на дні його... Он забіліло, забилося під водою. Певно, це русалочка при місяці купається... Швидше, швидше, тільки дивіться добре: зморщилася-заграла вода, ось тут під самим верхом щось наче крутиться, гуляє. То руку підіймає, то голову з розсипаним довгим волоссям покаже... Русалочка! Ось-ось тількищо була — ого! — вже впірнула на дно зеленої глибини.

Як дивно багато руху, життя, шуму в цій розгуляній воді, у довгому, блискучому струмі ріки, що сріблиться в проваллі, а поза тим усе навколо немов спить. Тихо, причаївши дух, стоять гори, ліси. Немов загіпнотизовані, дивляться в шумливі води Прута високі, тихі смереки, білі, з розвіяним волосом, берізки, широколисті явори...

Притихло й наше веселе товариство, зачароване красою водоспаду в тиху місячну ніч. Та не простоїмо тут до ранку. Перед нами не близька дорога додому. Та ще й густим лісом.

Дивне враження справляв на нас того вечора той нерухомий, ніби мертвий, ліс, що його ми переходили се-

ред нічної тиші. Довго й далеко летів за нами грізний шум водоспаду Прута. Неначе білі мари, блукали лісом посеред тінів ночі де-не-де срібні промені місяця. Мимоволі ми приспішили кроки, неначе втікаючи перед тим шумом, що гнався за нами, перед тими тінями, що прибирали фантастичних форм.

— Хлопці, тримайтеся гурту, не лишайтеся позаду! — гукає хтось із передніх. — Бачите? Он серед ясної прогалини розвели танок мавки; лише чуй, закличе котрась голосом милої дівчини; забудешся, підеш, і тільки тебе й бачили...

Але, крім шуму ріки, ніякого голосу не чути. Це скоріш у місячному світлі веселий Чугайстер розгулявся.

Щось зашелестіло в лісі: покотився, задзвонив потручений кимось з гори камінь.

— Що це може бути? Хто тут блукає? Чи не дикий звір, випадком? Адже в горах не новина й медведя здибати...

— Ей, хто таке погане згадує в лісі, та ще й серед ночі?

Гніваються, вже трошки налякані, дівчата.

— Ось лише заспіваймо.

Понад тими гороньками

Сходить місяць з зіроньками...

Гаразд, що почали. Стало веселіше. Пішла пісня за піснею, і не зчулися, коли дійшли до Дори.

Х

ПОНАД ХМАРАМИ

Препогана погода. Ні дощ, ні сльота, а мрячно, димно. Сиві хмари розтяглися густою опоною над нашими головами, — у них потонули гори, ліси, вище розташовані хати. Нудьга огортає людину, нічого й нікого не хочеться...

З вікна бачу, що на наше подвір'я входить із бесагами на плечах гарна Анничка, Іванова онука, що живе десь там високо у верхах. Звичайно багато веселости, життя вносить у наше товариство ця смілива, жартівлива гуцулочка, а сьогодні навіть її поява неспроможна розвіяти нашої апатії...

Але ж Анничка не подарує свого. Почекала трохи в кухні, та вже й стукає та відхиляє помаленьку двері.

— Гей, пани! Що сте ся так поховали, чом не виходите д' міні?

— У нас гості, Анничко...

— Так із гістьми! Чи я не варта ваші гості видіти?

— То заходьте до нас.

Входить. З ясних, зоряних очей б'є вогонь життя. Життям, весною палають її рожеві, загорілі від сонця щічки. У своєму барвистому гуцульському одязі, здається гірською весняною квіткою.

Обкидає наших гостей сміливим поглядом, білі зубки показує в усміху.

— Просимо сідати.

— Простибі! Най усе добро сідає! — і займає між нами місце так просто й невимушено, ніби зроду-віку тільки в такому товаристві й оберталася.

— Коли ж уже підете зі мною до діда? Все мене питає, коли вже д'нему панів “із горбика” приведу!

— Раді б, Анничко, хоч і зараз, та погоди нема. Ба-чиш, як закурив Буковець, Брисний...

— А чого ж вам у цих мряках, як у димарі, душитися? Ідіть д'нам, на сонце.

— Хіба ж у вас тепер сонце світить? — питаємо недо-вірливо.

— А ви ж як гадали? Ану-ко, ходіть лише, мете видіти.

Чи маємо вірити жартівливій гуцулочці, чи ні? Проте, будиться охота перервати оцю нудьгу, що обмотала нас усіх, немов сивим павутинням.

Гуцулочка спостерігає наше вагання.

— От не розкисайте отак за піччю, як тісто в діжі. Зби-райтеси в дорогу, але швидше, абисте д'вечеру вернулись. А оці дівчата най беруть щось міцніше! — Анничка по-казує на батистові блюзочки наших гостей. — Мамко рідна, яке воно тоніське! Та же якби у такім лудинні межі гаджуги, то би голий вийшов.

— Отже, згода, Анничко, йдемо з тобою до діда. По-жди лише хвилиночку.

Збирання наше не тягнеться довго, тільки на ноги силь-ніші черевики, на плечі тепліші нагортки, в руки — гос-тро ковани топірці. Хочемо ще взяти дещо їсти, але про-ти цього протестує Анничка.

— Не треба. Д'горі голодні швидше вибіжите, а там дід вас уже добре нагодує. Він вас таким банушем та бриндзою почастує, що сте зроду такого добра не їли!

— Ну, то хоч візьмемо кошелічки на афини, може де по дорозі до діда афинник знайдемо?

— Ей, чому не знайдете? На Николаєвім ґруні таких афин, що якбисте межі них улізли, то бисте й у діда не були. Я не покажу. Хіба як мете вертати, тоді, про мене, й ночуйте там...

Надворі холодно, темно, вогко. Усе це недавно немов камінем давило душу. Тепер бадьорість Аннички пере-ходить і на нас. Вже в зовсім веселому настрої виходимо на прогулянку.

Хоч під ногами слизько, ми не тільки додержуємо з Анничкою кроку, але й підганяємо її. Тільки не довго.

Підійшли трохи вгору, а вже потомилися, ледве дух переводимо; що пройдемо шматочок дороги, а вже й спочивати хочеться. А провідничка наша як ішла своєю легенькою еластичною ходою, подаючися злегка, неначе на пружинах, так і йде, і не видно по ній ніякої втоми.

Ні, годі вже. Мусимо відпочити хоч хвилину.

— Сідаймо, Анничко, на воринню.

Оглянулися. Господи! Ми ж гадали, що Бог знає, куди зайшли, а тут місток, церковця, школа таки перед нами, лиш трошки внизу. Розмахнись добре ціпком, а кинеш на попове подвір'я.

А перед нами стежка все вгору та вгору в'ється серпентиною. Бог зна, як далеко, бо скоро губиться у мряках разом із густим ліском...

— Далеко ще, Анничко, до діда?

— Ей, де далеко? Через оцей лісок, що перед нами, а там Михайловий грунь, Федорів зруб, та й до діда. Я би сама за часок забігла, от так навпростець, та й у ліс, а ви, як мете спочивати та ще й лізти тими кривулями, то може доплентаємося д'вечору.

А може би справді не обходити "кривулями", як Анничка каже, а йти просто на ліс?

Так і зробили. Лишили широку доріжку, якою їздять гуцули на Буковець верхи на конях, і маленькою, ледве помітною стежечкою пнемося просто до гори. Не так це легко — доріжка крута, ще й високі папоротники, ожиники, афинник заступають дорогу. Важко. А ще до всього того мряка перетворилася на дрібнесенький, докучливий дощик, що січе по лиці, по руках, в'їдається в одержу, волосся — здається не тільки в тіло людини, а й у душу. От тобі прогулянка!..

Остаточно добились до лісу. Тут темнота. Майже у п'їтьмі пересуваємось поміж деревами, неначе покутуючі духи. Бр... Бодай же ти, Анничко, здорова була з твоїм дідом і сонцем. Добре покепкувала собі з нас!

Але Анничка певна свого.

— Ждїть, не пилуйте, мете видїти, чи я брехала. Ще сьогодні мете вигріватися на сонці, ек ещїрки на камїнні.

Що ж робити? Треба вірити Анничці на слово, і хоч тією надїєю втїшатися. Добре, що хоч густе галуззя до-

щучу не пропускає. Над нами високо — неначе зелений, пахучий, чорний балдахин, а низом — тільки сухі пні, галузки, через брак сонця обсіпані з чатиння, стирчать, неначе кістяки. Ні стеблинки живої, ні листочка зеленого під ногами, тільки товсті поклади сухої, рудої хвої вкривають неплодучу землю. Де-не-де там, де крізь зламане бурєю галуззя золота соняшна ниточка досягне землі, під її чудотворним дотиком вибивається з-під збутвілої хвої біла травичка, купка моху, ніжненьке кружево папороті.

Якби не Анничка, ми б і не продерлися крізь цей густий ліс сухого галуззя. Вона, не зважаючи на темноту й непрохідну, здавалось, гущавину, вміє знайти якусь тінь стежечки, що дає нам змогу перебраться цілим посеред тих небезпечних дерев'яних шпичів.

— Хто ходить цими нетрями, хто витоптав ці стежечки? — питаємо Анничку.

— От хто: іноді люди, як ми, що пілують д'хатам на горі за Буківцем, іноді діти шукають грибів, що в мокре літо вилазять з-під хвої, але найбільше то такі звірі, що йдуть д'потокові пити воду: лиси, барсуки, вовки, а може деколи й сам "вуйко"-медвідь.

— Гарну ж ти нам, Анничко, дорогу порадила! Та ж ми можемо швидше, ніж із твоїм дідом, з медведем або вовком зустрінуться!

— Не бійтеся! Що їм тепер у селі робити, як маржина в полонині! Вони зійдуть д'нам, як впаде зима, а у верхах не буде що їсти. Тоді не то в ліс, а під хати заходять. Але тогид, ще перед Чесним Хрестом, впала зима в пояс, та й зараз першої ночі вовки хату кругом попід самі вікна обійшли, а з колешні двоє ерчіт вхопили. Тепер хіба дики. Але й ці у днину десь у млаках хиріють й аж уночі лізуть у шкоду. У нас, ади, ріпа обкладена дротом, дід в лубенці вартує, цілу ніч ватра горить, а позасночі дід на зорях лиш крішку задрімав, ватра пригасла, дід чує, а дроти, як нитки — лиш трісь-трісь-трісь, а дик — штрик у ріпу! Якби дід був не наробив крику, був би геть ріпу збавив...

Хоч Анничка запевняє, що вовкам та медведям нічого тепер робити в селі, все ж таки дехто полохливіший не дуже то приємно почуває себе посеред цього густого,

здається — безконечного лісу. На щастя, починає неначе прояснюватися, ліс помалу рідшає, показується скупенька зелень, далі, високо понад нами, поміж деревами проблискує вже й голубе небо. Ще трохи, і виходимо на чудову, ясну, зелену, квітучу галявину, всю залиту соняшним світлом.

Віддихаємо на повні груди. Неначе хмари усунулися не тільки з неба, а й з душі. Як же це гарно, що вже випогодилося!

— Ой, випогодилося! — сміється Анничка. — Ану, подивіться у провал, у долину. Це лише вас я на сонце вивела, а ви мені не вірили...

— Невже ж це можливо? — поспішаємо над провалля на край гори, щоб переконатися, чи дівчина не жартує може.

І справді. Глибоко під нами, як око засягне, не видно нічого — тільки хмари, дим, мряка. Верхи гір здіймаються понад сиве море зеленими островами. А навколо нас сонце — ясне, тепле, чисте, як чиста дитяча душа. Рожевіють, золотяться, голубіють лісові квітки, бринять у ясному промінні сонця бджілки, комахи, віддихають запахом ладану дрібні корчі смerek, ялівцю. Справжній рай.

А може таки й рай? Може ми, перейшовши понад хмари, потрапили не на дідовий ґрунь, а просто до неба? Напевно так! Он між квітками пасуться вівці “Доброго Пастиря”, лише дивись добре, а то й Він сам покажеться із-за дерева у своїй, зорями тканий, одежі. А он і віл святого Євангелиста з корчів показує рогату голову. На ось цьому, оброслому м’яким мохом, пеньку напевне сідає святий Лука, коли пише свої спомини з давніх святих часів.

Напевне так.

А Анничка?

Оглядаємось. А й вона зовсім інша. Одіж на ній золотиться, горить, сяє. Хусточка зсунулася з голови і руські кучері стали золотистою авреолею...

Ой, а ми й не догадувалися! Та це ж не Анничка — Іванова онука, а напевно якась дивна, свята угодниця Божа стоїть перед нами. Чи не славна красою свята Магдалина?..

Довго, уважно дивимось на неї, стараючися збагнути її тайну. Аж забулися. На жаль, дівчина своїми словами зводить нас із небесних висот на землю.

— Гей, що так стоїте, пани? Забули, що там дідо жде? Ой, як забарюся, сваритиме; ви ще не знаєте мого діда... Ану, далі, ще лише перештрикнути он той горбичок, і ми вже вдома...

Що ж робити? Мабуть на цей раз ще не вдалося нам відкрити дороги до неба. Шкода, та це — нічого. Спробуємо іншим разом, а покищо — поспішаймо до діда Івана на бануш...

ДІД ІВАН

Славний дідусь був старий Іван. Хоч у звичайній гуцульській одежі, зовсім був схожий на старого запорізького козака. Мені так здається, що я бачила десь між старими козацькими картинами його портрет: більш як середнього зросту, кремезний, здоровий, з білим козацьким вусом, із корчастими сивими бровами, що надавали б йому такого суворого вигляду, коли б із-під них не дивились на вас такі погідні, веселі, карі очі; обличчя його в рамках сивих кучерів таке гарне, вселе, добре, що глянеш на нього, так і в твою душу вливаються добрість, спокій, ласка. Не раз дивувала мене оця його вразлива схожість із українським козацьким типом. Звідки, — бувало думаю, — взялася в нього оця козацька подоба? А от, коли після антропологічних дослідів сказав мені професор Федір Вовк, який близький, який цілковито схожий складом тіла гуцул із наддніпрянцем, я зрозуміла, що це не випадкова, а родова подібність.

Славно вмів оповідати дід. Коли гуцули взагалі знамениті оповідачі, то дід Іван був одним із найліпших. Якщо, бувало, поз'їжджаємось на літо в гори, — тільки нам і дороги, що до діда — цікавих оповідань послухати. Коли хвилина вільна — ми вже на річку, через кладку й далі нагору, що таки від діда Петюковою зветься. У хаті його мало й шукаємо, хіба в неділю у садку, а в будень він завжди в лісі. Чи на горі з сином Николаєм смереки рубає, обдирає кору і з гори в долину риною мече, чи (це й найчастіше) з маленьким онуком Василем маржину пасе. Відшукаємо, обядемо діда кругом десь у холодку:

— Дідусю, розкажіть нам щось цікаве про давні часи!
А дід радий гостям, пригортає, у голову цілує.

— А, бодай же ви здорові були! А бодай же ви тривали, що не забуваєте діда старого!.. Чекайте ж, що б вам таке мудре розказати?

Задумався, пригадує... А ліс шумить пісні старосвітської, ще молодечої дідові співає, а вітер вольні полонинські голоси — трембітання — несе, а в долині річка клекоче, дзюрчить, шумить — тієї далекої, верховинської, з-під самої Чорногори грає...

Дід приплющив очі, підвів голову — слухає...

І ми мовчимо, не перебиваємо чарівної гірської мови.

Так і пригадав. Пожвавів, заясніли очі до спогадів давніх, старе лице відмолдніло.

Оповідает дід, неначе живими красками картину пише. Так і бачите, як он де з верхів, із глибоких, темних лісів сам Довбуш із своїми юнаками сходить. У зброї, в золоті увесь. На плечах — сріблом, золотом кований кріс, за поясом пістолі, ножі, через плече — порохівниці-роги, у руках ясний топір сяє.

Кресаня з павами, готурами, із щирого золота бляхою обвита. За ним таких же молодців тридцять — як орли, як соколи. Он тут на горі, на оцьому ґруні за рікою, колись стояла хата старої циганки; там вони сходились, до них ціле село збігалось. Грали музики, співанки, вівкання котилося далеко горами. З пістолів стріляли з буйности. Не кров, а меди солодкі ріками лилися. Гуляли хлопці, аж земля рвалася під срібними підківками, що цебрами її у рипу виносили, метали.

Гуляли Довбушеві хлопці, набувалися, а він з народом радився, розвідував. Луною йшла про нього вість — народ не лише зблизька, а й з далекого Поділля, від пшеничних ланів, як до свого заступника-месника — сходився. Навколішках ішли, як спасителя молили.

— Заступися за нас, змилуйся. Диви — вороги-пани збиткують, катують, із скотиною нас уже зрівняли — гірше, як із скотиною поводяться.

Обдаровував Довбуш бідних людей щедρο, годував, поїв і заспокоював.

— Ідіть у мирі, не бійтеся, я туди зйду.

І сходив. Хоч польські пани тисячі жовніврів за ним роз-

силали, червінців торбину за голову обіцяли, — він злітав, як ясний сокіл, з-під хмари...

Борониться в замку пан. Скликав слуги вірні, замкнув двері важкі тисовії. Виймає пістоля — стріляє. А Довбуш став, — не боронить.

— Стріляй, — каже, — ось груди мої, нічим не заслонені.

Стріляє пан, а Довбуш — кулю в руку, як горох, йме.

— Видиш, пане, не ймаються мене твої кулі. Тепер же ти моєї руки спробуеш.

Потиснув плечем, важкі двері лише розскачилися.

Упав пан на коліна. Золото, срібло виймає: “бери, — каже, — все що хочеш, лише мене пожалій, змилуйся”.

Але Довбуш лише засміявся.

— Не пожалував ти народу християнського, — нема жалю й для тебе. Не по маєтки твої я прийшов, не по добро твоє, а по твою душу, щоб ти людей наших більше не збиткував*). І замахнув золотокованим топором, а голова панова, як маківка збита, лише покотилась по долівці...

Такий то Довбуш був, за народом бідним стояв... Нема вже тепер таких, тому й народ бідний бідує.

Замовк дідусь, задумався, — і ми очима, що хвилину тому бачили інший світ, дивимось на гори... Довбушевих слідів шукаємо... Чи не зійде ще раз месник народній із тих верхів? Хто знає...

Сонце западає. На Довбушевому ґруні ще ясно, а тут уже погасає світ. А від річки холодом повіяло.

— Пора нам, діду, до хати.

Немов прокинувся дідусь.

— Ідете вже? А шкода! Зайдіть же до старого ще коли. Розкажу вам, як то горами Довбушеві скарби огнем горять, із крови очищуються; про ключ-зілля, що в полонинах росте, а як на нього косою натрапите, то на шматочки розсиплеться... Про нявок, що людей манівцями водять; про полонини й мое ватагування у них розповім вам. Зайдіть ще.

— Добре, дідусю, незабаром заїдемо знов. Спасибі вам за гарну хвилину...

*) Історичний факт.

ХІІ

ЧЕРЕМОШЕМ НА ДАРАБИ

Черемоше, брате мій,
Прискори бігу.
На хребет холодний твій
Я пускаю, як стій,
Сплав важкий: тугу.

Богдан Лепкий

Ну, слава Богу, що хоч сьогодні гарна погода. Сонце світить, пече — здається, хоче випити всю вогкість, що напоїлася нею земля довготривалими дощами. Може воно й довго й не потриває, може от-от “закурять” знов гори неначе справжніми димами. Та покищо, тепер тепло, соняшно, ясно, аж душа радується.

Призначена для нас дараба, прив'язана на довгій жердці до берега, весело підстрибує на воді, немов зривається до бігу, нетерпеливиться. А виглядає вона, всупереч сподіванням, гарно: на товстих смерекових ковбках, з'єднаних дерев'яними “розкрутами”, покладено малий поміст із дошок, ще й лавку з поруччям поставлено, щоб було де сісти (інакше довелося б усю дорогу стояти). Дараба завітчана смеречиною, вся свіжа, пахуча, облита струмочками живиці, що її жарке сонце витискає як із ковбків, так і з новенького дерев'яного помосту, з лавочки, з зелених, свіжо зрубаних, смеречок. Легені розширюються від цього цілющого запаху, людина легшає — здається, коли б крила, полетів би в оті сині, безхмарні простори, що якоюсь незмірною глибиною голубіють над нами.

Наші невеличкі клуночки з харчами міцно прив'язуємо до дерев'яного стовпика, вбитого для того посеред дараби. Вслід за тим входимо й ми. Товсті дерев'яні ковбки мало що й подаються під нашими ногами. Таке це все сильне, безпечне, що нам аж смішно з того, що половина нашого товариства залишається в Жаб'йому, не довіряючи солідності дараби і вправності наших керманичів. Наша дараба така сильна, а керманичам хіба ж першинка плисти такою дарабою вниз? Та ж старий Федір, засмаглий від вітру і сонця, виглядав, як індіянин, і молодший — Михайло — дужий, рослий, як бог сили і краси, а обидва тільки те й роблять, що плавають сплавами по Черемоші.

Нас, крім керманичів, їде тільки п'ятеро: три чоловіки і дві жінки. Щодо жінок, то, правду сказати, Федір не дуже радий тому, що в таку дорогу вибирається й "челідь". Досить іронічно посміхаються, глузуючи з наших легких одягів та плитких черевичків, і гуцулки, що зібрались на березі дивитися, як то "пани" їхатимуть.

Відпливаємо. "Гера", що в'язала нас із берегом, спочиває на дарабі. Федір хреститься і носком сокири злегка зарубує кожний ковбок, щоб так, як є, всі вкупі, їх пощатило довести до мети. З берега знайомі махають до нас хусточками, бажають щасливої путі. Через хвилину втрачаємо їх з очей. Тепер усю нашу увагу приковують до себе чудові картини, що, наче пишні мальовила, пересуваються перед нашими очима.

Смерекові ліси — такі густі, що дерева здаються мов усі під один рівень стрижені. Поміж ними — прогалинами — то сиві скелі, то ясно-зелені, залиті сонцем, гурні, левади. Де-не-де з-поміж скель, чи по урваній стіні гори, пробігає струмок води — білою піною вкритий водоспад.

Густишими купками по долинах, а зрідка розкидані по горах — людські осідки — дерев'яні хатки-загороди.

Черемош — найбільша гірська ріка — пливе крутими закрутами, б'ється холодними, як лід, грудьми по камінню; то тут, то там ударяє з усієї сили в прибережну скелю, намагаючися вдертися в якийсь чарівний зелений лужок, або пахучий ладаном смерековий гай. Та тверді ка-

м'яні груди стримають хоч би який завзятий напад, і за-соромлена хвиля відпливає з лютим шепотом далі.

Рівнобіжно з Черемошем в'ється берегом біла дорога. По ній вряди-годи загуркоче малий гуцульський возик, що справився з бабами на торг до Косова; над'їде на товстому, випасеному малому конику червоно одягнутий гуцул чи гуцулка з люлькою в зубах; еластичною, жвавою ходою пройде пішо гуцул, гуцулка з бесагами, перевішеними через плече.

Вже за нами широко й далеко по черемошській долині розкинуте Жаб'є — найбільша гуцульська громада, що посідає простір яких дванадцяти миль. Минула прегарна Криворівня — колишне улюблене місце відпочинку багатьох письменників. Зближаємось до Ясенова. Гори, скелі чимраз вищі, ліси темніші, чимраз ближче підступають до нас, над воду. А Черемош шумить, булькотить, люто піниться — здається, сердиться, що це скелі, це каміння, ці гори завдають йому стільки труду, поки проб'є собі через них дорогу. Дараба аж дрижить, а часом і затріщить від удару об підводні скелі. Ковбки підіймаються, то знов западають, а дараба летить із таким розгоном, що часом здається — от-от кине нами об стіну висунутої наперед скелі, і ковбки розлетяться на дрібні цурупалки.

Та ні. Для чого ж наші вправні керманічі? Скоро тільки наближаємось до кашиці чи скелі, всією силою своїх м'язистих рук спрямують чоло дараби до протилежного берега, і тоді ми тільки боком доторкнемося небезпечного місця і, відбиті прудом ріки, летимо далі.

Вже Ясенів переділений Черемошем на дві половини. Хоче хто з хаток на правому березі дістатися на лівий, до церкви, чи куди, мусить переправлятися дарабою. Так і мерці у домовинах перевозять водою. Он бачимо посеред ріки таку маленьку дарабку, що служить спеціально для перевозу з одного берега на другий, а тепер перевозить ціле товариство, мабуть чи не яких туристів, що ходять по горах.

Село швидко тільки мигнуло перед нами, і от диво. Дорогу заступив нам ліс. Так і здається, що висока зелена стіна стала перед нами впоперек ріки. Що буде?

Та Черемош не такий, щоб дав затримати себе в бігу! Він дугою вигинається попід скелю — і гора поза нами. Тут ще щось подібне до водоспаду: “Великий Гук”, як кажуть гуцули.

— Тримайтесь лавки, бо вода змете! — крикнув Федір і вхопив керму у свої залізні, м'язисті руки. Послушні наказові, вмить хапаємось за поруччя. В ту ж хвилину дараба, в шаленому розгоні, скаче вниз, і ми — посеред білого, запіненого виру. Добре, що це хоч не триває довго. Не встигли й крикнути, а вода вже перелетіла. Тільки й того, що промочила нам трохи одіж. Та це — ніщо. Трохи сміху, а більш нічого. За те ж Черемош, неначе втомився тим скоком, стає смирний, тихий. Відпочивають і стомлені керманичі, пускають легко керми й сміються з нашого переполоху.

— Та це ще пусте, — лякає нас Михайло, — а то мете видіти, що далі буде — як обидві ріки — чорна й біла — зійдуться! — І підсміхається й підморгує до Федора лукаво. Не знати, чи вірити йому, чи це — звичайні гуцульські жарти.

Устя ріки, де Чорний і Білий Черемош зливаються в одно. Їх ще й затримують греблею, через що вода розливається ще ширше, і тільки в одному місці горло ріки звужується та білим, кипучим водоспадом кидається вниз. Присідаємо, з усієї сили тримаємось поруччя, щоб не дати себе змести воді. Керманичі спрямовують дарабу в саму середину течії, добре вважаючи, щоб не зачепитись об боки кашиці. Летимо вниз стрімголов і майже зникаємо в тому холодному окропі. Поки здали собі справу, що діється, ми знов на верху. Керманичі хапаються за керми, які в час карколомної їзди спочивали, і на закруті ріки спрямовують дарабу на властиву, безпечну дорогу.

Обтріпуємо, як качки, воду з себе й оглядаємось, цікаві, як виглядає здалека тількищо перебута дорога, що надавала нам стільки страху, але від водоспаду, від кашиці — ні сліду, все сховалося за закрутом ріки. Черемош розлився знов широко. Пливемо спокійно. Вся справа тільки в тому, щоб не дати дарабі застрянути десь на міліні, бо тоді зіпреться на неї друга, третя й більше, і

готовий “гайташ”, як гуцул каже. Видобутися з нього важко, часом витрачається й кілька годин часу, поки, по великих трудах, пощастить пуститися в дальшу дорогу. На щастя, наші керманічі не допускають до подібної катастрофи. і незабаром уже доїжджає до славних сокільських скель. Це — найкраща частина дороги. Ось виступають ці скелі перед нами в лагідному сяйві сонця на заході, неначе оповиті легенькими синіми серпанками. Фантастичні кам'яні велетні вправлені в живі рами темної зелені лісів під голубим склепінням неба... Двісті-метрова заввишки скеля, з прегарно нашарованого піщанику, верхом фантастично повигинана, стрімко схиляється понад саму дорогу й над Черемош, що пливе у її підніжжі. З одного боку її — водоспад сокільського потоку, з другого — кам'янийobelіск, поставлений на честь Шевченка.

Але не стає часу придивлятися спокійно до цього надзвичайно гарного виду. Тут же за скелями — одно з найнебезпечніших для дарабників місць, а саме — Сокільські пороги. Слабо збудована дараба іноді розлітається тут, як розсипані сірнички. Одначе, спроба сили нашого примітивного судна кінчилася знаменито. Тільки трохи страху, і вже скелясті пороги поза нами. Тільки ж нас чекає ще одна, на цей раз уже остання спроба: треба проплисти повз так звану “Скажену скелю”, а тоді вже скоро й кінець нашій подорожі дарабою — румунський кордон. На закруті, з найбільшим розгоном, несе нас бистра хвиля просто на висунуту вперед скелю, під якою вода творить шалений вир і вибиває чорну, здається безодню, глибіню. Коли б керманічі силою своїх рук не охоронили дарабу перед ударом чолом об скелю — ніщо не врятувало б нас від розбиття й загибелі в небезпечному вирі. Та вправні, сильні, як залізо, руки гуцулів не дармують. І хоч бік дараби з великою силою вдарився об скелю, ні одного в'язання її не пустило. Небезпека за нами.

Незабаром і кінець дороги, і ми остаточно стаємо мокрими ногами на суху землю...

ХІІІ

СТОЛИЦЯ ПОКУТТЯ

Найбільший буковинсько-український поет Юрій Федькович написав гарного вірша, який дуже добре характеризує, чим для гуцулів і населення Покуття є славна Коломия. Розповідається в ньому, як то в час австрійсько-французької війни зайшло австрійське військо, а між ним відділ українців-гуцулів аж у столицю Франції — Париж. Хлопці гуцули, що всюди почувують себе, як вдома, ходили по ринку, співали “Довбуша” та “Триця”, грали на сопілку та згадували свої гори, полонини. Видно, проте, що на чуда столиці уваги звертали небагато, коли аж “пан капітан” примушений був їм про це нагадувати:

Уважайте, діти:
І помрете, стільки дива
Не будете зріти.
Тут палати, як Бескиди,
Доми, мов палати,
Як мурашки тоті люди,
А які в них шати!
Верхи церков великанських
Блестять мов зірниці!
Від золота та брильєнтів
Мерехтять крамниці.
Сей чудесний город панський
Сто плугів не з'оре,
Глянь на місто, остовпієш —
Дійсно чудо — море!

Але гірському легіневі, нащадкові вільних опришків, не імпонує пишна чужина, бо, — як каже поет далі:

А Іван, вояк хоробрий —
Козак заведія,
Здвиг плечима: “Таки, — каже, —
Краща Коломия”.

Що ж мені вже й говорити про Коломию після того, як порівняння з нею не витримав сам Париж?

Коли б я була певна, що ніхто з вас ніколи не заблукає до нас над Прут, у зелені луги, я може залишила б вас під враженням високої оцінки краси Коломії, яку видав Іван із Жаб'я, але... ану ж колись захочеться вам власними очима глянути на ці чуда? Тому то мушу щиро сказати, що Коломия — не така вже надзвичайно велика красуня.

Хоч місто це вельми старе, бо початок його сягає ще римських часів, і в історії є про нього згадка вже з 1240-го року, проте, тепер даремно будете шукати якихось слідів старовинного походження його. Жодної старої пам'ятки, жодної старовинної будівлі. А це тому, що як давня церква, так і всі будівлі давно будовані тут із дерева. за яким у лісистих покутських околицях не важко. Та ще й те, що давня Коломия — та, що колись була дійсним центром життя Покуття, що широко й далеко торгувала сіллю, на яку багата її околиця, та, що славилася різними ремісниками: кушнірами, римарями, гончарями та іншими, — лежала не тут, де тепер — далі від Прута, — а над самими його берегами. Розливи гірської ріки спричиняли місту великі школи, і тому, коли року 1589-го напали на Покуття турки й татари, і місто, разом із домініканським монастирем, зовсім спалили, а мешканців його вирізали в пень, ченців помордували й у ризах повішали на деревах, — відбудовано місто вже не над водою, а далі — тут, де тепер воно стоїть. Але і з цієї, другої доби не залишилось ніяких пам'яток.

На місці, де колись стояв домініканський монастир, стоїть тепер величава, мурована українська церква. Пам'ять монастиря згадує хіба криниця з найкращою водою, що її звуть “кляшторною”.

Був колись і український монастир — чи не на тому місці, де поза містом стоїть тепер мала, старенька дерев'яна церковця, що зветься монастирською. Коли її побу-

довано, докладно не знати, та збереглися в ній метрики від 1730-го року. Про фортифікації, башти, вали, які мала Коломия після відбудови по татарській руїні, знаємо тільки із згадки в історії та з старої ілюстрації з 1616-го року.

І торговельне значення Коломиї, як столиці Покуття, підупало. Колись давно через неї лежав головний шлях на Волощину; колись вона була центром торгу сіллю і жваво процвітала в ній торгівля хлібом з Україною. Тільки на славних коломиїських ярмарках можна було купити всякі гірські продукти й гуцульські вироби, але з заведенням залізничого руху по цілій Галичині, значення Коломиї занепадає і вона сходить до рівня звичайних галицьких міст середньої величини.

Сьогодні населення Коломиї мало переходить поза сорок тисяч. Маса дрібних дерев'яних домів, розкиданих на широкій надпрутській долині, якась сотня більших кам'яниць, кілька вулиць із гарними віллами, схованими серед садіб; два костьоли — одна церква у місті, а одна старенька, дерев'яна далі — от і все, що знайдете в нинішній Коломиї.

З українських інституцій є гарна будівля “Народнього Дому”, де містяться українські дівочі школи: гімназія, учительська семінарія та шкілка вправ. Крім того, є українська хлоп'яча гімназія, дівочі й хлоп'ячі бурси, інститути, різні культурні товариства та читальні.

« Нічого цікавого, — правда? А проте, для нас, українців, є тут щось, що не дозволяє глузувати з такої високої оцінки її Федьковичевим Іваном.

Найперше — саме розташування Коломиї. Лежить вона на межі, де північне степове Покуття розмежоване Прутом від південного, де починається вже чарівний гірський світ — найкращий, найліпший на всю Україну. Гляньте на ті лагідні, голубі ланцюги гір, що виступають перед вами на обрії трьома пасмами; гляньте на той срібно-голубий, як кришталь чистий, Прут, що в'ється поза містом серед зелених лугів, садів, на пишні килими розквітлих покутських левад, — і тієї картини не забудете так легко.

І ще одно: ніяке місто в українській частині Галичини не носить такого українського знамена, як Коломия. Ніде українська розмова не лунає так загально, як тут, ніде українець не відчує себе так вдома, між своїми, як саме тут, серед цього гарного, сміливого, патріотичного народу підгір'ян і гуцулів.

Гляньте на Коломию у святковий або ярмарковий день, коли вона залита, як маковим цвітом, струнками, пишними гуцулами, послухайте їхньої корінної української мови, огляньте їхні вироби, часто дуже високої мистецької вартости, і признаєте, що коли Коломия й не краща, то в кожному разі для нас рідніша, ближча від чужого, пишного Парижу.

XIV

ПОЛІССЯ

Весною

Довго-довго якось не зважувалась я заглянути в нетрі тієї таємничої частини нашої землі, що зветься Поліссям.

Правда, знала я шматочок Полісся — славне Берестя з його широчезними вулицями, голубо-сірим собором, поважним Бугом і сумної слави в'язницею-цитаделлею.

З другого боку, їздила колись і на поріг Полісся — в Сарни: сірі, піскуваті поля, низеньке картоплище та рідкі, наче при самій землі зацвілі, вівси. З народом ближче не здибалася, хіба що з нечисленною, може й свідомою, але дуже пригнобленою інтелігенцією...

Ні!.. Нічого привабливого не показало мені Полісся. А при тому ще й не зовсім симпатична “слава” (чужинецька) про його мешканців — як народ непривітний, понурий, замкнутий у собі.

Сам край, — кажуть, — то болота, славні пінські чи поліські болота... Ні... Коли вже їхати для цікавості чи приємності, то не в болото. Краще — гори, славна Гуцульщина, Лемківщина... Краще навіть — багате, золото-колосо Поділля...

Хіба що... Ось як тепер... Ну, годі. Поглянемо й на це таємниче, незнане ще Полісся...

Весна... Ця незвичайна, гаряча весна 1934 року... У нас випала вона до коріння зелену кров із рослин... Від неї посіріли трави, припинило свій ріст збіжжя. Гаряча, соняшна, але смертоносна своєю спекою весна...

А тут? Дивлюся з вікон потягу, що везе мене в Пінське, і очам своїм не вірю. Чудова зелень. Вівси, жита, двдвічі-тричі вищі, кращі за наші. Болота? Ні, хіба де

дали. Тут — це прегарні, поетичні мочарі. Води, а між ними зелені, високі трави, шуварі, розколихані на вітрі чуприни очеретів. Все переткане різнобарвним водяним квіттям, устелене білими, жовтими ненуфарами. Суворі зелені, ще з цвітом, рівні пруть ліз.

А там, посеред мочару — дерева: вільхи, берізки; на вище, сухіше місце вискочив дуб, грабина.

Далі — справжній лісок. Сосновий. Потім листовий. За ним гай, кущі, луг. А далі клопоть сухої, піскуватої землі, що хвилює буйним збіжжям.

Тут і хутір. Самітний, наче спорожнілий. А он і орач у сірій свитині за плугом з однією конячкою. За полем знову води, колишуться в задумі тонкі лози.

Село. Серед сірих пісків сірі, довгі дерев'яні хати. Дерев'яні, не білені стіни. Сірі, солом'яні, чи очеретяні стріхи. Нема садочків, мало дерев. Навіщо вони? Ось уже знову ліс за плечима; ось зелений, свіжий гайок, а там вода: озеро чи розлита широко річка.

Серед лісів та пісків станційки із складами дерева. Сонні. Спськіні. Селян нема, ввесь рух теорять жидки. На порозі — як не два-три, то хоч один постерунковий.

І знову ліс, луг, мочар, повний квіту, поле, хутір та вряда-годи розкидане, довге село.

Минає станція за станцією. Вже ледве тридцять кілометрів до Пінського. Невже ж не приглянуса ближче до цієї дивної, невиданої краси? Не прислухаюся зблизька до шуму лісу? Ні! Сонце ще високо, встигну доїхати до Пінського ще й фірою. Отож на найближчій зупинці валізочку в руки — і я вже на пероні малої польської станційки.

Подвір'я повне возів, візків, однокінних, з московськими “дугами” над конем. Думаю: воза в Пінське не тяжко дістати.

Звертаюся по черзі до одного, другого, третього візника. Зайняті. Той “пана” везе, тамтой по польського священика заїхав, на інші жидки посідали. Лишається тільки кілька возів із рівними, відкритими з одного боку, дошками. Запорошені від каміння, що його із станції розвозять. Коли б тільки до найближчого села дістатися — хай буде й так.

Звертаюся до першого дядька з краю.

— Далеко до села? Може підвезли б, дядьку?

— Nie daleko, czotyry wiorstwy, — відповідає: — Czemu ni? Pojadem...

— Ви поляк? — дивуюся.

— Ні, православний...

— Чому ж говорите по-польському?

— А бариня руська? Пожалуста...

— “А, бодай же тебе!” — гадаю, — “в який це я край потрапила?”

Надбігає малий хлопчина, бачить: дядько сіном змітає порох із дощок.

— Куди їдете, дядьку?

— А от бачиш: паню до села везу...

Отже, таки свої.

— Чому ж ви, дядьку, так і до мене не говорите, а калічите по-чужому?

— У нас так. До панів не слід інакше балакати, як по-польському чи по-руському. А ви хіба здалека?

Примошую валізочку, а сама, спустивши ноги збоку воза, цікаво пробалакую з візником тієї півгодини, за яку він довозить мене до найближчого, досить великого села.

Весною на селах

Вулиця широка, майже порожня. Де-не-де бавляться діти в піску, що в ньому майже по осі грузнуть колеса воза. Довгі хати під навислими солом'яними шапками якось боком зиркають на дорогу своїми досить великими вікнами в різьблених рамах. При кожній хаті, наче які таємні знаки, стирчать два високі дрючки: на одному застромлений залізний гак, на другому — помело.

— Що це? Відзнака, де добра господиня, чи що?

— Ей ні, це такий наказ на випадок вогню... А до кого вас завезти?

Господареві, бачу, пильно вертатись до роботи.

— “Та... в тому то й уся трудність, що не знаю, до кого... Хіба...”

— Вибирайте самі: де добрі коні й господар, що схоче відвезти до Пінського, туди й заїжджайте...

Та з цим не така легка справа. Сьогодні в Пінському ярмарок, і хоч полшук не багато чого має продавати, чи купувати, то хіба не був би він українцем, щоб не скористався з нагоди й не був на кожному ярмарку.

Інші, як і мій візник, возять каміння із станції до проєктованої битої дороги. Заплату дістають “хлібом”, себто, збіжжям, а що це — рід допомоги голодуючому під весну населенню, беруть у цій роботі участь усі поблизькі села. Зате й возити нікому більше, як п'ять днів, не можна. Треба, щоб кожний мав змогу скористатися з цієї нагоди.

Ще інші господарі поїхали в поле орати під гречку. Що тут робити?

Нарешті приходить думка:

— Є тут кооператив?

— Є, а он — недалеко.

Виявляється, що ідея не зла. Правда, кооператора нема. Виїхав у Пінське. Крамниця зачинена, але старий батько крамаря обіцяє допомогти. Запрошує чемно в хату.

Кімната більша й вища, як у звичайних наших хатах. Зате така сама, як у нас, піч, широка постіль, такий самий, добре знаний довгий стіл, лави під образами.

Господар посилає хлопчика шукати коней, а сам починає розпитувати: хто? звідки? чого?

Заглядає старша й молодша господиня... Обступили цікаві діти... Зайшов і сусід по мастило до воза. Мабуть звістка про несподіваного, далекого гостя заточує вже кола, як у спокійне плесо кинутий камінь. У хаті стає щораз гамірніше. Розпитують і самі розповідають. Де ж тут, думаю, та замкнутість у собі, та непривітність поліська? Брехня? Покищо, ні сліду з того всього. Навпаки — народ цікавий, розумний, гостинний. Раді б затримати гостя якнайдовше, якнайбільше новин довідатися. Старші посідали, вже крешуть кременцем вогню до цигарок, діти — пастушки — не мають охоти йти в поле з худобою. Даремно матуся перевісила малій Ганнусі полотняну торбу через плече, вклала в неї шматок разового хліба й букатку білого сиру. Дівчина огинається, хоч

“статок”, себто, дві невеликі поліські корови та ялівка, ходять попід хатою й у вікна заглядають.

По молодого господаря, що прийшов дістати мастила, прибігла жінка.

— Ходи, чоловіче, коняка жде, час у поле їхати.

— Ідь сама, я дожену.

— Та хіба п'ять верстов побіжиш за нами пішки?

— Побіжу, а то такого гостя не скоро діждемося... Гей, коли б то ви приїхали до нас у свято... в неділю... Все село до вас збіглося б! І то не одне, а й усі довколишні.

— Не заглядає до вас ніхто?

— Ні. Мав приїхати люстратор до кооперативу... та й той не приїхав.

Розвідуюся про загальний стан освіти села: письменних між чоловіками половина. Між жіноцтвом дуже мало. Читальні “Просвіти” нема, як і взагалі ніде в глибокому Поліссі. При кооперативі були завели малу бібліотеку, книжки оправили, понумерували, але потім сталися непередбачені події. Так і розібрали члени поміж себе по одній-дві книжці.

А газети? Українських газет у селі нема. Кажуть: припинені, заборонені, тому й не допускають.

— Церква в селі є? Якось не бачила.

— Є, але в сусідньому селі... Люди рідко й так коли заходять.

— Чому?

— Бо чужа, московська, от чому й не ходимо... Батюшка дається, проти кооперативу виступає, а він у нас гарний, із сусідніх сіл люди приходять.

— А школа?

— Теж у сусідньому селі... Вся наука чужою мовою... Навіть закон Божий.

— Ще одне: як записувалися люди в час перепису населення (конскрипції)?

— Що свідоміші, то — як “українці” і, не зважаючи на все, таки домоглися свого... Інші записувалися “тутешніми”, або “поліщуками”.

Говоримо ще про те і се, а тим часом один із господарів, симпатичний з вигляду (ще без бороди, яку, як бачу, тільки старші носять) погоджується їхати зі мною.

Треба поспішати. Дорога піскувата, не встигну. Залишаю кілька газет, книжечку, і розходимося з сердечним “до побачення”.

**

М'яко, тихо, без шелесту везе нас коник малим, дво-дишлевим візочком на дерев'яних осях. Хвилюється молоденьке збіжжя. Чути, як перешіптуються між собою трави. З-над зеленого картоплиння цікаві підводяться, з сапами в руках, жінки і придивляються до нас з неза-таєною цікавістю.

— А де ваші мужчини? Яюсь ніде при роботі не бачила їх...

— Ей, мужчини наші з кіньми. Той з фірманкою поїхав... тамтой у ліс вирушив... А інші — он бачите? Орють... І рибу ловлять... Не видно води? А оці всі мокляки?.. В них частенько під водоростами глибші місця. Тільки треба місце знати і зручно добратися. Ось незабаром усі на косовицю вирушать...

Було б дуже приємно й цікаво їхати, коли б... Бог зна звідки — не бралися в піску такі вибої.

— Це ще нічого... гріх нарікати, — запевняє трошки ображений господар, — це ще прегарна дорога...

А все ж таки я дуже рада, що звернули в напрямі села (що ледве видно його он збоку) на бічну, мало видну серед поля, доріжку.

Незабаром заїжджаємо просто на подвір'я якогось господаря. Чи не здивується, не розгнівається за таку безцеремонність?

Але ж ні! Правда, довідуємося, що господарів нема вдома. Зате ж їхній синок кидає сокиру й біжить з-посеред ріща відчиняти перед нами ворота.

І знову така, як і раніш, широка, піскувата дорога. Сірі, боком поставлені, небілені хати, старі стріхи. Тут і криниці з журавлями, як на старих краєвидах. Садків не видно.

Десь-не-десь одно-двоє деревець, і то переважно лісові. І людей мало видно в селі. Всі в полі при роботі. Оподалік, збоку — церква. При ній дворик, певно хата, як звичайно, змосковщеного батюшки. А там — школа

з чужим написом і чужим учителем. А там — “Sklep kola mlodziezy wiejskiej”. Якоюсь чужиною віє від цього всього так, що мовчки проїжджаємо, не затримуючись.

Вже майже на половині села питаюся:

— Тут, певно, населення мішане, не лише самі українці?..

— Ні, самі наші, православні, як скрізь по селах...

— А ця “mlodziez”?

— І це наші.

— Шкода, що ми не зайшли... а може б так вернутися? — пропоную несміливо.

Мій візник більше ввічливий, ніж я сподівалася:

— Чому ні? Вертаймося...

Заглядаю до малої споживчої крамнички. Молодий справник — у блюзі, що нагадує “гімнастюрку”.

Питаю, чи не можна купити готових постолів-личаків. Справді, хотіла б на показ одну пару привезти додому.

Нема. Є тільки лико, пов'язане в жмутки, кожний на пару постолів. Справник говорить добре українською мовою, уживаючи, як звичайно всі поліщуки, деяких московських слів.

— Ви — українець? — питаю.

— Ніт...

— А що ж: москаль, поляк?

— Ніт, поліщук.

— Гм, це дивно... Досі знали ми тут різні народи: українців, трохи москалів, поляків, а от ви знаходите ще один — “поліський” народ...

— Так тут кажуть... так пишуть...

— А ви ж самі?

— Я не знаю... і я так кажу.

— Багато вас у тому “Koli mlodziezy”?

— Багато... понад тридцять.

— Що ж там робите?

— Приїздять до нас пани з міста з відчитами... Сходимося... читаємо.

— Що?

— Газети... “Siew”, “Społem”...

— А свої, українські?

— Про такі ми не чули... Робимо теж вистави.

— Які?

— Польські.

— А свої?

— Не можна... Найбільше дві за рік.

— А ви ж їх зробили?

— Одну дали.

— А другу?

Мовчанка.

— А в нас молодь давала б перше своєю рідною мовою, і то не дві, а кілька... І книжок своїх добули б, а в нас є такі гарні... Цікаві... Та — ви, може, і не вмієте по-українському читати? В школі не вчать?

— Я вмію, і дехто з товаришів уміє... Самі батьки, в кого вони грамотні, з старих книжок учать... Тільки нових книжок, ані газет ніхто не чує, ані не знає...

Лишаю газету, господарську книжку — цих невиданих у поліському селі гостей...

Тихо котиться віз далі. Тихо сную свої невеселі думки, стараючись розчитати оцю незрозумілу, тількищо розгорнуту книгу, якій ім'я "Полісся". Таємна, наче на три замки зачинена, країна з своїми людьми.

І знову зелене картоплиння, срібні вівси, жита. Де-неде, як жовта або голуба стрічка, простяглася нивка лубіну. Деяке збіжжя буйне, високе, наче на чорноземі. А тут же — наче щось підвіяло: все нужденне, ріденьке. Винна цьому не однакова управа, чи різне підгрунття? Буває і те й те.

Кінець збіжжя. Моклакувата левада, а ген поза нею витягся золотою дугою піщаний горбок. Верхом уже й зазеленів. На таких — більших або менших — піщаних островах, що випинаються над моклакуватими ґрунтами, будують на Поліссі хутори. Де острів більший — села.

Мов оаза серед пустині, виструнчилась купка беріз. На обрії чорніє ліс.

І знов село. Вертається товар з пасовища. В'їжджаємо, разом із пастушками, коровами, мекаючими чередями овець.

Господині відчиняють перед товаром ворота.

При дорозі — кооператив з польським написом, але я вже знаю, що це — чисто українське село. Заходимо.

Кімната досить велика, вища за наші сільські. За лядою типової сільської крамнички — крамар. Є й покупці. Той папірців жадає, тамтой — тютюну, мастила до воза. Молодиця прийшла по сіль.

Вітаємось, просять сідати. Цікаво оглядають незнайомого гостя.

Кажу: хто й звідки. Це ще більше зацікавило людей. Випитують, що в світі чувати. У селі про читальню і згадки немає. Книжки, чи хоч би й газети рідної, не видно. Ні одна не приходиться у село. Кажуть — мабуть і не допустили б...

— Чому ж не спробуєте? Аджеж не посилав би вам ніхто речей, заборонених цензурою. І книжок варто би вам придбати. Хоч би цікавих господарських.

— Грошей нема.

— Чи ж це правда? Ось, бачу, папірці, тютюн купуєте. І шинок у селі є. За те, що на такі речі витрачається, у кожного з вас була б книжка, часопис. А цей видаток ще й оплачує себе. Добрі поради вдсятеро повертають кошти.

— Може й правда, але не у нас. Ось недалеко звідси є господарська школа. Дехто сина послав. Так що ж? Земля ні до чого — моклакувата, поргана. Висушити її перше треба.

Ще довгий час іде розмова на цю тему. Кооператор просить — чи не помогла б переписати кооператив до Львівського Ревізійного Союзу, як це є в недалекому селі. Було б єднання з своїми...

З розмови селян бачу, що той незнаний нам поліщук — культурний, розумний.

Похвалила я рушники, що ними образи прибрані.

— Ей, що тут? Зайшли б у хату, де дівчата. Стін з-під рушників не видно.

— То поведіть мене туди, де дівчата, — хай побачу, нашим у Галичині розкажу.

— Можна. Хоч би до Ганни, це близенько.

Проводжає молодичка, що зайшла по сіль і заслухалась нашої розмови.

Але Ганна не вернулася ще з поля. Хатина на замок замкнена.

На вулиці прилучилася до нас жінка, друга, третя. По короткій нараді рушаємо до маленької хатини, по другому боці вулиці.

Є вдома і мати і дівчина. Але соромиться похвалитися своїм добром.

— У мене? Що в мене за рушники? Ви б до Микитиної Насті. Там є що побачити...

— Може й правда, — думаю, — це ж така маленька, бідненька хатка...

Але хоч бідненька, непогано в ній. На вікнах квіти, на стінах образи в рушниках. Тільки б трошки біліші стіни, тільки б чистіша долівка...

— Не соромся, дівчино, тільки відчиняй скриню, — захочують мої провіднички. — Пані приїхала здалека, хай побачить.

Скриня, що стояла в сінях біля дверей, як виявилось, була повна дівочих скарбів. І рушники, ткані в кістку з кінцями в широкі червоні узорі, з малою примішкою чорного, жовтого, і скатерті на стіл на цю моду. Сувої полотна тонесеньких — майже таких, як крамничні. Вони тонші за звичайні наші галицькі полотна, тільки вузькі й не такі біленькі.

Господи!.. Чиї ж це руки стільки того добра надбали? Дещо є з маминих дівочьких часів, решту — дочка, одна, друга.

Рушники — це дівочька робота. Господиня вже такими речами не займається. Коли тче, то — полотна, сукна.

А вишивки? Хіба ж тут не вишивають? Вишивають, але менше. Та все ж таки, на мій запит, зразу показали й вишивані рушники у червоно-чорні квіти.

— Дорогі це речі? — питаю.

— Не знаю. Не продаю. У жидів у крамницях дешево. Полотна дістанете метер за півзолотого, рушники — по два-три злоті. Я б свого не дала й за чотири.

— А може б таки дала за чотири? Продай. Хай маю пам'ятку з Полісся.

Дівчина може й віддала б, але мати жадає п'ятку. Не згоджуємося.

А тим часом на вулиці, бачимо, перед своєю хатою жде нас Ганна, що за той час устигла повернутися з поля. Гурмою входимо в хату. Справді, — мало стін видно з-під рушників! Образи в рушниках. Рушники над вікнами. Довгі, на кілька аршин, і над дверима, а всі чистенькі, новенькі, рівненько розстелені. І скриня повна того добра.

Ще одна жінка попросила зайти в хату. Просить і друга. Розговорились, заприятнилися, ніби Бог зна відколи зналися. Аж жаль розходитись.

Вже сиджу на возі, як дає знати перша господиня, що віддадуть рушника за чотири злоті.

— Добре, винесіть...

Але не винесли. Видно, сором — сказали б люди, що накидається з своїм добром. Мусіла я злазити з воза та йти сама. Щастя, що поліські возики низенькі, легко на них вилізти і злізти. Мужчина просто перекидає ногу через драбину — і вже на возі.

Рушили з місця, а тут по дорозі жінки з воріт запрошують:

— А ви ще в мене не були, ані в мене. Ану, заходьте, будь ласка...

Яка шкода, що часу в мене так мало!

Але все ж таки біля однієї хатки скортіло затриматися. Запросили подивитися, як парубок плете постолі. Вправно, зручно нагинає тверду стрічку лозового лика. На підшвах треба плести подвійно, зап'ятки теж повинні бути сильніші. І вуха міцні, щоб шнурок не перерізав їх швидко.

Хто має вправу в цій роботі, за годину пара готова. Але ж і втіха з неї недовга! Біля хати, серед пісків поносить часом три-чотири дні. Але при роботі або в дорозі не витримає часом і днини, а вже на битому шляху, на твердій дорозі минеться на день три й чотири пари.

Хотілось би звернути набік — в одно чи друге село (чи то "деревню", як звать село, де нема церкви), але господар нагадує:

— Про мене, можемо їхати й уночі, але нічого не побачите...

Отже, лишаємо села, що повідступали набік від дороги. Прямуємо в Пінське.

Дивно тихий, порожній шлях. У заході сонця золотяться піски широкої дороги, частинно розкопаної, підготовленої вже до брукування каменем. Тихо, без туркоту котиться наш візок. Зрідка минаємо такі самі, як наш, невеличкі однокінні возики з дугами. Люди вертаються з ярмарку з Пінського. Але часто здається, наче на возі нема нікого — сама конячка шукає собі дороги. Аж зрівнявшись, бачиш: господар простягся ліниво на возі — мабуть дримає.

Що далі, то вечір ближче, і людей менше. Порожньо. Тільки на телеграфічних дротах сидять сині краски, завбільшки з невеликих голубів, тільки по дорозі пурхають з-перед воза чорнявенькі малі пташки — мабуть волові очка.

Ліс. Справжній ліс, з високими, маєстатичними деревами. Спереду, наче на сторожі, гомонять про щось між собою криласті сосни. А там їхні посестри — берези. Є й гіллясті дуби, гнучкі граби. Білим цвітом обсіпана горобина. Густим руном стеляться під їхніми ногами всякі кущики, трави, квіти.

Краєм, стежечкою йде маленьке дівчатко з глечиком перших червоних ягід. Це поліщученятко, на тлі високих дерев лісу, здається малою комашкою.

— Є ягоди?

— Ще зелені.

— А гриби?

— Ой-ой, скільки — багато! Шкода, що кошелика не взяла...

Показує у фартушку купку різних грибів.

Тихо. Чути, як вітер бринить у телеграфічних стовпах, як тремтить лист на осіці, як у лісі чиркає молода пташня в гніздах.

— Гарно ж у вас, дядьку, — кажу більш до себе, як до мого мовчазного візника.

Обернувся жваво. Поглянув роз'ясненими очима.

— А правда, що гарно? Ніде нема так, як у нас! Хоч тяжко тут жити, поліщук мало коли з своїх багнищ у світ утікає... А я ж не слухав старих, досвідчених людей, — поїхав в Америку заробітку шукати. Гадав — не загаюся більше, як на рік-два, щоб тільки на хату, на шма-

ток поля заробити, й повернусь. Аж тут заступила дорогу війна. Нудьга — хоч пропадай. Хотів жінку з дитиною спровадити, гроші, карту послав, — та від самого корабля завернули. Дитині очі заболіли, а слабий до Америки ніхто не дістанеться. Могла б була жінка дитину в мами лишити, та пожаліла, й сама залишилась. Загнали їх далеко в Московщину. Довго не знав, навіть, що з ними. Неписьменному важко в світі...

— Невже ж ви не навчилися письма в Америці?

Ні, не мав сили. З журби пам'ять утратив. Бо не сходили з думки хата, жінка, дитина... тільки рахунки читаю... Ей, пані, якби ви трошки раніше приїхали, коли тількищо весняна вода спадає, коли птахи кубельця в'ють, ячка складають... Тоді найголосніше співають — від солов'їв аж ліс лящить... А втім? Слухайте... Чи не він? Соловій! Агов, карий... тпру-у... Чуєте?

Коник став. Справді, з гушавини доходило тьохкання соловейка. Спершу тихе, несміливе, а далі — наче зрозумів, що ми стали концерту послухати, — дужче, голосніше.

Злізаю з возика, йду тихо, помалу, стежечкою попід ліс; боюсь шелестом листя папороті сполошити співака.

Втих. Коник рушив. Скоро зрівнялися.

— Ей, нема то, як Полісся! Не забудеш його ніколи. Там, в Америці, в Пітсбурзі, було нас, поліщуків, кілька, то ми лише жили згадками, як там вдома. А один не витримав. Молодий хлопчище, ніяк привикнути не міг... Ніщо голови не береться; водно: додому, додому! Розраджуємо, сміємося: “Тю, — кажемо, — за чим плачеш? Вже би тя були доїдали комарі на болотах... Чи ж не краще тут, у такому великому місті?..” Ні. Плаче, як дитина. Радимось — що з хлопцем робити? Одні кажуть: “Складімось, відішлим дурня додому...” А другі: “Не бійтеся, привикне. Або нам краще було спочатку?..” Але не привик. Поки ми надумалися, що з ним робити, хлопчисько повівся...

Сонце заходить. Хмарки — мов багряні квіти з золотими бережками. Ліс за ними. Від недалеких мочарів доходить запах татарського зілля. Десь у ситниках чути голоси журавлів. З-під мочаруватих трав кумкають жаби.

— Незабаром почнуть люди трави косити, — оповідає візник, — доведеться тижнями по коліна в воді бовгатися. Та коли б тільки по коліна! А то часто натрапляєш на такий непевний ґрунт, що під ногами вгинається, западається; косар по пахи грузне в воді, а потрапить у “вікно” — безодню, — піде ракам на вечерю, як хтось не врятує. Часом, коли мокре літо, доводиться косити з човна; часом із прутів тратви роблять, щоби з місця на місце дістатися. Треба добре знати всі броди, а то не вийде живий, хто їх не знає. І нам часом не вдається. Весняна повинь підміє верхній кінець мохів, позносить відомі “дороги”, йдеш безпечно, а тут раптом безодня під ногами. При сінокосах гострі трави ріжуть руки, ноги від мокроти не висихають. Тому ми й постולי ликові носимо. Босоніж не станеш у цих болотах, а в шкіряному взутті погнили б ноги — не тільки чоботи.

На порожній, безлюдній нашій дорозі показалася пара поліщуків. Нові, ясно-сірі на них свитки, попідперізувані червоними поясами. У нього капелюх, вона — в квітчастій хустині, зав’язаній під бородою. З-під свитки видно червону спідницю, білий червоно-тканий фартух. На ногах в обоїх — ликові постולי. Йдуть бадьорим, молодим кроком.

Наблизилися.

— Далеко, дядьку, до Янова?

— Далеко, щось із тридцять верстов буде. А ви здалека йдете?

— З Пінського... з суду...

Хочуть відходити.

— Ану, — прошу, — підійдіть ближче. Покажися, молодичко. Я ще не бачила на Поліссі так гарно одягненої жінки...

— Гарно? — зраділа молодичка. Жваво підступила до самого воза.

— А от погляньте! — І швидко розстібає свитку, скидає з одного плеча, показує білу, червоно переткану на грудях і рукавах, сорочку, таку саму запаску, підперезану вовняним кольоровим поясом. Обертається передімною сюди й туди, а очі блищать радістю.

— Чуєш, Іване? Кажуть: гарно! А ти казав: “не одягайся так, будуть з тебе в городі сміятися...”

— Справді, гарно. Не закидайте ж своєї гарної одежі. Йї жодна міська тандита не дорівняє. А звідки ви?

— Здалека. Від Каменя-Коширського... Залишайтеся здорові.

— Гаразд! Ідїть з Богом. Коли ж у вас так гарно одягаються, приїду подивитися. До побачення. Може ще стрінемося...

— Колись і у нас, — каже мій візник, — так одягалися. Жінки не тільки льон, а й вовну самі пряли, на варстатах матерію на спідниці, як оця, ткали. Тепер закидають. У крамницях жидівські лахи купують. А то — пусте...

Вечоріє. Зелена поліська земля огортає своє свіже обличчя темно-фіялковим серпанком. Тут і там на мочарах займаються малі вогники.

— Це вже наші косовицю, видно, починають. Від комарів огні кладуть, без цього їх хіба на смерть закували б...

— А ото що таке чорне стоїть поза вогнями, наче військо?

— То — лози, з них лико на постолі купуємо.

— Купуєте?

— Авжеж. Не з кожного лико годиться на постолі. А це, найкраще, у пана.

— Це панське?

— І ці луги, що бачите, і той ліс, що ми переїздили. Такого старого, густого у людей не знайдете. І мочарі панські. Бідні люди за копицю йдуть косити, де води більші, сіно гірше — за половину, де краще — за третю. І не вся трава добра на сіно. Доводиться вибирати. Опісля лозові підклади під копиці класти, на палях помостити під стоги будувати, а забирається сіно взимку, в морози, коли мочарі замерзнуть, інакше не виліз би ніколи. Важко бідному цей клаптик сіна худобі придбати...

Недалеко Пінського терен трошки підіймається вище, щось наче піщані горби перед нами. Мабуть це “видми”, навіяні вітрами перед віками. Поза горбками якийсь час іще ця сама піскувата дорога, а недалеко міста, як за-

блищали вже серед ночі міські ліхтарні, під кінськими копитами задзвеніла тверда, вимощена камінням, дорога. Затаракхотів, наче пробудився спросоння, візок, став підскакувати, як у корчах. За тим туркотом, стукотом, трясенням десь відразу розвіявся дивний чар Полісся, що був узяв у полон усю мою душу. Міські ліхтарі, що немилосердно засвітили нам увічі, погасили блукливі вогники над мочарами. Зникла поетична, казкова країна, — залишилося багнисте, бідне, пригноблене, опановане жидовою й усім лихом, нещасне Полісся.

Літом

Тягне ж оце Полісся до себе!.. Хочеться, як дитині, приглянутися ближче до гарної, незнаной картини, підхопити щонайцікавіше, пізнати все, найбільш характеристичне.

Тільки ж де воно? Куди звернути свої кроки? Це ж країна, як уся Бельгія завбільшки, простором до ста тисяч квадратних кілометрів. З того половина в Польщі, друга — в Великій Україні, підходить аж під Київ... Тут двісті більших або менших озер, що заросли очеретами, осокою, в своїй спокійній дрімоті. Тут — безліч рік, річок, струмочків таких тихих, лінивих, що непомітно навіть, в котрий бік котять свої води: в сторону Чорного, чи Балтицького моря...

Осель рідко, сіл мало, людей мало. Це ж найрідше заселена країна в усій Польщі, а така недоступна своїми багнами, що незадовго перед світовою війною російська влада ще віднаходила місця їй невідомі та людей — не зятягнених у число громадян держави. Кажуть, що серед багнищ є місця, до яких доступ літом неможливий, а зимою боронить його перед самітніми мандрівниками... вовча сторожа.

Цікавий край, а зв'язків у нас із ним так мало, що й порадитись нема в кого, куди найцікавіше звернути свої кроки, щоб і від залізниці не віддалитися занадто, і що цікавіше таки побачити.

Пригадую гарних мандрівників з-під Каменя-Коширського, що їх зустріла була в своїй першій подорожі по

Поліссі. Поїду туди. Побачу, як ті люди виглядають у себе вдома.

Вночі виїхала зі Львова. На схилі ночі проминула Ковель, а на світанку вїжджаю в Полісся.

В душному вагоні не спиться. Стою біля відчиненого вікна, вдихаю свіже поліське повітря, що пахне травами, водами. Понад мокрішими місцями носить мряка, наче якісь духи з розпущеними в повітрі білими серпанками.

Сонце помалу розвіває ті нічні чари. Ось розгортається з білої заслони чорна вільха. Вихиляється біла постать розчісаної раннім вітром берізки. Поетичні русалчині замки-храми перетворюються на прозаїчні копиці сіна. Хорочід карликів, що, здавалося, застиг у танку біля високої, розхристаної сосни, перетворюється на кущики лозини. Під лісом, серед багнищ, ледве блимає пригаслий вогонь, а біля нього видно пастушків у сірих свитках, підперезаних поясами.

В покосах лежать буйні трави-квіти, їжиться коротко стрижена чупринка осок. Під рососою хилиться спілий колос збіжжя. Подекуди на стерні вже копи. Шкода! Таке гарне було Полісся в весняних квітах, сріблених хвилях збіжжя, в щебетанні п'яної від кохання пташні.

В самотньому хуторі, що он видно його праворуч на підвищеній злегка галявині, господиня рано встала. Дим з комина клубиться. За плечима хутора вітряк, мов сірий лилик, простягає до сонця широкі крила. Кривавиться, широко розлита посеред ситників, річка. А може то мале озеро? Не розбереш, а вже й минули...

Идуть жінці в поле. Блискають серпами. Батько розпинає полотняне шатро, мати садовить діток під ним, складає різні статки. Таких маленьких шатер у жнива бачила я багато по полях. Біля них, як бджілки біля вулика, крутяться поліщучки в червоно перетиканих сорочках, запасах.

І знову мокровиння, води по обидва боки залізничного шляху. Аж дивно, що вдалося покласти рейки.

Півколом ліс. Старі, дужі дерева дивляться з сумом на своїх дітей, що з зерен, занесених птахами, вирости купкою серед мочару. Спершу, доки стало сякого-такого ґрунту під ногами, вони бадьоро пнулися вгору, старим

на диво. Наче хотіли показати, що треба тільки відваги, сміливости, а жити всюди можна. Але ж недовго так було. Коріння дійшло — чи до покладів отруйних, гнилих трав, чи може й до кам'яного підґрунтя, і почали вони нидіти. Стовбурі похилились, припали передчасною сивиною; галузки покривились, листки поскручувалися, посіріли, пожовкли. Життя тримаються останками сил...

Шоста ранку. Станція Камінь-Коширський. Містечко не цікавить мене — швидше б на село. Маю всього чотири години часу перед відходом потяга маленької бічної залізнички в Янів-Поліський, треба поспішати.

Біля станційного будинку купка молодих хлопців — у свитках і вишиваних сорочках, отже, свої. Добре втрапила.

— Ви українці?

Так, не помилилася. Прийшли на роботу з недалеких сіл.

Один радить у своє село, другий каже: “краще до нас”. Викликаємо на нараду “ізвозчика”, що теж родом з недалекого села. Нехай він скаже, куди за тих три-чотири години можна дістатися.

На мою думку — шмат дороги можна б проїхати; на його — всього лише яких п'ять-шість верстов. Значить, поїдемо в одне село, а повернемось через друге.

Дивуюся, не довіряю, але візник таємниче киває головою. Мовляв, — побачите самі!

Малий торг. Жидки-візники, для конкуренції, знижують ціну, але я не даюсь на спокуси. Краще з своєю людиною. Не шкода й дорожче заплатити.

Маленький, російського крою, возик. Один кінь у двох оглоблях (дишлях) з дугою.

Тільки виїхали на роздоріжжя, візник питає:

— Куди їхати: у те дальше село, чи в близьку деревню?

— Як то? Аджеж умовились заїхати і туди й туди!

— Та я не від того: щоб вам тільки часу стало...

— Хіба жарти? За більш, як три години не в'їдемо яких десять-дванадцять кілометрів? Ні, в це не повірю. Ідемо спершу в те, дальше!

Шпарко покотився возик. Кінь, бачу, непоганий, а надворі так гарно. Спершу поля, недалечко видно й лісок. Буде гарна дорога. Вже задалегідь тішуся тим, що мене чекає.

Але...

На Поліссі ніколи не кажи “топ”, доки не перескочиш. Ледве з гостинця завернули вбік, бричка починає робити вихилися то в один, то в другий бік. Мушу добре ногами впертися й боків триматися, щоб не вилетіти.

— Ой, чоловіче, помалу, а то загубиш мене!..

— А ви ж поспішаєте!

— То правда, але...

Повернули на стерню (оглядаючись, чи хто не дивиться). Полегшало. Недалеко лісок, доріжка ховається в деревах, наче в тунель, може не буде так погано.

Але тут тільки виявилось, що то значить поліська доріжка. Не в голові було слухати пташок, як колись соловейків. Не милі квітки, що тут урятувалися від коси... Не здається поетичною навіть доріжка-тунель із злучених верхами дерев нам над головами. Вибої за вибоїнами, діра за дірою. Тут коріння старого дерева, наче поріг, перекинутий через дорогу, а там ціла букова пняка.

Возик хилиться, речі мої розлітаються. Не знаю, чи рятувати валізку, що намагається вилетіти з візка, чи пильнувати себе, щоб не злетіти.

— Стань, чоловіче, бійся Бога! Краще піду пішки.

Перед нами дорога, як ребра голодного вовка, а боками поза деревами видно зелений гладкий моріжок.

Нема проходу? Це нічого, знайду собі сама.

Зіскочила з возика й за хвилинку — на моріжку. Слава ж Тобі, Господи!

Але що це? Моріг угинається підімною, наче на пружинах. Вогкість промочує ноги. Грузну. Чую — трачу тверду землю з-під ніг.

— Ні, ні! Чекай! Краще вже на твоєму возі...

З острахом утіаю, як опарена, із зрадливого моругу.

І знов вихилися на всі боки, і знову скачуть колеса, аж віз скрипить.

Ого! Щось тріснуло...

Стаємо. Візник чуває потилицю. Крило надламане. Добре, що хоч не дуже, — можна їхати далі.

Вже й недалеко. З ліска через поле й село видно. Візник запевняє, що не бідне. Люди повикорчувували ліси, придбали собі трохи поля, пасовища.

Води? Ей, не тільки люди, а й худоба дає собі якомсь із тим раду. Корови пасуться, хоч доводиться бродити по черево в воді, болоті. І коні так само. А вже плавати вміє все — не тільки люди, а й корови, коні, навіть свині...

Так, так... не зовсім зле ще в цій околиці. А що під весну корінцями, бур'янами, замість хліба, живуть, або до хліба бур'яну домішують, то це ще не таке страшне. На Поліссі на весні інакше не можна. А то подекуди доводиться й білої глинки до хліба підсипати. Тут, у цьому селі таке не трапляється.

Село справді виглядає, як велике; розтягнуте так, що, коли б хотіла все проїхати, сюди й туди зайти, то пропав мій Янів (принаймні так запевняє візник). Доводиться задовольнитись тією частиною, що нам по дорозі.

Люди в полі. Зайду сюди — нікого. Зайду туди — сама стара бабуся колише дитину в ликовій колиці, повішеній на шнурах біля постелі. Там самі діти — коники з болота ліплять.

Аж ось, слава Богу, й господаря спіймали. Майструє щось біля воза. Запрошує гостинно в хату. Сіни, а там двері з високим порогом. Кімната досить простора — з великою піччю, постілью (без гори подушок, як це в нас буває), стіл, лави, як усюди. Образи в рушниках.

Господиня виймає з печі подовгасті пахучі хлібики. Боса, на голові хустина, сорочка, хоч стара й полатана, рожевіє трохи споловілими мереживами. Чи руками роблені? О, ні, ще на станку ткані. На свято має кращі, багатіші.

— А в мене й спідниця власної роботи, — озивається стара мати. — Ще тільки старі носять такі. Молоді цураються — затовста їм!

Але справді, то матерія зовсім не товста, а гарна, темно-зелена. Аж диво, що це самі оці селянські руки вовну прями, фарбували, ткали.

Жінка рада своїй цікавості, приносить із другої кімнати із скрині ще вишневу, чорну.

Господиня просить покуштувати “пирога” (це ті подовгісті хлібчики з разового борошна). Бо виявляється, що то тільки тоненька шкірка хлібова на буханчику, а всередині — м’ята бараболя з цибулькою.

Хвалю, що смачний.

— Так, смачний, як його їсти вперше, та ще й просто з печі. Але як і рано, і ввечері, і так щодня те саме... Може молока квасного? Добре до пирога.

— Ні, спасибі. Рада б вам чимось відплатитися. Письменні?

Господар — так. З певною гордістю відчиняє малу трикутну шаховку, що висить у куті кімнати нижче образів, і виймає святе письмо церковною мовою, щось із російської лубочної літератури й польську стару, релігійного змісту, книжечку.

Чогось українського? Ні, нема. І купити нема де, та й нема за що тепер. І газети жодної не бачить ніколи. Дуже радий, що збагачую його книгозбірню господарського й кооперативного змісту книжечками.

Лишаю й газетку — майже небаченого гостя на Поліссі.

— Буде на чому, — кажуть, — дітям рідні букви показати, а то ніде не навчаться.

— Чи не можна б якось зробити, — вагаючись, питає господар, — щоб хоч отчеша не касували? А то — “ojczenasz” доводиться дитині виучувати...

— о —

— Ідьмо тепер у те друге село.

— Не встигнете на потяг, їй-Богу, не встигнете, — відраджує візник. — Хіба поїдемо ближчою дорогою через поле одного господаря. Але переїзд треба заплатити. Півзолото він бере, а може й більше?

— Добре, — кажу, — заплатимо, а я ще зайду хоч до однієї-двох хаток, не забарюся.

Ідемо. Дорога недалеко й не така погана, як у лісі. На ями й вибоїни я привикла не звертати уваги. Село виглядає і менше й бідніше, куди бідніше. Землі у них,

як каже візник, менше, і не родить добре. На Поліссі так є: тут земля краща, а там пісна, погана. Роби що хоч — не родить!

В селі тихо, порожньо. Видно, що люди в полі.

Аж ось перед малою хатиною діти в латаних сороченнях граються возиком із прутиків. Мабуть і в хаті хтось повинен бути.

Крізь відчинені двері спершу в сіни, чи дровітню. За стіною перегородка для корів. Через високий поріг, але низькі двері, входжу в хату.

Темняво. Малі віконця — мабуть, не тільки ніколи не відчинювані, але рідко й миті. І стіни темняві, слабо побілені.

Чому то, — думаю, — що хата бідніша, то менше чепурна?

В хаті чути запах олії, чи пряженого сім'я. Біда, аж жовта, неозначеного віку жінка (та, видно, що “на тих днях”) товче щось у дерев'яній посудині, наче в моздирі, або в маленькій ступі.

Вітаємось. Не перериваючи своєї таємничої роботи, просить сідати.

— То у вас, — питаю, — олію б'ють у такій маленькій ступі, чи що?

— Олії бити нема з чого, — відповідає, — оце ще заховала трошки насіння льону, підсушила, розітру.

— ?

— Посиплю ним бараболю. Омаста буде. Все краще, ніж пісна й несолона.

— А масло? У вас же корови мусять бути!

— Масло? Від однієї корівки? Що вона молока дає? Добре, як стане дітям юшку забилити.

— Поправили б породу товарову на кращу, більш молочну.

— Ану спробуйте іншу корову пустити на наші болота, — хай попасеться на квасній травиці, ще й побродить за нею по черево в воді, як у нас на Поліссі. Побачимо, чи дасть і стільки молока, як наша.

— Може й правда, але й найгіршої породи корова збільшить молока, якщо біля неї краще ходити, дати

грису, примастки, — пробую навчити, маючи на увазі наш галицький досвід.

Жінка киває головою.

— А ми б ту примастку самі з'їли, якби була...

Починаю розуміти — чому що бідніша хата, то більше запущена... Щоб чепурити, мити, прибирати, треба мати змогу думати й про щось інше, наприклад, як про те, чим помастити пісню бараболю, — не корові, а чоловікові, дитині...

Далі по дорозі здибаємо дівчат. З сапами йдуть у поле. Босі, на головах полотняні хустки, торби з харчами перевішені через плечі, і в руках глечики на воду.

Чи письменні? Ні! А мова у них гарна, українська.

— Ось у цій хаті, — показують, — живе дівчина, що вміє добре читати, і в хаті гарно у неї. Туди заходьте.

Гаразд, зайдемо й туди. І справді: хата більша, краща, двері й вікна мальовані, і дівчина, як мальована. В хаті чисто, навіть трохі “з-панська”.

А було ж на що подивитись, як відімкнули скриню! І скатерті, і рушники з червоними широкими краями, і запаски, і ще щось, чого досі не бачила: готові переди й рукави до жіночих сорочок. Так само гарно ткані, як у тієї молодиці, що її зустріла я по дорозі в Пінське.

— А вишиваного нічого нема? Все лише ткане?

— Е, е... в іншій скрині, зараз покажу...

Кинулася шукати ключа, але, розступися земле, нема ніде. Тим часом я заводжу розмову з батьком, який — чи не старшиною в селі. Так, він теж письменний. Читає Луцьку “Українську Ниву”, “Пшеводнік Господарські”. Розповідає, що в селі є “коло млодзежи”, дає вистави, влаштовує сходини тощо. Ось недавно була й українська вистава “На сіножаті”.

— А читальня “Просвіти” є?

— Ні, нема.

— Чому ж? Не дозволяють?

— Не пробували... Були такі мудрагелі в місті... і... не добре на цьому вийшли, — додає візник, що теж зайшов у хату. Згадує якогось маляра, що хотів закласти читальню “Просвіти” і тепер виїхав, чи мусів виїхати з міста, Бог знає куди.

А дівчина ключа таки не знайшла. Десь матуся заховала, поки в поле пішла. Шкода.

— Заїдьте ще раз до нас, — просить дівчина. — Далеко живете? Це нічого... Заїхали раз, просимо й другий. Тоді вже напевно покажу вам свої вишивки.

На прощання фотографую дівчат. Письменна Домна з “Жіночою Волею” в руках. Збоку упхався між них ще й візник. Чому ж би не знятися з гарними дівчатами?

Коротшою, окремо оплаченою, доріжкою добилися скоро до гостинця. Поспішаємо, бо вже недалекий час відходу потяга.

Переїздиво містечко Камінь-Коширський. Маю охоту ще й тут до когонебудь оком кинути, але візник запевняє мене, що в місті нема українців, тільки жиди, поляки.

При дорозі мала фабрика. Прядільня, чи ткальня. Але й тут працюють самі жидки.

Вже здалека видно двірець, коли раптом щось у нещасній повозці заскрипіло, заклацало. Стали. Зліз візник. Оглядає, падькається, ойкає. Дзвонить ланцюжками, прибиває цвяхами. Нарешті позв'язував якимось шнурком і рушили далі.

Остання пора до потяга. Маленький, готовий до від'їзду, потяг стоїть уже на двірці і пихкає димом, як із доброї люльки. Кондуктор причиняє дверцята, до від'їзду готується! Не маю часу й шматочка хліба в буфеті купити. Вже маємо рушати, як на перон поквалливо заїжджає ровером постерунковий. Поспішав, аж піт із чола витирає. Поговорив з кондуктором. Той показав пальцем на мене в вікні.

— Хто? Куди? Звідки? Покажіть легітимацію.

— Хто — бачите. Звідки — можу сказати, але куди, — їй-Богу, не знаю. Все залежить від охоти й околиці. Подобається де, встаю, фотографую, залишаюсь, — а де це буде, годі наперед сказати. Я ж сюди вперше забрела.

На третій станції знов ті самі питання, але вже від двох постерункових. Ще кілька станцій, і бачу, що їх уже аж три на пероні чекає. Комедія! І знову випитування й записування.

— Що таке, — питаю, — тут стан виїмковий, чи що?

— Терени загрожене...

Але чим, хто, чи що їм грозить, так я й не довідалася. Пригадую собі, що мабуть два роки тому на цих теренах діялися таємничі історії. Тяглися довший час, і було кілька жертв людьми. Одні казали: розрухи большевизуючих, інші знову ж: езекутори занадто притискали. А де правда? Й досі не знати.

Околиця, якою їдемо, гарна. Може тим краща ще, що день такий ясний, чудовий. Все наче присипане золотом. Золотяться ниви збіжжям, що само похилилося під серп женцям. Мечами золотими здаються до сонця серпи й коси. Маком горять рукави, запаски жниварок. Виблискують вони під покосами трав. З щирого золота здаються лави пісків, верхом усі в рожевих вересах.

Ось величезне озеро. В золотій, піщаній оправі веле-тенський, безконечний сапфір. Човники при березі. Вже хочу злізти з потяга, як пригадую собі: чергового потяга треба чекати цілу добу, куди подінуся? А, крім того, завтра свято, зійдеться багато народу в Пінському. Ні, таки треба поспішати. Хоч як хотілося б у сосновому лісі посидіти, в човнику поколихатися.

Ночую в Пінському.

**

Маю щастя! Погода. Сонце.

Недаром возилася з фотографічним апаратом: будуть знімки. Це ж, кажуть, ціла Пінщина сходиться на храм до Пінського.

Готель, що в ньому ночувала, недалеко від залізниці, а собор і всякі важливіші будівлі колишньої старовинної князівської столиці — далеко, аж у середині міста.

Приходить на думку, що варто було б оглянути дещо з давніх пам'яток, бо ж, — кажуть, — Пінське бере свій початок з десятого сторіччя. Правда, з такого давнього часу не залишилося жодного сліду; зате з шіснадцятого-сімнадцятого, кажуть, є гарний єзуїтський костьол, ма-настир, катедра, синагога.

Але... признатися? Хоч сором, таки скажу: від усяких давніх мертвих пам'яток все цікавіше мені таки само живе життя — люди, край, природа. А тут спеціально — передвічна давнина надиво еднається в одно з сучасністю.

Хіба ж оці мочарі, що на своєму гранітному підґрунті являють собою мабуть ще невисохлі безконечні проозера, а може й останки праморів — хіба ж, кажу, це не найкраща, найцікавіша пам'ятка забутої давнини?

А люди? Цю землю виривали одні одним з рук, бились за неї князі українські, московські, литовські; а там — Польща, знову Московщина й знову Польща. А люди від віків живуть на тому самому місці, тим самим давнім життям. Зрідка розкидані поміж багнами й пралісами, еднають нам примерхлу, присипану попелом віків давнину з теперішністю.

Князі, володарі, щоб укріпити своє панування, закладали оборонні замки, городовища, вежі, стовпи, з яких багато збереглося й досі, а народ мав найпевніші оборонні позиції: зрадливі, смертоносні, бездонні багна. Ховався за ними, мало дбаючи про те, під чие панування дістався; бо й ті, що перехоплювали Полісся з рук до рук, немов чарівний, райдужний м'ячик, про народ його мало журилися. Тому життя народу й нині таке подібне до того, про яке читаємо хіба в книжках про минувшину.

Ви чули, що давно, коли ще тільки земля висихала від першої польодникової купелі, люди ставили будівлі на палях? Так погляньте не тільки на підґрунтя для стирт сіна на мочарах, та й на ті помости на палях під стіжки збіжжя біля хат скрізь по Поліссі!

Питала я, звідки цей звичай. Кажуть: миші не гризуть так, вода не підтопить.

Ви чули, що прашурі сьгоднішніх людей їздили на човнах, замість битими дорогами; кидали цілі дерева на багністі ґрунти, щоб дістатися з місця на місце? Їдьте на Полісся, спробуйте тамошнього способу подорожування, замість морочити собі голову над книжками.

Вас учили: давні люди жили медом диких бджіл, що вони складали його у пнях дерев?.. Погляньте на дерево в лісі, а навіть при битому шляху, де поліщук кладе свій дуплавий пеньок, замість вулика, а дика бджола працює для нього.

Кажуть: давні люди по лісах, серед мочарів живилися рибою, звірятами, птахами, дикими ягодами, грибами; зерно розтирали на камені чи в примітивних ступах. По-

бачите ще й нині на Поліссі це, хоч би з тієї причини, що більшу частину року поліщук, у самому серці Полісся, не в силі дістатися нічим іншим, як чайкою, ні до міста, ні до млина, — взагалі до ширшого світу.

Чи ж не є цей народ, цей край сам собою куди цікавішою “книгою буття”, ніж давні мури, хоч на них ще й не затерлися литовські герби?

Бам... бам... бам...

Дзвін нагадує, що час до церкви. Скоренько поспішаю вниз широчезними вулицями, що їх подекуди можна й надвоє розділити. Не шкодували землі. Наче практична мамуня, що шиє дитині сорочечку на виріст. Мовляв: тепер завелика, але виростеш — саме добра буде.

Та місто не виростало. Росло-росло біля тисячі років, і ледве дочекалося тридцяти тисяч... жидів, чи то пак, мешканців... Взагалі Пінське, як і багато інших давніх міст Великої України й Росії — це невирослий карлик у завеликій одежі.

До собору встигла вчасно. Якраз архиерей, у супроводі дияконів, увіходив у надвірні двері церкви. Всуваюся поспішно за ними, бо... ану ж через натовп не проберуся? Але натовпу зовсім нема. Ще й двічі-тричі стільки народу вмістилося б.

Єпископ ступає помалу, повагом. Посередині церкви затримується. На очах вірних одягають його в золотисті ризи, накладають на голову оздоблену самоцвітами мітру, подають у руки жезл.

Починається Служба Божа.

Хор співає поважними, велико-українськими наспівами. Гарно, тільки... і відправа, і спів — давньою московською вимовою. Дивуєшся. Для кого це? Та ж навіть урядова статистика начисляє москалів на Поліссі дуже-дуже мало.

Відправа йде щораз далі, а народу прибуває мало; а вже селян таки майже зовсім не видно. А я так тішилася, що на храмі в Пінському побачу їх багато-багато. Може краще було залишитися там, над озером, та пошукати собі якоїсь малої сільської церковці.

Тихенько питаю найближчу сусідку:

— А селян у церкві не буває? Мені ж казали, що вся околиця з'їжджається в свято до Пінського...

— І добре вам казали... Але всі вони там... на базарі, над Піною...

Вже з церковних сходів бачу, куди пливе народ. Не треба й питати.

**
*

Хмари народу, возів; а понад ними перше, що впадає увічі, — це ліс патиків, чи кілків, що, наче дерев'яні списи, стирчать понад однією великою частиною базару.

Що це? Ніяк не розберу. Аж зблизька: та це ж дишли однокінних возиків так густо сторчма поставили візники. Всі тут їздять однокінками з двома дишлями, а через тісноту на ярмарковій площі й поспинали всі дишлики (голоблі) вгору. До речі: в усьому Поліссі не здибала парокінного запрягу.

Протискаюся поміж вози; заглядаю, чим люди торгують.

Усячина: тут яечка в кошелику, там бараболі трошки, там вовни чи клоччя сувій, тут риба сушена, копчена (вуджена); багато в'юнів, понасилюваних на патички.

Невеликий, убогий крам і невеликі, змарнілі люди. Біляві, з голубими, сірими чи зеленкуватими очима. Худорляві. Обличчя якісь серйозні, наче задумані. Симпатичні. З приємністю помічаю, що чоловіків бородатих, мов кацапи, мало.

Полудень. Дехто розкладає на возі харчі: шматок чорного хліба, трошки сиру, частіше — пляшку молока.

Мудрі поліщуки, — думаю, — не завалюють собою жидівських шинків. Чи... може тільки не мають за що?

Пробую заговорити. Та де там? Кожне занятє, затурбованє своїм.

Піду на базар, між жінки.

Ніби поле, густо засіяне маківками.

І тут те саме, що на возах, тільки що-друга, третя господиня — то перекинутий на руку рушник, скатертину, полотно. Оце тонісіньке поліське полотно йде за безцінь у руки міщанок, жидівок, а поліщучка вже навчилася купувати, навіть і понад свою спроможність, пусту

крамщину. Народніх одягів, як у Камені-Коширщині, не видно. Одне, чим сільська жінка визначається — то вишивана, чи барвисто тканина запаска, хвартушина.

Трошки оподалік за жінками мила поява: може десятирічний хлопчина з ляльковими ліжками з луплених прутів. Простенька, але солідна робота. Шкода, що до Коломиї далеко. Але кортить хоч заговорити до хлопчика.

— Ти сам робив ці ліжка?

— А хто ж би? — відповідає гордовито.

— Гарно! А скільки ж одно коштує?

— ..десять грошів.

— П'ятдесят? — питаю, не дочувши.

— Десять, кажу!

— Так дешево? — дивуюся.

— Дешево? То купіть.

Ніяк не “випадає” засмутити малого майстра. Даю двадцять грошів. Хочє здати решту.

— Лиши, хлопчику, хай буде двадцять.

— Як двадцять, то беріть і друге: це вам належить...

От маєш! Що ж тепер з ліжками робити?

Прошу, щоб хоч одне собі “тим часом” залишив (як трапиться купець, може й продати!), а друге таки беру, щоб не зажурити симпатичного хлопця. Може пригодиться.

**
*

Щоб не тиснутися крізь натовп із своїм купном, іду боком, пішоходом униз, у бік ріки. Чула про цікавий торг на човнах. Треба довідатися, скільки в тому правди.

Вниз, униз... Вже й ріка заблищала. Широка, спокійна. Горою перекинутий довгий залізний міст на товстих підпорах. Поза рікою далеко-далеко рівнина — тільки то не поле, а славні “пінські болота”.

Над водою народу, аж густо. І вози, і піші, і поліція (від її білих шапок і тамті майдани біліли).

А на воді? Та бо справді: ярмарок не тільки на базарі; якраз головне — це човни, довгі, вузькі, як великі індіанські чайки, тісно збилися при березі. І не в один ряд, а в два, три — ген аж до половини ріки. Човни торка-

ються один одного боками, носи входять один попри один густо, тісненько так, що з одного човна на другий зовсім вільно перейдеш сухою ногою.

На кожному продають усяке добро. Крім картоплі, курок, гусок, яець, риби, рибальських сіток, кобілок, кошеликів, — бачу ще й дерево, купи троші. На більших човнах сіно, трава; іноді свиня, телятко.

Ну, й цікаво ж. І приємно! Повітря свіже від води, народ не товпиться, не штовхає. Десь хтось, похитуючись, перескакує з човна на човен, щоб оглянути, поторгувати привезене добро. Поліщуки сидять чи стоять спокійно. Не накидаються з своїм товаром, неначе на продажі їм не залежить. Дехто полуднує, як і там на возах — хліб, пляшки з молоком.

Притягають мою увагу човни, де є діти — треба ж позбутися свого купна.

От на краю недалекого моста мама з дівчинкою, може чотирирічною. Підходжу. Продає півня, яйця, клоччя.

Відразу попереджаю, що нічого не купую. Приїхала здалека — подивитись, як живе народ.

Цікаво. Такого торгу на воді не бачила. Чи не краще дорогою?

— Ні, далеко, об'їзно: возом довелося б їхати пів дня, а човном за півгодини допливаємо. А є такі місця, що сухої дороги взагалі нема...

— Дитина не боїться водою їхати?

— Чого ж? Воно, як гусеня, над водою виросло. Вже сама сачком, або й старою сорочиною з іншими дітьми рибу ловить, їздить із мамою трошу на мочарях жати.

— Як же тебе звуть, маленька?

Сиві оченята сховалися мамі на грудях.

— На ж тобі для лялечки ліжко, коли ти така чемна, що вже сама рибку ловиш. Як зловиш велику, запроси й мене на юшку. Добре?

З сусіднього човна цікаво прислухаються до нашої розмови.

— А ви б справді заїхали в наше село? — підхоплює мати.

— Візьмете?

— Йй-Богу, візьмемо. Їдете?

— Добре туди, а звідти?

— Візьмемо й назад.

Хочу на спогад дати книжку — неписьменна, і чоловік — ні.

Недалеко, на другому човні, багатше одягнена стара жінка (в черевиках, не в постолах!). Біля неї 3-4 річний хлопчик. Відвідуємо й його — перескакувати з човна на човен уже навчилися.

— Це ваш хлопчик такий гарненький?

— Внучатко. Дочка пішла ниток на сітки купити.

— О, то ти чемненький, що лишився з бабунею. На ж тобі цукерочків із української фабрики.

Бабуня радіє.

— Він більше зі мною, як із мамою, — гордо запевняє.
— Правда, Миколо?

І в усміху показує золоті зуби. Щось незвичайне! Виявляється — жінка в Америці була. Багачка. І письменна. Поки прийняла газетку, добре до неї придивилася. побачили сусіди з ближчих човнів, зацікавлено нахилюються до нас, руки простягають по друковане слово. А в мене, крім “Дзвіночка”, жіночого часопису й кількох господарських книжечок, нема нічого.

Переступаю з човна на човен. Рідна мова з “панських” уст, та ще й звістка, хто й звідки приїхав до них, єднає мені всіх.

Про похмурість, непривітність, хитрість поліщука, яким його характеризують польські письменники, нема й мови. Почуваюся рідною, близькою їм, як серед селян Покуття чи Поділля. І мова наша мало різниться. Я сказала б — їхня краща, ближча до літературної, ніж наша, галицька.

Зустрічаю селян із поблизьких сіл, за кілька верстов від Пінського, але є й здалека — за тридцять, сорок. Шкода, що не позаписувала різних назв, от так тільки пригадуються: Вишевичі, Петичів, Завадчиці, Калауровичі, Сімановичі й Бог зна які ще.

Одні вже попродали своє добро й устигли всячини накупити. З недбало загорнутого паперу цікаво виглядає лихенька матерійка на дівочу блюзку чи спідничку; там вузлик із борошном, шматочок мила, жмутки лика на

постоли. Але найбільше, — бо мало не на кожному човні, — це нитки на рибальські сітки.

— Бачу, — добре торгували — всячину везете...

— Та це таке наше, — каже старий поліщук, — Пінськ дав, Пінськ узяв; що самі лишимо, а що прийдуть та заберуть...

Письменних мало. Віри — православної.

Найцікавіша розмова таки на березі. Обступили, випитують, цікавляться мною, не менше, як я ними. Є старші, колишні вояки, що й на Покутті бували в час війни. Посідали ми на крайньому човнику, балакаємо.

Хто? Всіляко себе називають: “тутешні” (цих найбільше), поліщуки, “поляки” — ніхто, вже скоріше “руські”.

— Москалі? — питаю.

— Ох ні, боронь Господи, — такі, малоруські.

— Кажі правду: українці, — обзивається поважний господар, що в час війни квартирував у Надвірній.

Інші погоджуються беззастережно:

— Так, так, українці, але тут усі кажуть “тутешні”, або “руські”.

Один, що гарно говорить по-українському, видає себе за білорусина...

— Ану, — кажу, — заговоріть по-білоруському. Хай почую, яка то білорусина...

— Та я ж говорю, — відповідає вже непевно.

— Але ж ви говорите, як і ми всі, навіть як я... А я білоруську мову знаю добре, у нас же є сенатори товариші. Вона інакше звучить...

— А в нас так, як чуєте.

— А ви якої віри? Всі православні?

— Ні, не всі.

— Що ж? Католики?

— Ні, католиків нема.

— Хто ж?

— Є у нас всіляка віра. Ось цей, бачите, евангелик, і цей — у селі їх більше є. В нього і евангелія є в кишені... Ану, покажи!

Виймає невеличку книжечку, добре потерту.

— А в нас баптисти. Ось цей баптист.

— А в нас усіляке. Чотири віри в селі є: найбільше православних, а там — євангелики, баптисти, суботники.

— Бійтеся Бога, люди! Чого ж ви так ділитеся? Чого в тих різних вірах шукаєте?

— Бога шукаємо... як краще жити, шукаємо...

— Хіба ж православна віра цього не дає?

— А не дає! — каже євангелик. — Моя віра не велить красти, клясти, батьків зневажати. Вчить по-Божому, за євангелія жити. І так ми й робимо. Ви б побачили — у євангеликів нема сварні, бійки, гріха... А що у православних? Ну-ну!..

— А хіба ж православна віра не вчить: “не кради”? А четверта заповідь не каже: “Шануй батька твого й матір твою”? А євангелія хіба ж не та сама? Іншої ніде в світі нема...

— Так... може й правда... Але хоч православна віра вчить “не кради”, “не чужолож”, а вони таки не слухають — і крадуть, і всяко грішать...

— Але хто ж вам боронить своїх заповідів слухати? На це ж у церкві навчають, і євангелію читають.

— Що з того, що навчають? Яке там батюшчине навчання! А євангелії не розуміємо, й десятого слова не схопимо. А тут усе, як Христос навчав, списано. Пастор збирає всіх по хатах, читає, викладає. Євангелія у нього українська, зрозуміла...

Мимохіть приходять на думку, чи в ці тяжкі часи, коли народ усюди шукає рятунку, не годилося б апостолам правдивої віри йти між народ, наново проповідувати її, вчити, як жити за Христовою наукою? Здається, народ горнувся б, як і до тих усіх проповідників нових вір — суботників, баптистів, Бог знає чого. Бо діє тут живе, переконливе слово більше, як сама нова віра. Тож щось робити, освідомляти, нести сюди освіту необхідно. Бо доходить навіть до того, що деякі, власне з цих сіл, з-під Пінського, вживають заходів, щоб перейти на жидівську віру.

Роботи, освіти треба, — та як подати її, коли вони від нас усе ще віддалені, відгороджені не кордонами, а... законами?

От так кілька годин ми переговорили над берегом чи на хвилях Піни. Заприязнилися, зблизилися. Зробили кілька знімок.

З усіх боків ішли запрошення: їдьте з нами! В селі люди радо бачили б такого далекого гостя. Обіцяють даром перевезти, переночувати, ще й відвезти чайкою назад. Маленькою “душогубкою” двадцять-тридцять верстов можна проїхати.

Сміюся, що хотіли б мою душу десь тут, у Піні, занастити.

Не користаюся з запрошень, хоч мої співрозмовці висловлюють їх щиро, серйозно. Одне — часу нема; друге — знаю: там, на місці, може не так легко було б без перешкоди побалакати, як тут, на ярмарку, на човні. Та може б із того для декого ще й наслідки які були. Траплялося.

Може іншим разом, може в інших обставинах.

Смеркає. Одна по одній з гурту відриваються чайки, випливають на вільну воду, роз'їздяться рікою — хто праворуч, хто ліворуч. Більше праворуч. Інші ще лишаются при березі. Роздала ще кілька дитячих та жіночих газеток. Письменним раджу вдома почитати жінці, дітям.

Кажуть: “добре!”. Але не встигла я відступити, як чую — вже за мною півголосом лунають слова, що їх сама писала в “Жіночій Волі”. Читача обступили. Слухають уважно.

Ох, ніколи більше, як тоді, не відчула я, яка це велика відповідальність редактора, що пише для народу, як дуже повинен він уважати на кожне слово.

Аж почервонівши з непевности, стаю — слухаю, яка там статейка попалася.

Добра! Про виховання дітей. Чую — переконує їх. Потакують: правду пише.

Слава Богу! З легким серцем лишаю спорожніле побережжя Піни й обіцяю собі: вернуся ще...

— o —

Сиджу в буфеті однієї маленької поліської залізничної станційки. Передімною мапа розкладу їзди залізницями. Міркую: куди далі спрямувати свої кроки, щоб і цікаві

речі побачити, і не потрапляти на чуже подвір'я — цебто, крутитися між своїми, а не забігати на справжню Білорусь.

Те, що наші поліщуки й на корінній українській території чомусь залюбки видають себе за білорусів, дуже ускладнює справу. Та біда, що не тільки неграмотний, національно мало свідомий поліщук часто не знає, куди себе зачислити, — про це ще спорять і інтелігентні люди обох народів. В час перших виборів до польського сойму йшла завзята суперечка за цю “межу” між українцями та білорусами. Не могли погодитися теж, де яка мова має зобов'язувати в сільських школах. Одні казали — українська, інші — ні, тут білоруська. Уряд погодив їх: не вчать у школах ні тієї, ні тієї.

Сьогодні у мене в руках під цим оглядом неоціненна праця професора Ів. Зілинського — “Карта українських говорів”, видана Українським Науковим Інститутом у Варшаві 1933-го року. Вона для кожного з нас може бути найкращим довідником по всіх землях Рідного Краю. Але ж тоді я її ще не мала, тоді мені важко було зорієнтуватися.

На цей раз вивів мене з клопоту щасливий випадок.

Коли так ламала собі голову, куди далі поїхати, несподівано почула: від групки інтелігентів, що сидять за другим столом, долітають до мене звуки рідної мови. Українці! Інтелігентні українці! І то, мабуть, не принагідні туристи, подібні до мене, а справді тутешні, бо мова між ними йде про якісь зовсім буденні справи.

Ситуація стає ще цікавішою, коли товариство звернуло й на мене увагу. Нарешті, одна з пань спитала:

— Що ви тут робите, пані сенаторко?

Можете собі уявити мою радість!

Виявилось, що панове з того товариства — це члени колишньої наддніпрянської армії; вони мають свої робітничі осередки переважно по білоруських землях, а сьогодні в справах заїхали на короткий час на українське Полісся.

Розуміється, зразу дістаю цінних інформаторів.

— Питаєте, де білоруський кордон? Не тут. Хоч як себе люди іменують білорусами, не вірте тому. Це воно так

для відрізнєння від москалів. А хочете бачити, де живуть справжні білоруси? Заїдьте, прошу, до мене: там і земля білоруська, і народ. Знаю їх добре, і моя дружина теж білорусинка з роду. Приїдете, заглянете до першої з ряду сільської хати — і зразу побачите ріжницю: менша, бідніша, на жаль — брудніша. Нема тієї чепурности, рушників на стінах, квіток над образами. І мова інша. Самі знаєте — оте “цякання”: браця, бацько і т. п. Йй-Богу щиро прошу, заїдьте. Треба ж і справжніх білорусинів пізнати, а при тому дамо вам усякі поради, що ще варто і цікаво побачити на Поліссі. Тепер же ж часу ні у вас, ні в нас нема. Ось моя адреса...

Хотілось би послухати доброї поради, а вагаюся. Страшно, щоб послужливому, чемному петлюрівцеві не завдати клопоту.

Догадується й запевняє:

— Не думайте, що будете нас турбувати... Це ж місто... Хоч новеньке — виросло в час війни, але стоїть при головному шляху — знайдете й готельчик чи ресторанчик, як собі забажаєте. А побачите у нас ще одну цікаву річ: як виглядає осушена поліська земля. Покопано у нас канали, осаджено на сухих землях військових колоністів... Земля зовсім не погана. Конюшина родить. За кілька днів буду вдома. Приїжджайте, коли ласка. А тепер — усього кращого!..

Докінчила я тоді свою дорогу, як задумала, і вернулася, не перестаючи роздумувати: а що, якби й справді скористатися запросинами чемного, принагідного знайомого? Бо ж іще так багато цікавого залишилося на Поліссі...

Послухала доброї ради: їду поглянути й на білоруську територію; тільки трошки пізніше — вже осінньою порою.

З Берестя через Жабинку, Оранчиці, сумної слави Березу-Картуську до Івацевич, що вже в косівському, переважно білоруському, повіті.

Після довгих дощів, сльоти — випогодилося, і цей останній усміх сонця вивабив мене з дому.

Полісся — в новій, гарній, багатій шаті. Цебто: може не так багатій наскрізь, як зверху. На вбогу, сіру згрібну сорочку накинуло Полісся на плечі багату, райдужну,

пишнобарвну керею. Поміж темними, аж чорнуватими вільхами, твердими зеленими шпильками — повиструнчувались горючими свічками берізки. Забагрилася калина, горобина; дали про себе знати закохані в лісовій гушавині дикі груші, яблуні. Попідростали скошені літом шуварі, над широко розлитими водами гнуться, під подихом осіннього вітру, осоки.

Де-не-де оре стерню сірий, як ця земля, орач. Квола постать, спущена голова, як і в тієї коняки, що сама одна тягне примітивного плуга.

Мигають і зникають, мов привиди, серед сірої стерні, сірого піску, сірі, безбарвні села. Не веселять ока чепурні, біленькі, як святкова сорочка, стіни, не підперізує їх рівненький золотий пояс глинки, виведений рукою дбайливої про красу хазяйки. Чомусь не видно навіть світлої солом'яної шапки на новенькому дерев'яному тулові хати. Чи так мало поліщуки будують, чи, пристосовуючись до сірих буднів, і хати їхні більше ніж деінде сіріють?

Єдине, що розвеселяє око й душу — то піднесені на дерев'яних ніжках оборogi з свіжо звезеним хлібом, та дахи клунь, укриті вже майже стиглими, жовтими гарбузами.

Лихові дорогу в село заступає хрест із широко розгорнутими раменами. Чийсь побожні руки уквітчали його польовим квітцям, калиною і, мов весільного старосту, перев'язали вузьким, але довгим поліським рушником.

Десь, від недалекої хати, заніс вітер на хвилину відгомін стукоту дерев'яної терниці. Мов у швидко-мінливому фільмі, минула постать поліщучки, схилена над прадідівською терницею із жменю такого ж відвічного, символічного льону в твердій, спрацьованій руці. З нього в глухі, чорні зимові ночі, під виття голодного вовка, при світлі найпростішого каганця, що більше коптить і чадить, як світить, терпеливо, пильно, без скарги й туги за чимось кращим, веселішим — снуватиме вона безко-нечну, тонку, але сильну нитку. Ту саму нитку, яка в'яже її ще з тією прапраматір'ю, що перша винайшла між дикими травами оцей льон, що перша видумала спосіб, як у нього облачити тіло свого дитяти...

Пастушки під лісом запалили вогонь. В сірих свиточках, підперезані червоними поясами, посхилялись над вогнищем, перебирають щось у ньому патичками. Напевно печуть картоплю. Ніколи вона не здається такою смачною, як там, на полі, вигребана просто з-під піску.

А там на полі віз. Біля нього ряд мішків вибраної картоплі. Схилившись низько, дуже низько, вигрібають її сапами з піску жінки, дівчата. Коли на довшій зупинці, при переміні потягів, підійшла я до копальниць, то побачила, що деякі з них вигрібали бараболю стоячи навіть навколішки і підклавши під коліна мішки.

— Чому ж, — питаю, — так не шануєте свого здоров'я? У нас сапою, чи хоч рискалем добувають люди картоплю, так що мало й схиляються...

— Такий у нас звичай, — відповідає молодиця з якимось безнадійним спокоем.

Так було, так є і так мусить бути далі; цілі віки ніхто нічого не наважиться змінити.

Станція Береза-Картуська. На рівному місці мале містечко. Жидівські хати з червоними віконцями. Жодного руху... Не сходить із потяга ніхто... кого я з острахом чекала з ескортою.

Біля дверей станційного будинку, що всунувся в глибочинь подвір'я, крім порт'єра, є й постерунковий. Кожного чужого легітимує, переглядає папери, довго випикує, щось записує.

Спочатку сталася біля дверей затримка, глота, але скоро всіх перепустили. Спорожніла станція, тільки крутяться по ній постерункові й міряють підозрілим оком кожну чужу людину.

Табору не видно. Аж ген, як виїхала добрий шмат поза станцію й містечко. На хвилину показалися товсті, червоні мурі давнього монастиря.

— Це табір?

— Так... концентраційний табір засланих "на покуту", — потвердив кондуктор.

Напружую зір, чи не побачу де-кого з них, може й доброго знайомого при напрямі дороги, моста. Нема. Самі "тутешні" — це зразу видно.

Знову куші, ліс, вода, мокляки, копички сіна, картопляні поля з розсіяними, низько посхилюваними робітницями. Знову орач і конячка з опущеними головами.

Івацевичі. Посеред рівнини маленьке містечко. Всі хатки нові — бо ж виникло воно, наче виросло на піску, посіяне німецькою рукою в час війни.

Шукаю “готелю”, що його мені радили.

Малий босий хлопчина пропонує свою допомогу: віднести валізку, запровадити до всім знаного, мабуть єдиного тут готелю.

Доріжками, стежечками — через городи, хідничками з однієї дощечки, доходимо до невеликої жидівської хати.

Так, це “готель”.

— Є кімната? — питаю жидівку, мабуть господиню.

— Ну-у, чому би не була? — відповідає питанням, потім додає: — для пані мусить бути! Прощу!..

Через кімнату господарів дістаємося до “гостинної”. З частини стін облетів тинк. Вагаюся, чи йти далі. Але господиня додає відваги:

— Що це шкодить? Адже ліжко під “цілою” стіною, а тамта відпала недавно... Направимо...

Все ж вагаюся.

— Нема тут кращого готелю?

Господиня амбітно заперечує.

— Нащо кращого? Де знайдете кращого? Тут сам воевода недавно ночував! Не вірите? Зараз покажу книгу.

І з гордою, тріумфальною міною кладе перед очі книгу гостей, де певним, замашистим письмом стоїть — чорним по білому: воевода Костек-Бернацкі.

Це мене переконує: мабуть таки справді це найкращий готель, нема що вередувати.

Відсвіжившись трохи, хочу виходити, але ключа в замку нема.

Господиня заспокоює:

— Нащо вам ключа? У нас усе певне. Але для кращої безпеки, як будете виходити, дасте валізку до моєї кімнати. А то ви не дуже доброго провідника собі вибрали — то знаний у місті злодюжка; ще крізь вікно готовий щось потягти. Краще лишайте речі в мене — там шпилька не пропаде.

Хай буде. Стаю фаталісткою, як ті копальниці бараболі, як взагалі всі поліщуки. Починаю їх розуміти: тут природа сувора, закони її тверді, неблаганні: їх могла б зломити тільки велика, спільна, зорганізована людська сила. А тут вона ще не пробудилася...

На щастя, знайомого пана Івана і його гарненьку дружину застаю вдома.

Зразу влаштуємо генеральну нараду:

— Ще сьогодні можна поїхати в недалекі села Галенчиці, Ягловичі. Завтра прогулянка на відводнені землі, де живуть осадники. Далі, вузькоторовою залізничною — в Теліхани, мале містечко, де знову наші землі. Не треба гаяти часу й зразу поїхати в велике, досить багате село над озером. Багато рибалок. Там знайомий, коли покличетесь на нас, покаже, куди цікаво зайти. Варто відвідати й Теліханську вульку — гарненьке село над озером, під самими Теліханами. А рано, удосвіта — пароплавом по каналі Огінського виїдете в Пінське. Їхати будете поміж найбільшими, славними пінськими водами, болотами. Відкладати цієї їзди не слід, бо пароплав іде тільки двічі на тиждень, а це буде якраз день виїзду пароплава. Тому вам доведеться у Теліханах поспішати.

Дякую за добру раду й таки зразу йдемо шукати відповідної підводи.

— Дороги у нас непогані, — заспокоює пан Іван, — м'ягкі, піскуваті...

**
*

Дорогий гріш на Поліссі. За таку ціну, як десь інде, візник бере за перевезення тільки з двірця до міста, погоджується господар поїздити зі мною і на села, і до осадників. Без торгу погоджуюсь на ціну, і погідним ранком виїздимо.

— Ви українець, чи білорусин?

— Білорусин.

— Письменний?

— Так, але що тут є читати? Часом хіба попаде яка російська газета.

Говорить мішаною українсько-білорусько-московською мовою.

— Чому ж російська? Не краще білорусинові читати білоруську газету?

— Та де там тієї білоруської взяти? Що зачнуть у Вільні видавати, то поки до нас дійде, вже й закрили. Почали другу, і знову те саме. Прийде двоє-трое чисел — ого! по ній! Але незабаром не буде й для кого газети писати. Діти вже письма білоруського не прочитають. От порадили б щось на це, коли, як кажете, берете участь у законодатних тілах. Так видайте такі закони, щоб у нас і по-білоруському вчили.

Оце скарга, що дзвенить по всьому Поліссі, хоч би куди заїхала... І тут її почула.

Село, на перший погляд — як кожне поліське. Сіре. Будівлі може трохи менші. Народ у полі. Вибирають картоплю, орють нивку. Вдома старі, діти, німечні.

Правду казали знайомі: хоч бідно й не дуже чепурно в українських поліських хатах, то тут ще бідніше, простіше, ще менше старання прикладається до того, щоб хату зробити милішою, кращою. Комини закурені. Стіни давно білені, рушники не веселять ока. Йі образів нема, тільки в кутку висить ікона, прикрашена витиканою паперовою завісочкою.

В деяких хатах посередині стелі видно залатаний дощечкою й заліплений вапном отвір на дим. Ще недавно хата була курна, дим ішов з печі просто в хату. Десь подалі від міста, кажуть, ще й досі зустрічаються такі хати.

Всюди, де застали господаря чи господиню, була якась тяжка журба.

Ось у першій хаті лежить молодий господар на бідній постелі. Скалічив ногу. Слухла, рве. Вже два тижні не встає з постелі.

— Може б що порадили?

Показує ногу, загорнуту в сірі шматки. Вже й розгортати починає.

На жаль, не маю лікарського досвіду. Раджу звернутись до лікаря. Нема грошей. Так хоч чистіше тримати ногу, вимочити в виварі з романку. Дякують. Білде, змучене болем, обличчя роз'яснюється надією.

В другій хатині інша журба. Якраз цієї ночі до сіней, де стоїть скриня з речами, з полотном, закрався злодій.

Випорожнив скриню до дна. Зійшлися сусідки — господиня, тяжко зажурена, розповідає, як рано застала двері відімкнені, скриню порожню.

— А собака? — питаю, — собака допустив чужого?

— Де є собака? Вовки вихапали, через них собаки утримати годі.

Пригадую, — справді читала недавно в газеті, що в околиці Івацевич уже відтепер вовки дають про себе знати навіть по селах. Отже, правда...

На кінці села мала, стара хатина. Молодиця тіпає льон. Біля неї купка діточок. Снідають.

— Дай ще молока, мамо, — просить біловолосе, може дворічне дівчатко.

Мама не шкодує. Виносить із хати збаночок, доливає в глечики дітям.

— Пийте, пийте, доки є. Незабаром будете хліб у воду вмочати...

— Чому ж? Корова видноється?

— Ей, то б ще нічого! А то доведеться продати. Одна є, і цю продаємо. Щоб тільки трохи вода спала, треба вести на ярмарок.

— Чому?

— А тому, що кінь бараболею вдавився, здох. Без коня не буде хліба. Діти без молока обійдуться, а земля без коня — ні. В найближчий ярмарок треба продати, — зітхаючи, твердо виголошує засуд жінка. Діти сильніше затискають рученятами горнятка з молочком, що його вже так скоро має забракнути...

— А ви б краще зорали коровою, як деінде роблять люди. Як же оцю дробину виховаєте без ложки молока?

— Нема ради. А корова? Хто ж годен коровою поле орати, сіно возити, з дровами зимою в місто виїхати? А гній? Що заступить кінський гній, а без гною земля не вродить.

— Засійте нивку лубіном. Бачу — не одні у вас тим собі помагають.

— А де грошей на лубін узяти? Даремно не дадуть. Ні, ні, без коня у нас життя нема — піде на ярмарок коровка...

Наче з пересердя, чи розпуки, залопотала швидше, голосніше терниця.

Наприкінці зайшли й у багацьку хату. Уладжена на міський, панський лад. Ліжка порядно застелені. Шахва, столик, лямпя, книжки, польська газета. Господарі в полі. Стара бабуся чистить на обід картоплю. Це справді заможні господарі. Діти в Вільні ходять до школи. Вже був один чи два вчені сини, і через недалекий кордон перебралися на тамтой бік — до советів. Тут більшовизм усе ще не втратив авреолі “раю”. Знають його з того часу, як тільки настав — з кличем: “геть з панями, все для бідноти!”. На що це пізніше зійшло, поліщук мало знає — газетам не дуже вірить і не читає, а з добрим, зичливим словом ніхто до нього не звертається. З-за тамтого кордону ніхто не повертається, бо знає гаразди поліські.

— Що ж, бабусю, внуки пишуть? Добре їм там?

— Спершу десь-колись писали, давали знати про себе. Тепер уже віддавна нема жодної чутки. Певно не допускають сюди, щоб люди не знали, як там живеться.

— Не допускають, та не так тут, як звідти... Не чули, бабусю, як там народ з голоду гине, по тюрмах карається?

— Або то все правда, що газети пишуть?

**
*

Дорога до теренів, осушених для польських посадників, досить далека. Особливо з огляду на стан поліських доріг. Хоч для заохоти й додання відваги мені обіцяно м'якенький пісочок, але в дійсності так добре не було. Цей пісок так часто чергувався з кинутими впоперед колодами, що ця їзда таки добре далася нам у знаки, а поспішити не було як.

Правда, візник хотів мені показати, що коняка у нього не абияка, а візок особливо сильний, і намагався підганяти коника. Але я дуже скоро мусіла здержати його шляхетні зусилля: як не хочеш, чоловіче, щоб я по оцій прогулянці в Івацевичах кілька днів відпочивала, то не поспішай!

Без огляду на те, дорога все ж таки гарна, цікава. Йде головню лісом, підмоклими пасовищами, лугами. Сон-

це світить, навіть гріє. Це ж — “бабине літо”. Довгі серпанки павутиння звисають з наших капелюхів. На лугах бродять у воді корови, на сухішому місці — купка овечок. Посеред них — пастушок із перекинутою через плече полотняною торбою.

Луг. Ліс грає веселкою барв. Сіро-зелена сосна чергується з темно-зеленою вільхою. Ясніють берізки з золотими, аж червоними, верхами. Тільки трепета бокує: здається, від кривавої купелі здригається.

Мокляки. Зелені, сірі мохи. Напівпосохлі папороті. При дорозі, високо на дереві, з-під пожовклого листя цікаво виглядає пеньок-вулик із бджолами.

Каналів як не видно, так не видно. Вже й людей питаємо. Аж ген далі — на кращій, ширшій дорозі, минають нас величезні вози, навантажені свіжим, пахучим сіном. Коні великі, добре годовані. Це вже осадники везуть замовлене урядом сіно. Значить, і поля їхні недалеко.

Але спершу — широкі рови, наповнені по береги водою. Ідуть в один бік, їх перетинають інші — в другий. А поза ними вже зникає ліс та мокляки, а зеленіють широкі, буйні сіножаті; на них трави рівненькі, як густа щітка.

Ось — лан конюшини — широкий, довгий. Стирта сухої, а навколо неї вже виросла нова — гарна, буйна, як на Поділлі.

Дорога веде до осадничих осель. Уже видно величезний город, подвір'я, обнесене білими березовими штахетками. Серед зелені й стежок, посипаних пісочком, розкішні, великі будівлі під рожевими черепичними дахами.

Здорова, кремезна осадничка порається серед городини й спілих помідорів у городі. Великі, високі стайні, хліві, повітки. Невже ж і так може виглядати оце поетичне, моклякувате, але всюди дуже бідне, Полісся?

Осадники — колишні польські військові, не обробляють поля. На городину мають тільки городи біля хат. Вся решта — це пасовища й сіножаті. Держава закуповує сіно на пашу для військових коней; а збирають сіно, конюшину кілька разів на рік. Трава росте, як на дріж-

джах. Не встигнеш лан докосити, сіно в стоги скласти, як на другому кінці знову вже можна починати косити.

— Бачите, що з вашого мокляка можна зробити! — кажу до свого візника, — чому ж селяни, хоч би спільними силами, самі не беруться до тієї роботи?

— З чим? До цього ж треба знаряддя. А скільки труду з корчуванням дерева, пеньків!.. Тут їх машинами з землі добували, тракторами очищену землю орали. Чи думаєте, що наша бідна поліська конячка рушить плуга на засохлих, висушених болотах? А чим засіяти? Насіння конюшини, а хоч би й трав — дороге... Але були такі цікаві, що бралися й до цього. Покопали рови, висушили добрі ділянки ґрунту. Постинали дерева, спалили, повикорчувували пеньки. Але зорати нашим плугом і нашими кіньми не в силі. Звернулись до влади. Там зажадали від них по 25 злотих за оранку одного гектара. Люди не мали стільки грошей, давали по 15 злотих — не погодились. Так і залишилися ці болота, наче закам'янілі. Земля стала гірша, ніж була перед осушенням, Ні, не така легка це справа, як вам, може, здається.

Вже вечоріло, як ми повернулися з цієї цікавої прогулянки до “готелю”.

Другого дня перед полуднем ще відвідала читальню, бібліотеку наших колишніх військових — “петлюрівців”. Є їх там коло сорока родин — до ста душ. Розуміється, в читальні нікого не було, бо всі на праці, найбільше — біля тартаків. Приймала нас хазяйка хати, дружина одного з вояків, білорусинка.

Кімната маленька, бібліотечка невеличка, обстановка бідненька, але все ж таки є де часопис прочитати, душу в щирій розмові відвести.

Влаштовують і концерти, українські вистави, думають про власний кооператив. Словом — як може, живе народ.

В одинадцятій виїхала з Івацевич.

**

Невже ж справді маю їхати тією маленькою залізничкою, що чекає он там, на малих залізних рейках?

Виглядає на добру забавочку, і вагончик, призначений для подорожніх, уладжений так — “по-домашньому”. Ні-

би більша кімнатка, переділена надвоє.

Кругом лавки. У “другій” клясі трохи м'якші. Полиці над ними. В кутку залізна пічка.

Кондуктор урядує тут же, і бавить розмовою пасажирів.

Небагато нас. У “другій” клясі я сама з кондуктором. У третій панок із паперами (дуже скидається на ексекютора!) й дві молоді жінки, одягнені по-міщанському. Молодша вже й простяглася на лавці.

Їдемо помаленьку, не поспішаючи. На сорок п'ять кілометрів дороги маємо добрих три години часу. Що тричотири кілометри стаємо. Станційки серед лісу. Ледве, здається, пробиваємось крізь нього. На зупинках стукіт ладованого дерева. Хлопчики подають у трубках із кори останні осінні ягоди — малину; жінки підносять аж до вікон кошелі з кармазиновими гогодзами-борівками.

На одній станції під'їздимо до річки. Робітники відрами черпають воду, щоб напоїти нашу машину. Тим часом подорожні виходять на прохід.

Ось недалечко на галявині цілий ярмарок. Жінки з борівками, грибами, сиром, рибою. І забуваємо за залізницю — оглядаємо, торгуємо. Аж свисток машини нагадує, що треба повертатися.

Маленьке, заспане містечко. А там село. Сірі хатки купаються в осінньому сонці. Виблискують жовтими гарбузами, що поспиналися на солом'яні покрівлі хаток. Попід обороги, покладені на палях, лазять гуси, визбирують зерно, якого, покищо, не бракує й на поліському господарстві.

Знову ліс. У багатій шаті. Листки, хоч позолочені, почервонілі, ще добре тримаються галузок; не дають себе рознести осінньому вітрові.

Щось майнуло попри дорогу й сховалося в гущавині. Серна? Ні, на неї завелике.

— Олень?

— А може лось, — каже кондуктор, — їх зустрінете ще в цій околиці...

— А зубри?

— О, ні! Вони тільки в Біловежі. Зате маємо серни, лиси, борсуки, навіть рисі.

— Невже?

— Є, є! — втручається до розмови старша з жінок, — на пасовищу пастухи мусять добре пильнувати корів. А то скочить з дерева, розпоре черево, вимотає з худобини кишки, й уже зник... нема, як не було.

— А ведмеді?

— Цих нема. Взагалі, на Поліссі цього звіря мало, хіба, кажуть, десь коло Луниця. Зате ж вовки! Є, які хочете: і лісові, й очеретові, що гніздяться в болотяних нетрях, а по жир підходять аж під пороги хат... уже й тепер...

Кондуктор виймає з кишені поліського “Кур’ера”, де стоїть чорним на білому: “В околиці Теліхан вовки вже тепер заходять у села. Бачили їх у Вульці-Теліханській.”

Гарна перспектива: я ж їду якраз туди!

— До Козик ще далеко? — питає молодиця.

— Ага, то ви встаєте в Козиках, — друга станція.

Жінки починають згортати свої клуночки. Між собою говорять гарною українською мовою.

— Ви не білорусинки? — питаю.

— Ні.

— Хто ж?

— Українки.

— О, — дивуюся, — звідкіля ж?

— З-під Пінського.

— Що ж тут робите?

— Їздила до брата, — каже старша, — обіцяв сплатити хату — пішов на заробітки, дістати того гроша. Думаю — дещо дасть, щоб перед зимою хоч зачати власну будувати.

— І дав?

— Та де! Заробітків сподіваних нема. День роби — три дні спочивай, і їж, що заробив.

— Вертаєтеся з порожніми руками?

— Ні... Дав насіння льону... кажуть біло цвіте, росте такий високий, — показує в пояс рукою молодиця, — і квасольки пішої нової.

— А мені біленьку хусточку, — хвалиться дівчина.

— І за дорогу заплатив до Козиків. На більше не стало... треба йти пішки.

— Аж до Пінського?
— А так. Може добрі люди водою підвезуть; а ні — то підемо. Чи мало людей ходить?
— Завтра на вечір будемо вдома, — додає молодша.
— Та де! Хоч би на післязавтра!
— Ви письменні?
— Авжеж... Умію читати, — поквално хвалиться старша.
— І по-українському теж?
— Так. Ану, спробуйте — дайте, якщо маєте.
Даю “Жіночу Волю”, “Дзвіночок”, книжечку. Читає зовсім добре.
— Де ж ви так гарно навчилися?
— Служила в українців у Пінському... “Кобзаря” Шевченкового читала.
— Козики! — гукає кондуктор.
Сходять.

**
*

Коло полудня я в Теліханах. Зразу обскочили жидки візники, пропонуючи свої послуги:

— До міста? До готелю? Я відвезу! Дешево!

Треба добре тримати валізку, щоб не видерли з рук.

Але я не думаю, покищо, вступати до міста: гарний день хочеться використати на поїздку в село.

Витягаю записничок. Як то зветься те село, що мені радили в Івацевичах? Ага! Вігонощі.

— Хто поїде до Вігонощів?

Всі чотири з батогоми вгору.

Тепер — торг. Жадають, як на Полісся, досить велику ціну. Даю половину.

— Як? До Вігонощів? Та ж то до тридцяти верстов. Цілий день дороги.

— Так? А мені казали, що недалеко — найбільше десять. Як що цілий день їзди, то зовсім не їду. Запізно. Коли вернемося?

— Ну, тридцять — не — тридцять, може двадцять... туди й назад. А вернетесь скоро. Що то двадцять верстов на мого коня? Нічого!

Нарешті, домовилися. Візник хоче ще повертатися по обрік та по загортку для себе. Не погоджуюся. Знаю,

що таке жидівське “зараз”: забере годину-дві, а під вечір їхати мені нема глузду. Не хочеш, — беру іншого!

— Іншого? Нащо іншого? Чи я не дам собі ради? Там у мене знайомий, фayne пуріц — дасть оброку коневі. В коршмі не пожаліють свитки. Як їхати, то їхати!

За хвилину я на возі, серед соломи. Валізка в ногах. Ляснув батіжок. Поїхали.

Поперед коні шмигнув наперед постерунковий на ровері, обкинувши мене цікавим оком. Цілу дорогу ми з ним миналися: то він попереду, то ми. І в селі теж здибалися. Видно, і йому було там діло...

У Теліханах мабуть сьгодні ярмарок. На дорозі рух: одні туди, другі звідти. Спочатку все гаразд. Цікаво їхати новою, незнайомою околицею. Тут ліс, тут жовто-червоно-зелений луг. Найбільше мокляків. Все відділене від дороги глибокими, повними води, ровами.

Здалека мокляки здаються рівні, зелені, а зблизька: видно, як глибоко змішені ногами худоби. В ями понапливало води. А корови пасуться байдужі, ніби нічого не було. Хоч черева мокрі від води, спокійно вишуковують кращу травичку.

Он і кінь силується дістатися з болота на сухішу гаявину. Сполохана, підлетіла якась птиця.

Це все дуже цікаве, коли б не те, що нова, широка дорога вимощена теж новими колодами з необтертими кантами. Пісок із них обсипався й піднув десь упід, а залишилась гостробока маглівниця.

Десять верст довелося їхати кілька годин. З воза встала я справді, як змагльована. Здавалось, кісточки трудно позбирати й поскладати на своє місце.

Вже майже вечоріло, коли ми опинилися в великому, широко над озером і каналом розкиданому, селі.

Заїздимо перед більшу, кращу хату, криту черепицею, що на Поліссі дуже рідко де можна побачити. Пан господар у Теліханах на ярмарку, зате дружина запрошує відпочити.

— До кого цікаво було б зайти?

— Справді, не знаю... Може з вас хто проведе паню! — кличе в другу кімнату.

Заглядаю, а там цілий гурт малих дівчаток. Помагали вибирати картоплю, тепер за це частує їх хазяйка. Схопились. Обступили. Гуртом виходимо на село. Запрошують — ця до себе, тамта — до себе; але село велике, тягнеться довго, та ще й візник кричить услід:

— Не гайтеся! Бачите? Вечір близько, ще й дощ повис... Попасем трохі коні й вертаймося.

Має рацію. Але нащо ж я дала себе стовкти на винне яблуко, щоб хоч не пройтися по селу?

Хоч ноги грузнуть у піску, бредемо ним весело. Заходимо в хатки — одну, другу, третю... Малі, великі навпереміну, а всі сіренькі, ніби ніколи “молодими” не були!

Заходимо до вбогої вдовиці. Ні корови, ні коня. В засмалених горшках при вогні вариться картопля. Гірка, — каже, — вдовина доля: хоч є дві десятини поля, то хто й чим їх угноїть, обробить?

Сідаю, вислухую жалі. Така вона близька мені. Скільки ж таких удовиць зустрічаю скрізь по нашій землі!

Бачу — легше стало молодиці, що виговорилася передімною. Розходилися, як давні, добрі й близькі між собою знайомі.

У другій хаті теж біда (а візник так багато розповідав, що тут багаті люди!). Чоловік, що закидає з-московська, нарікає на тяжкі часи; жінка товче в малій ступі насіння льону дітям на примастку, як то й деінде бачила.

Аж у третій краще. На лаві купа чисто випраної білизни, на стінах рушники. Господар перед хатою латає сітки на рибу. Видно— рибалка. Тут багато рибалок. А рибу жидки висилають аж у Варшаву. Але рибалці з того мало користи. Ось він розповідає мені, що продає рибу по двадцять-тридцять грошів за кілограм, а жид до Варшави постачає по золотому й по півтора.

— Чому ж самі не висилаєте?

— Та де там мужикові до того? На це треба жидівської голови. Жид наперед і на сітки дасть, і інше поборгує, а потім і ціну накладе, яку сам схоче... Кооператив? А хто тим займається?

Деінде хлопець у вишиваній сорочці заволокає ремінь у нові постולי. Розуміється, сам їх робить. І рибу ло-

вить, ось невід. Письменний, радо приймає господарську книжечку.

І ще, і ще... Дівчатка завертають у знайомі їм хати.

Поки повернулися, видно— пішов гомін по селу; воза обступили цікаві. Випитують: хто, чого, до кого? Симпатичні, розумні люди, ласі на друковане слово, на новини з інших українських земель; розпитують зацікавлено.

Тим часом і господар хати повернувся, запрошує на чай. Не заходжу: одне, що вже добре вечоріє й дощ накрапає, а друге — нащо стягати клопіт на чужу голову? Краще — бувайте здорові! Прийміть на пам'ятку, що є під рукою, і не згадуйте лихим словом.

**

Поворот тривав куди довше, як їзда туди. Скоро зробилася ніч. Хмарно. Темно, хоч око виколи. Не видно нічого, тільки високо над головами, на тлі чорного неба, невиразна тінь ще чорніших вершків дерев. Як же ми поїдемо в таку темінь?

— Не бійтеся, яюсь доїдемо, на Бога надія...

— А ти ж бачиш дорогу?

— Нащо мені бачити? То кінь має бачити, не я...

— А в рів, у воду не заїдемо?

— Чого в воду? Чи коневі в таку зимну ніч хочеться купатися?

А все ж не скажу, щоб цей кількогодинний поворот серед кромішньої тьми по дорозі, вимощеній пеньками — то понад канал, то попри глибокі рови, повні води, — записався мені надто приємним спогадом. Пригадувалися вовки з "Кур'ера" й друга нотатка, що якраз до цього каналу з'їхав недавно поночі селянин із конем і втопився.

Дивне враження справляли й села, через які переїздили. Хоч година не пізня, майже ніде не світилося. Десь у темряві почується голос прохожого, десь загавкає собака. Але де хто, хто то — не відгадаєш.

Ледве-ледве, мабуть біля десятої, добилися до Теліхан. На додаток пустився дощ.

Аж веселіше стало на душі, коли під колесами задуднів рівний ґрунт; вікна жидівських хаток хитро заморгали вогнями.

Мене попереджали, що в Теліханах є один-однісінький можливий готель. Забула, як зветься, але візник добре знає: там же всі “пани” ночують.

На нещастя, місця нема. Всі кімнатки (є їх щось п'ять) зайняті. Треба було замовити нічліг перед виїздом на село, — кажуть.

— Але... зайдіть, — радить візник, — може щось порадимо.

Рада: ночувати в одній кімнаті з мамою готельника.

— Не хочете? — ображається хазяїн, — що то? Вам, обом старшим кубітам, зле буде? Як ні, то ні; шукайте собі іншого нічлігу.

Господи! Що тут робити? Всі кості болять, що на во- за назад не хочеться вилізати, а тут — шукай хати!

Заходимо в одну, другу. Ніде нема вільної кімнати. Нарешті, аж у пальці тріснув візник:

— А я й забув! Є тут одна порядна фамілія. Там певно місце знайдемо.

Іде сам уперед. Довго тривають наради, але ось на- півзодягнена стара жидівка запрошує до хати:

— Хочете окремої кімнати? І то буде. Рифцю, вставай: приїхала на ніч пані!

За хвилину Рифця — на щастя, гарна, молода жидівоч- ка, показується на порозі сусідньої кімнатки в нічному одязі. Швидка зміна білизни на постелі, ще навіть шклян- ка гарячого чаю, і кажемо одна одній “добраніч”.

— А завтра поїдемо ще десь на село? — питає на про- щання візник.

— Побачимо... Хоч, правда, по цій дорозі треба з три дні відпочивати. Але зроблю це вже в Пінському. Як не перестане йти дощ, їду пароплавом геть із Теліхан.

Про те, що навіть на моє страшне змучення блохи не мали огляду й цілу ніч будили мене; що чужа кітка ско- ристала з відчиненого вікна і, бажаючи покуштувати моєї ковбаси, що була в течці, зіпхнула з вікна вазончик; про те, що вночі жид, то жидівка переходили через мою кім- нату в пильних справах, — не згадую нічого. За вікном хляпотів дощ, шкірила зуби чорна пільма, і я рада була, що маю дах над головою.

**
*

Ледве зазоріло, пересувається через мою кімнату навшпиньки хазяйка. Спросоння чую: щось цяпає з даху, дзярчить.

— Що це? Дощ? — питаю, не розплющуючи очей.

— А що ж? — питанням відповідає хазяйка.

Зриваюся.

— Нема надії на погоду?

— Ого!

— Так їду... нема ради!

Чого ж сидіти в Теліханах у сльоту?

Вмить одягаюся. Поспішно згортаю клунки, скоренько проковтую гарячий чай, і за півгодини я вже біля невеличкого, старого та дуже простенького пароплава.

Прибігаю вчасно. У його нутрі зникають останні клунки, пачки. Лунають останні переклички між тими, що на пароплаві, й тими, що лишаються на березі й усе ще в останню хвилину мають щось дуже важливе сказати.

Відчалуємо.

Холод. Вітер. Січе дощ. Але, не зважаючи на це, не ховаюся разом з іншими до брудної, закуреної тютюновим димом, каюти. Запинаю щільно плаща, підтягаю комір вище вух і, розіпнявши парасольку, шукаю затишнішого місця.

Роздивляюся. Широка на яких десять метрів смуга води виповняє шальовані дошками береги. Шуварі, ситники заглядають, схилються понад плесо. Поза ними — то ліс із напівобірваними листками на деревах, то луг із копичками сіна. Іноді покажеться моклякувате поле, при ньому зрідка й село.

То це — ті славні поліські пінські болота?

Дивуюся. Та це ж нічим не різниться від того, що скрізь бачимо.

— Чекайте, — каже стерник, — побачите й інше, але аж тоді, як наблизимось до Пінського. Та ж канал від Вігонівського озера до Пінського — більш, як на півсотні кілометрів завдовжки. Є час змінитись картинам.

Справді, “є час”. Те, що переїхали б автом за годину-півтори, оцим пароплавиком проїздить майже цілий день, бо від шостої ранку до четвертої пополудні. Причина: старенькому, побудованому ще за часів литовського

гетьмана Огінського, каналові бракує сили. Не “відмолоджуваний”, не вичищений, він щораз більше міліє; тому то, щоб пароплав посувався, треба постійно підносити воду шлюзами. Що трошки підпливемо, вже й тама. Пускають воду, пароплавик поїде, але недовго: знову та сама історія, і знову, і знову.

— Ах, що вартий такий канал! — кажу легковажно.

Стерник стає на оборону старенького приятеля:

— Що ви кажете? Та ж цей канал — то на три чверті року єдина торговельно-господарська дорога цих околиць. А в час війни? Го, го! Він ще знаменито виконав своє завдання: не перепустив німців. Розтаборилися, повимуровували окопи, як палатки, поставили муровані башти, що ось бачите, але поза канал не перейшли! До самого кінця війни тримався тут російсько-німецький фронт.

Дощик перестав. З середини пароплава помалу повилазили на поклад нечисленні пасажири: жидки, що тут, як і всюди, по всьому світі, не знають іншої розмови, як про свої “гешефти”, війт однієї з громад, що їхав у службових справах до Пінського, панок (писар, чи помічник землеміра), якісь два міщани.

Наша розмова із стерником притягає декого.

— То не так канал, як наші болота стримають армію хоч би яку, — вступає в розмову війт.

— Це й вирішує долю Полісся, — додає землемір, — питання, чи добре було б, щоб держава, яка має таку могутню, непідступну природню гряницю, нищила її добровільно, осушуючи болота?

— Та чи ж то насправді держава має той фронт? — хитро усміхається війт, — то поліщук його тримає! Ану спробуйте — хай перейде — не то армія, а один відділ через ці болота, трясовиська, води! Як не маєте домашнього, певного провідника, то повтопаєте всі до ноги. І тутешній мусить, по кожних весняних розтопах, по кожній сльоті, дуже обережно запускатися в болота; мусить пробувати, стежити, чи є ще ті броди-ходи, що були перед тим. Ніби на око нічого не змінилося — тільки той намул, пісок, що був недавно на дні й при березі річки чи озера, десь поплив, пересунувся; тільки під тими, на

око звичайними, зеленими кожухами раптом не стало ґрунту; тільки ті трясовища, через які ще недавно можна було прокинути стежку-тратву з хашовику, раптом потраплять засмоктати в своє нутро не одну людину, а цілі кадри війська... На наших болотах треба провідника, і то певного, вірного, прихильного провідника, коли хто хоче забратися в глибину Полісся...

— А тут народ хитрий, — зауважує там собі міщанин.

— Який же народ заселяє ці землі? — питаю.

— Народ? Тутешній... — коротка відповідь.

— Який то “тутешній”? Можуть бути спеціально тутешні трави, квіти; може звірі чи птахи, яких деінде нема, але люди — “тутешні”? Ще про таку породу людей наука ніде не чула. Так отже, хто тут живе: українці, поляки, москалі, чи хто?

— Та православні...

— Це — по вірі... А по народності?

— Руські.

— Москалі?

— Е, ні... Тут москалів дуже мало... Є трохи білорусинів.

— А решта? Виходить — українці?

— Та хіба так... — признають з ваганням.

— Тому то конче треба сколонізувати Посісся... осадити тут своїх людей... Простір великий, можна розмістити чотириста тисяч людей! — запалюється землемір.

— На болотах? — підморгує хитро вїт-поліщук.

— Ні, треба висушити й роздати землю своїм... не за гроші, а на відробіток. Якою може бути поліська земля, то бачимо там, де вже переведено меліорацію!

— А де тоді “нездобутна границя”?

— То правда... і це — цілий сук у цій справі...

Тим часом, краєвид змінюється. Зникають поля, села; чимраз далі-далі відсуваються ліси. Вже тільки де-не-де на обрії підіймається одно-двое самотніх дерев.

В’їжджаємо в найбільш багнисту околицю Полісся. В царство вод — єдиних доріг упродовж трьох четвертин року для сіл, зрідка розкиданих на трохи сухішому ґрунті.

— Це — найнижче розташована частина Полісся. Це вже не рівнина, а вигнуті всередину ночви.

Ріки майже не рухаються. Сплять, наче зачаровані, холоджені віялами осоки озера — рештки тих пра-пра-озер чи солодкого моря, що існували давно, в ранню добу нашої землі.

З часом вітри понаносили пісків; виникли намули, позаростали на мілкіших місцях очеретами, травами, всяким водяним зіллям; потворилися торфовища, попідіймалися з води високі, товсті, як бамбуси, трощі; де-не-де повиросли лози.

Але води не висихають. Гранітове підгрунття, незмінне ще з по-льодовикової доби, не дає пропуску воді; низьке розташування не дозволяє їй відпливати — і оці мокравини, озерні води, заховані в глибині джерела, лівині ріки, зливаються в одно безкрає, декуди мілкіше, декуди майже бездонне багнище... Трапляються подекуди, між неглибокими багнами, прикриті зеленню, зрадливі “вікна”, яким дна не зміряти. Камінь на шнурі, хоч би й найдовшому, заринає в воді, а далі — в бездонних намулах...

Світ це дивний, інакший, як усюди інде в нашому краю. Але він і не поганий, ані не мертвий, а живий і надзвичайно цікавий.

Поміж очерети просуваються то менші, то більші човни, чайки, а на них — старші, молоді, навіть діти.

Ось дві молодичі. Набрали купу трощі з добру копицю і зручно лявірують між очеретами.

Ось старий бородатий дідусь в'їздить у ситники на своїй чайці, видовбаній з одного стовбура дерева. Шукає свого ятеря на рибу?

Раптом бачимо: перед пароплавом здалека вода ніби густо посипана чимось чорним. Здається, ніби хтось розстелив широчезну плахту, а хмари горобців кинулися вибирувати зерно.

Зближаємось — не втікають. Аж майже наїздимо на них, тоді зривається вгору чорна, криклива хмара. Це — качки.

— Як то, так пізно? Всі ж птахи давно повинні б відлетіти в вирій!

— Ах, це мародери, що залишилися після незчисленних зграй найрізнішого водного птаства, яке виводиться в цих ситниках, трощах, лозах. Ще відлетять. А може

деякі й зазимують у нас. Буває. Такого жиру, як дають поліські води й болота, не легко десь інде знайти; тому весною й літом тут тисячі чайок, чапель, плисок, гусей, бузьків і хто зна, як ця вся пташня зветься. Але передусім і над усе — качки. Це справді качаче царство! Є їх щось п'ятнадцять родів малих, великих, чорних, сірих, сорокатих, всіляких. На весні, як прилетять з вирію, то люди їх веслами вбивають цілими сотнями.

— Як же можна? Нащо? Що шкодять дикі качки людям?

— Що шкодять? Спитайте рибалок! Не досить, що криком, шумом, вереском лякають рибу й відганяють її від сіток, ятерів, що їх люди понаставляли. Вони спілку з рибалками хочуть тримати: готову зловлену рибу вихапують. Тому там, де рибальство унято в якісь карби, люди всіма силами й способами виполошують качок; і бувають води, озера, де їх майже зовсім не зустрінете. Де ж цього нема, то навіть тепер, пізно восени, бачите, що діється...

— Ну, то тут, бачу, замість людей, птахи панують!

— Так... У повітрі пташня, під водою — риба. Кажуть, є їх до сорока гатунків. Трапляються й чужі гості. Так, як до птахів вітер іноді занесе з-над Балтики меві (канал єднає води, що належать до допливів Чорного моря, з тими, яким дорога до Балтику), — так само в поліських водах часом заблукає сом, що важить пуд (16 кілограмів), а то й більше. Буває завбільшки з чоловіка! Та на цьому не кінець. У ситниках, очеретах, лозах повно звірини. Видри, лиси, зайці, колись бобри й Бог-зна-що... Але що найгірше — ховаються між тим усім і вовки. Взимку роблять люди облави, підпалюють очерети, витолочують їх, бороняться, як можуть, перед тими ворогами.

— Колись люди на всякого звіря полювали, вбивали, продавали шкіри, то хоч користь якусь із того мали. Тепер звірі й усе живе охоплене охороною. Хоч вовк під хату закрадеться, нема чим убити й не вільно вбивати...

— Все охоплене охороною, тільки на людей охорони нема, — втручається в розмову міщанин, що стояв осторонь, — ходять голодні, занедбані, з вічно мокрими но-

гами. Кашляють, хворіють, нидіють, умирають від сухіт, гнильцю, пропасниці, усяких забобонів... Якби не та плодючість поліщуків (найбільш народжень на всю державу!), давно б від них сліду не стало. Здається, світ забув про них.

— Не бійтеся, не забули їх. Податок призначається не гірший, як усім іншим. Я сам, хоч війт, не годен добитися того, щоб мені відписали “поле”, яке вода розмила так, що з нього жодної користі нема. Просив, щоб виїхала комісія, справдила. Та хто в ці болота вибереться? Нарешті, я подав прохання: хай держава забере собі це “поле” на власність і сама з нього збирає прибутки...

— Власне, вже робиться дещо в подібних справах, — сказав землемір, — щоб мокляки не підтягати під оподаткування земель; але чи то можливо такі речі перевірити?

Щораз більше зближаємось до Пінського. Вже де-не-де видно не березі ріки село. Вже не тільки на воді — дике, але й на березі домашнє птаство. Сушиться уставлена в кізли очеретина, що виглядає, як ряд індіянських шатер. Просихають порозпинані над берегами сітки. Хати великі; біля них стоги сіна чи обороги збіжжя, частенько на палях. На кожному подвір'ї, що сходить до води, замість возів, поприпинані човни. Снує їх багато й на воді. До Пінського везуть квасне сіно, дерево, дріб, свині, ба й худобу. По воді звиваються на човнах рибалки. Слідом за ними, як пси за здобиччю, хитрі жидки, купчики. Все тут, на місці, дешевше купить і легше обшахрує, як там, на торзі. І не розуміється поліщук на цінах. Найрадше промінне своє добро за нитки на сітки й усякий крам. На Поліссі вимінна торгівля цвіте на всю руку.

Дорогу заступили нам дараби. Пригадалося Жаб'є, Черемош. Тільки не скачуть вони стрімголов по рвучкій, бистрій воді. Сплять ліниво, позчеплювані дротиками. Доводиться дроти розпинати, чи розтинати, щоб пароплав міг проїхати.

Вже біліють мури Пінського. Вже втяглася довга залізна плетінка моста.

Ми — на місці. Виходимо.

**
*

ЗИМОЮ

Через осінні сльоти й зимові розтопи широко розлилися поліські води. Злучилися в одно відноги рік, злилися разом малі й великі озера. Поналивалосся води в кожний рівчак, у кожную калабаньку.

Тепер мороз скував усе це в один блискучий, твердий панцер. Усе Полісся здається з голубого скла або синявої сталі, що мерехтить під сонцем веселими відблисками. Навіть дерева, кущі закуті нею по коліна.

Роздяглися з пишних, зелених шат ліси, луги. Дерев показали свою голу струнку, або карячкувату стать. Деякі, здається, засоромлено гойдають своїми покривленими галузками, неначе шукають місця, де б сховатися з ними. Інші вперто затримують рештки осінньої, пошарпаної вітром, вилянялої від сльоти, одежі. Гнуться, ламаються під тягарем інею та перетворених на кришталі поліських мряк, а не пускають останніх листочків. Тільки сосни спокійні в своїй сіро-зеленій одежі, зм'якшеній інеєм. Вони звикли до тягару снігу, льоду. Трошки нижче опускають свої галузки, трошки нижче похилять сиві голови. Але ледве поверне на добре весняне сонце, як переможно задзвонять над голим лісом своїм пухнастим верховіттям.

Де-не-де голубий кришталъ льоду, наче торт цукром, посипаний тоненькою верствою снігу. Там видно дрібненькі сліди заячих, лисячих лапок, що в'ються поміж китицями пожовклих трав, ховаються в кожухах жовтих очеретів. З лісу більшими печатками йдуть сліди великого звіря, мабуть, вовка.

Без уїзджених, визначених раз назавжди доріг і шляхів, а так — куди попало, через ріки, озера, мочарі, — в усіх напрямках схрещуються сліди санок, людських ніг, кінських копит.

Як на Поділлі весною, так на Поліссі зимою аж роїться від возів, санок із деревом, сіном, очеретом. Це ж єдиний час, коли перед поліщуком, що його більшу частину року з усіх боків замикає вода, відкривається широкий світ. Приходить можливість підгноїти дальші поля, з трясини позвозити сіно, з лісу привезти опалу. Відкривається нагода заробити хоч деякий гріш від продажу дера, сіна.

Так, зима — це наче жнива для поліщука...

Поліщучка, як і віки тому, зимою сидить у душній, низькій хаті під своєю куделею, схиляється над ткацьким станком, щоб придбати полотна, сукна для численної родини. Тільки діти на печі та старенькі дідусі, з їхньою муравлиною працею коло сіток чи над плетінням кошелів та луб'янок, дотримують товариства жіноцтву. А чоловік — ніби гість удома — він цілу зиму не розлучається з санками й коником.

Від віків так водиться й мабуть не скоро щонебудь у цих хатах зміниться.

І ярмарок над Піною тепер зовсім інакше виглядає, як літом. Замість човнів на воді, велика надбережна вулиця й площа повні возів, санок із сіном. Аж дивно, як на малі поліські однокінки можна накласти такі копиці.

Господарі в кожухах або свитках, підперезані ремінем або поясами, в чоботях, у смушевих шапках, насунутих на вуха. Запрошують нечисленних покупців.

— Купить, це дрібненьке, солодке...

— Не знати, чи їстиме коза...

— Не буде їсти? А якого ж їй треба? Кращого не дістанете.

— Дорого.

— П'ять злотих за цілу копицю й дорого? А ви знаєте, звідки я його везу? Сорок верстов від Пінського...

Ніщо не помагає. Купчиха пішла далі.

— Купить мое, дешево дам... за три — переймає другий.

— Дешево, але й недобре — осокувате...

— Це ж із болот, верстов з тридцять від міста.

Господарі зажурені. Стиха переговорюються між собою. Чистою українською мовою, тільки де-не-де засміченою якимсь московським слівцем. Переходжу від групи до групи; перекинуся слівцем-двома, і слухаю, слухаю.

Це моє прислухування й розмови з селянами звертають увагу якогось молодого панка в сірому капелюсі. Обсервує, цікаво приглядається до мене. Десь зникає на короткий час, а опісля вже не залишає мене весь час. Навіть відпроваджує аж до готелю.

Ех, якби так мені років сорок менше! Думала б, що заповонила серденько... А так — здогади мої були куди прозаїчніші.

На базарі з господарськими продуктами глота. Масло, яйця, кури, гуси, полотно й усяке добро. Цікаво, що з усім тим бачу тепер переважно чоловіків. Продають вони не тільки "дерево": колеса, дуги до возів, бондарські виробы, кошики, але й рибу свіжу, сушену, вуджені в'юни, низані на патики, сир, у маленьких, може кілограмових, полотняних мішечках, та інші речі.

Ось дві шкурки з ягнят забрав жид за шістдесят п'ять грошів.

— Не шкода? Була б шапка, комірець дитині.

— Була б... та що з ними сам зробиш?

— Виправити.

— Хто його знає — як?

Під муром єзуїтського костьолу в кілька рядів вози з дровами. Довгий час блукаю в тих лябіринтах, прислухаюся до розмов поліщуків, з деякими починаю розмовляти.

— Купіть, бариня, дрова, — зачіпає господар, — сухенькі, березові. Недорого продам — за чотири злоті, й завезу додому, куди схочете...

— Ой, далеко б вам везти, пане господарю! Приїхала я до вас на Полісся аж із Галичини. І там такий народ, як ви тут. Хочу познайомитися з вами, довідатися, як живете...

Не дивуються.

— Спасибі, що згадали! Бачите, як живемо. Сорок-п'ятдесят верстов доводиться везти оце дерево, і ніхто чотири-п'ять злотих не хоче дати.

— Звідки ж ви?

— З Сім'янович, далеко!

— Я ближче. — втручається другий, — але більше, як сорок верстов і так довелося зробити. З мого села до ліса двадцять верстов, з лісу сюди — двадцять п'ять. Два дні втратив. А кажу: дай чотири, навіть три злоті, то ніхто не квапиться.

— Не оплатиться ж вам їхати півсотні верст, ще й коня з возом тягти.

— Не оплатиться, то певно... Але скажіть: звідки хоч би тих три-чотири злотих узяти, коли їх треба?

Книжка, часопис не дуже їх цікавить — може тому, що письменних між ними мало. Вдома діти може б прочитали, хоч вони, здебільшого, письменні тільки в державній мові. А все ж таки не дуже ясно згадують про молодь, що в якомусь селі співала в церкві українські пісні, і за це вже має другу розправу в суді.

Вечоріє. Порожніють площі, роз'їздиться народ: хто впорожні, а кого, мов гайвороння, обсіли жида й намагаються вимантити майже задармо.

Шукаю нічлігу.

Удосвіта залишаю ці старовинні “руські” землі, про які древній Нестор згадує в своєму літописі. Залишаю Пінське, колишню столицю руських князів. Завтра вступаю до Дорогичина.

**

*

Сонце випило з поля сніг. Тільки в борознах стелиться, наче білі довгі стрічки; через те вище розташовані поліські поля — всі в чорно-білі смуги. Зате низини — це широко розстелені хустки, голубі, в жовті квіти.

Очі й душу приковують краєвиди, що мигають у ранньому сонці перед вікнами потяга. Оті хаточки з журавлями, білими берізками замість садочків, з широко розхрещеними руками вітряків, з темними сосновими борами... Хочу надовго затримати в душі ці образи, бо ця дорога — це мій поворотний шлях не тільки цієї однієї

подорожі, а й усіх моїх сьогорічних частих прогулянок у цю найдальшу від мене окраїну нашої землі... Чи доведеться ще повернутися сюди, коли обставини, що давали мені цю змогу, минуться?

Це настроює трохи меланхолійно...

Станція за станційкою — глухі, майже порожні.

Ось знайомі Юхновичі, з літа знайомий Янів-поліський. Ще мала станційка — і Дорогичин.

Які враження принесе гостина в ньому? Які останні акорди докладе до близького кінця моїх поліських мандрівок?

Мале жидівське містечко з трьома тисячами мешканців, майже виключно жидів. Православні, українці — тільки на окраїнах міста й недалеких селах. Деякі з сіл, ось як Старосілля, прилучені до міста. Головний шлях, головна вулиця цього села зветься нині вулицею Оржешкової.

Рано ще. На Малому ринку показуються тільки перші вози з деревом, сіном.

Заходжу до малої, “християнської” гостиннички на чай.

Чужий гість, одягнутий у порядне хутро, цікавить господарів.

Чи не до когось з навколишніх дворів: пп. Вислоухів, Скірмунтів, чи інших? Ні? Тут рідні сторони письменниці Елізи Оржешкової — може з тим яка сполука?

По цій сповіді, закінченій невдачею, черга моя.

— Який тут народ?

— Найбільше православний, руський.

— Не українці?

— Та які це українці?

— Але ж і не москалі, ані не білорусини?

— Ні. Просто “тутешні”.

— Народ бідний?

— Не дуже: по кілька десятин у кожного пересічно... Земля лиха, кажете? І то не дуже. Багато вже відводнено. Осадники дуже добре господарюють. Збіжжя вдається гарно. Зробили зсип. Залізницю має держава будувати. Сади закладають. Минулого року розкупили півтори тисячі овочевих деревець. Худобу, коні плекають. Як годиться до війська, то можна взяти за одного чотириста або й п'ятсот злотих.

— А народ?

— І народ не бідує. Годують багато свиней. Кожний хлоп продає по кілька на рік, ще й телицю чи бичка — і вже має досить. Нащо хлопів гроші?

— А просвіта, організація?

— О, в кожному селі — школа, в кожному “спулдзельня”; є й молочарні, “светлиці” й інші товариства. Яка мова викладова в школі? Розуміється — польська — нащо ж тепер московської? Рідна мова? Моя пані, а до чого вона їм тут придається? Так, так... не так зле на Поліссі, як про це говорять... Чи п'ють, питаєте? О, без цього хлоп не буде; відколи горілка подешевіла, помітно більше відходить. І без жида не обійдеться. Коня, корови не купить без фактора, а це — п'ять, а за більшу штуку й десять злотих коштує. Але й на цьому не кінець. Жид сам pomoже купити, а за часок знайшов “щось краще”. Чоловік міняє, і знову доплачує п'ять злотих. Як так зробить заміну кілька разів, більша частина грошей опиняється у посередника в кишені... А оці дурисвіти з картами, цукерками й усіякими іншими штуками? Он уже розкриває парасолю серед базару; побачите, скільки дурнів знайдеться!.. Кажете — хлоп бідний, а на такі речі — на горілку гроші знайде. Скажу більше. Недавно з'явився якийсь “агент” із пропозиціями еміграції. Що скажете? За один день фотограф у Дорогичині заробив за фотографії для паспортів двісті п'ятдесят злотих. А що агент?

— А що ж на це школа, кооператив, освітні осередки, які, кажете, існують?

— Ну, моя пані, не зразу Краків збудовано. Якби то хлоп горнувся до просвіти, до організації! А то волами треба зтягати...

Це сказав чужинець, досить інтелігентний ресторатор. А тепер поглянемо, як виглядає той народ зблизька.

“Ринок” перед вікнами ресторану починає заповнюватися. Хоч великий ярмарок завтра, а сьогодні тільки звичайний тижневий торговий день, народу з'їхалося спеціально багато. Це, як каже ресторатор, день від'їзду молодих новобранців. Кожного відпроваджує рідня; кожно-

му треба щось продати, щоб на дорогу хлопцеві дечого купити. Звідси сьогоднішнє пожвавлення.

Іду приглянутись до того всього ближче.

Вже перший погляд не погоджується з рожевими картинками, тількищо мальованими. Обличчя змарнілі, стурбовані, пригноблені. Не видно бадьорости, самопевности. Одягнуті люди, правда, не погано, але ж знана річ, що наш селянин, хоч би де він був, не вийде поміж люди якбуть. Хоч один кожух, одні чоботи “про вихід” на господарстві повинні бути.

Кожухи довгі, темножовті, брунатні або білі, у деко-го свитка, підперезані реміннями.

І жінки подібно. Деяка господиня в гарному, пасованому в стані, кожусі, ще й червоно вишитому.

В руках у жінок прядиво, кури; в кобілках яйця, масло, сир (у чистих платочках). Жінок густо обступають жиди, жидівки, деруть із рук, оглядають, ганчують, вагу й міру оцінюють на око, певно наполовину менше, як дійсно є. Жінки завзято бороняться.

Ось молодичка, не вдоволена оцінкою ваги прядива на око, жадає зважити його на вазі. Гурмою ведуть її жиди до крамаря, що продає вапно. Кидають на вагу.

— А я не казав? Півтора кілограми! — кличе тріумфально перекупець.

— Неправда, — відповідає господиня енергійно, — там є добрих два, це важено...

Прядиво ще раз опиняється на вазі, і по довгих справджуваннях виходить, що рацію мала таки жінка. Подобається мені ця жвава молодичка; не втерпіла, щоб не сфотографувати її.

В другому місці морока з покладками: жиди дають усього по два гроші за яйце.

— Не дам... Пораджуся з чоловіком.

— Не продавай! Сірника не куплю, світити не буду, а праці своєї задармо не дам! — протестує чоловік, ображений до живого.

Біля возів ще гірше. На дерево купця нема (ждуть вчора, коли селянин мусить продати, щоб не везти додому). І з телятами біда. Тиждень тому давали вісім-

десять злотих, а сьогодні господар і тієї ціни не дістає. Змовилися купці.

— Ні! — гукає з розпукою господар, — тиждень ссало молоко задарма? Хай росте!.. Додому повезу, а за ці гроші не віддам.

— Якби не треба, — шепоче жінка, — з чим хлопця до війська вирядиш?

— Це вони й знають... змовилися... Якби ми так, як вони — іншої співали б... Але де хлопці до того,

— Чому ж? — питаю, — а кооперація нічого вас не навчила? Кооператив же у вас є?

— Ніби “спулдзельня”? Нема. А хоч би й був, чи то там кому наше теля в голові?

— Ви письменні?

— Так.

— Ну, то прочитайте оцю коперативну читанку, може вас дечого навчить.

Дякує. Переглянувши побіжно, ховає за пазуху.

Жінка нарікає на жидів, що змовилися, а селянин — таки на нові порядки:

— Давно жиди не мали такої волі. Боялися. А тепер? Все і всіх завоювали...

У будці з часописами питаю українську газету. Купчиха переконує, що таких взагалі нема.

— Як нема? — кажу, — а ось у мене одна, друга й ще інші, тільки вже давненькі.

Прислухається до нашої розмови молодий господар.

— Давайте мені ваш часопис, давно не бачив.

— Не новий.

— Це нічого. Для нас новина.

Даю. А тут уже й другий:

— Будь ласка, дайте й мені.

Ступила кілька кроків далі, а тут ще один, і ще.

— А ви ж письменні?

— Письменний. Ось послухайте...

Читає добре.

— Чому ж самі не передплачуєте?

— Нема за що, та й не знаємо: що, звідки, де.

Підходять одні, другі. Не хочу робити збіговища, помалу відходжу з ярмарку.

— Далеко тут у вас до села?

— Недалеко. Хоч цією, хоч тією вулицею дійдете. Тільки болото!

Ще не вийшла з базару, доганяє мене молоде хлоп'ятко.

— А у вас може знайдеться й для мене газетка? Дайте, будемо всі хлопці гуртом читати.

— Хіба ж ти вмєш по-нашому читати? Вас же в школі не вчать.

— Умію! Батько навчив і читати й писати. Ану дайте, — підпишуся.

Підписується гарним українським письмом.

Ще далі доганяє один із тих, що недавно розмовляли зі мною.

— А за вами вже слідкує поліція і тайний... Ота московка з будки справила... Бережіться...

— Спасибі. Не бійтеся: нічого мені не станеться.

А все ж таки приємно, що чужа людина виявляє стільки прихильності.

Довга, сіра, болотиста дорога. Рідшають хати, накопичені в місті, як гриби, одна понад одну. Ось одна, он там друга — наче розставлені сторожі.

А далі знову зсуваються густіше, тільки вже дрібні, простенькі. Це починається село. Колись окрема громада, тепер продовження міста. На табличках, що поприбивані на хатках, виписані вулиця, число й прізвище власника. Прізвища найбільше наші, українські.

Роздивляюся, куди б зайти. Важливе тут не тільки прізвище господаря та вигляд хати, але й те — де подвір'я чистіше, щоб не набрати в калоші води, гноївки, що розливаються по подвір'ях цілими озерами.

Мое надумування перед кожними ворітьми звертає увагу. Тут дівчина, що завертала до стайні корову, питає, кого шукаю. З другої хати вибіг з намиленою, недоголеною бородою господар, питаючи, чи не шукаю візника. Міг би поїхати задешево, а в нього коні добрі.

Нарешті, рішаюся. Заходжу на подвір'я, де дівчина збирає з тину вишивані рушники.

— От, бачу, і в Дорогичині теж вишивають рушники. Над образи? Це гарно, що бережете давні звичаї.

— Так, над образи. А у вас хіба нема такого звичаю? І в нас уже забувають. Вішають на стіни не рушники, а “макатки”. Але ми ще старого тримаємося.

— Дозвольте зайти в хату?

— Заходьте, прошу.

Мала кімната з міщанською обстановкою. Заслона з полотна, повішена від комина до шафи, ділить її на дві половини. Святий образ у рушнику. Якби не трохи заболочена підлога, було б у хаті зовсім чистенько.

Входить і друга жінка, розбалакуємося. Дивуються, що так здалека приїхала. Обидві письмениі. Нарешті, одна з них питає:

— А якої там віри народ у вас?

— Подібної, як і ваша, тільки не православної, а греко-католицької.

— А наша віра ще інакша, ми — євангелики.

І знову чую виправдання за відступство від православної віри тим, що нема з боку батюшок проводу, зв'язку з народом, що нікому навчати, як слід по-Божому жити. Коли б на Волині, Поліссі було рідне, близьке народові українське духовенство, то не розкочувалася б так паства...

Виходжу. Вулиця майже порожня. Мала дівчинка веде по проханий хліб стару бабусю; дві міщанки, мабуть перекупки, поспішають у місто.

Довгий час за своїми плечима чую міцні чоловічі кроки. Нарешті зрівнявся зі мною не старий, пристойно одягнений панок. Придивляється до мене нахабно.

— Не знаєте, де тут мешкає такий то господар? — за кожним словом дихає мені в обличчя алколом.

— Не знаю. Не тутешня.

— Кажуть, він тут десь недалеко.

— Кажу вам, я не тутешня. Питайте он того господаря, що лагодить воза.

Наче не чує. Неодмінно намагається нав'язати розмову.

— Прошу вас, ідіть собі своєю дорогою.

— А вам це щось шкодить, що йдемо разом?

— Не маю в тому приємности. Ще раз прошу вас: дайте мені спокій.

Не слухає. Тоді я завертаю назад у місто. Мій товариш, видно, роздратований таким зворотом справи.

— Так скажу вам просто: мене призначили, щоб за вами стежити. Покажіть свою легітимацію.

— Спершу покажіть ви мені свою: чи маєте право цього жадати від мене?

Показує. Виходить, право має. Записую собі його прізвище й число. Те саме робить він із моєю сенаторською легітимацією.

— Тепер, коли ми вже знайомі, можемо розійтися. Чи так?

Кланяється мовчки й вертається до міста, а я — назад у село.

Ще кілька хаток, ще городи, і мала столярня. Здалека пахне сосиною. Перед хатою в'ються стрічками білі стружки. Крізь відчинені двері бачу: над варстатом, над сніжно-білою дошкою, схилився з рубанком у руках майстер; невеличкий, дрібний, здається з першого погляду молоденьким хлопцем.

Крім самого симпатичного господаря, здивувало мене в цій маленькій майстерні ще одне: на стіні портрет Шевченка й український відривний календар теж із Шевченковим портретом. Це перша того роду несподіванка на Поліссі.

Знайомимося. Розуміється, розмова наша легка й цікава. Мое прізвище й становище не чуже господареві. Він передплачує наші часописи й недавно читав мою промову в сенаті.

Довідаюся, що за українських часів і ще деякий час по війні була в Дорогичині читальна "Просвіти". Народ цікавився нею, читав. Звідси й залишалась оця цікавість дорогичан до свого друкованого слова. На жаль, читальня тут, як і всюди інде, вже не існує.

З розмови бачу — майстер не тільки цікавиться всім, але й сам людина освічена, досить начитана.

Прийшла дружина з двома діточками. Фотографую їх, і розлучаємося добрими друзями, обіцяючи не забувати одні одних.

**
*

Бере мороз. Сіру землю холодною, твердою рукою вкриває зимовий вечір. Хрустять, дзвонять під ногами

замерзлі калабаньки, як скорою ходою поспішаю до двірця. Вряди-годи минають мене вози з припізненими ярмарчанами. Дехто пізнає, всміхається приязно. Тепліше стає від того братнього усміху.

Один господар затримує коня:

— А в мене відібрали газетку й кооперативну книжку, що дістав від вас... Не маєте другої?

На жаль, не маю.

На майдані біля станційного будинку розтаборилися з фірами господарі. При ясному світлі місяця групами гомонять молоді парубки. Збоку окремо збилася вкупу жінотата. Це — новобранці їдуть на Помор'я до війська. Випроводжає їх рідня, знайомі. Все дрібне, бліде, видимо збідоване. Не бачу ні між молодими, ні між старими ані одного здорового, рослого мужчини, як це у нас декуди буває.

Пробую дотиснутися до маленької почекальні, але там повно народу й диму з цигареток. Дехто з молодих перебирається, лише батькам кращу одягу, сам одягає стару, щоб у війську нове не пропало.

Ні... таки на-дворі краще, хоч і мороз тисне.

Підходжу до старенького селянина в латаній кожушині. Стоїть з батоном у руці біля воза й не спускає сумних очей з хлопця серед гурту новобранців.

— Сина проводжаєте, дядьку? — питаю.

— Проводжаю. Один у мене. Лишає нас із старою сиротами...

— Нікого більш не маєте?

— Була донька... померла. Він у нас один...

І голос задрижав, урвався.

— Та ж одинака старим батькам можна з війська звільнити. Треба було заяву подати.

— Можна. Але за це треба платити. Двадцять злотих на рік треба давати. А звідки їх узяти?

— Та хіба ж хлопець за рік не заробить двадцять злотих? Можна ж частками сплачувати.

— Не заробить! — каже твердо старий, — хоч гинь, ніде не заробить!

— А хазяйство? Свиню, корову не можна продати?

(Пригадуються рестораторові коні по 500 злотих!).

— Хазяйство? Дві десятини землі, саме багно. Донька життям заплатила за ту працю на болотах... Свиня — на податок, корівка одна, більш нема на чому тримати, не вигодуємо...

Підїхав потяг. Усе кинулося до вагонів.

Обняла молода жінка хлопця-чоловіка. Чую шепіт:

— А слухай старшин, корися. Може швидше пустять додому.

— Може на Великдень прийду... Дивись, пильнуй дитини...

А там друга пара.

— ..забудеш! Сміятимешся з мене з міськими баришнями...

— Ну, ну!.. Щоб ти тільки за той час не вийшла за ко̄го заміж...

Вози битком набиті. З вікон виглядають молоді, зворушені обличчя.

— А длуго ще будемо стояць? — падає запит з вікна.

І, не чекаючи відповіді, той же самий рекрут затягає тужливу українську пісню. Її підхопили інші голоси — й попливли поліськими полями рідні звуки.

Але недовго. Не скінчили й другого рядка, як чужим маршем загримів бубон, скрипка, гармошка. Це "коло млодзежи" виряджало своїх членів.

Потяг рушив.

Дешо з поліських звичаїв

Серед поліських дрімучих лісів, як ніде інде, затрималися рештки давніх поганських вірувань, звичаїв. Християнство з поганством сплелось в якесь барвисте плетиво, що міцно пов'язує "древні времена" з нинішніми часами.

Там виходять зовсім природньо й існують побіч одні одних зовсім суперечні речі. Ось, наприклад, дівчина, що тількищо власноручно перев'язала рушником придорожного хреста, вже біжить із подружками на берег напучнявілої кригою річки і, давнім поганським звичаєм, "кличе" весну:

Ой, весно, весно,
Що ж ти нам принесла?
Ой, принесла, принесла
Три користі у радості:
Перша користь — бортникам*),
Другая й ораторам**),
А третяя пастушкам.

Понад тихі озера в місячні ночі все ще в уяві поліщука блукають русалки, а з борів-лісів не вигнала освіта лісовиків. У неприступних гущавинах, у блискучих чорноперих глухарях покутують померлі душеньки. Іноді заглянуть вони й у ці видовбані з дерева хатки, що їх ще подекуди побіч хреста побачите на могилках на поліських кладовищах.

Побіч ладану, громничних свячених свічок, у черепку з жаром мусить на Поліссі знайтися й чарівне зілля буркун, вітаник, щербець, що його “на Купала” зірвала жінка, яка вже не може мати дитини, або невинна дівчина.

На Благовіщення старші поспішають у церкву, а тут же малі хлопчики простягають до бузька (того невідступного товариша поліщука) руки з булочками — “гальопами” й гукають:

Бузьку, бузьку, на тобі гальопу, —
Дай мені жита копу.

Інші з “бороною”, що її теж перед Благовіщенням спекла мама:

Бузьку, бузьку, на тобі борону, —
Дай мені жита сторону.

А дівчатка показують бузькові спеченого з тіста серпа й просять:

Бузьку, бузьку, на тобі серпа, —
Дай мені жита снопа.

На святого Івана ще декуди не перевелися давні поганські поетичні звичаї. Палають ватри лісами, стеляться співанки росами:

*) Пасічникам.

**) Орачам.

Тепер Купало, завтра Ян,
Пішли дівочки в зелений гай,
Пішли дівочки горди рвати,
За ними хлопці Петра ждати.
Дівочки горди не нарвали,
А хлопці Петра таки діждали.

Щоб у жнива від важкої праці не боліла спина, поліщучка, помолвившись навколішки Богу, тричі переступає серпа й переводить його, тримаючи руками за обидва кінці, поза плечі аж понад голову. Зате опісля далеко поліськими полями стеляться жіночі давні-предавні пісні:

Літо, мати, літо, —
Вже поспіло наше жито.
А вже колос похилився,
Син матері поклонився,
На війноньку йдучи:
Не плач, мамо, по мені,
Як я буду на війні.
Наплачешся доволі,
Як не побачиш ніколи
Ні коня вороного,
Ні мене молодого.

Поліщуки, без огляду на своє тверде, важке й бідне життя, люблять пісні, казки, поетичні вірування. Кожне свято, кожна визначніша родинна чи господарська подія має свої обряди й звичаї. Вони творять якийсь таємничий поетичний світ, як таємнича й поетична уся поліська країна...

**
*

Як на провесні “кличуть” дівчата весну, наче яку свою ровесницю, так і взимку звертається поліщук по-товариському до мороза. На Свят-вечір виходить хтось надвір та запрошує мороза на поліську ячмінну кутю:

Морозе, морозе, йди кутю їсти,
Як не йдеш тепер, то не йди ніколи.

Але ж бо це й правда: погано доводиться поліщукам, коли мороз справді не приходить. Ось, наприклад, 1935-го року, як мороз довго забарився, то худоба гинула з голоду, хоч сіно й “дивилося” з багниці на неї. Багато на-

роду здоров'ям, а то й життям заплатило, коли довелося вище пояса бродити в холодній воді, щоб бодай на плечах принести в'язку сіна худібці.

Скоро тільки води вкрилися першим льодом, люди кинулися з санками по сіно. Лід заломився й чимало людей потопилося.

Вигодовували бульбою корів, коней, чекаючи морозу, а на переднівку самі гинули з голоду. Не пам'ятають люди такого голоду, нужди, слабостей, які спричинив у 1935-му році дід-мороз, що не захотів своєчасно прийти в гості на Полісся.

Святкові звичаї на Поліссі подібні до звичаїв по всій нашій землі. На Свят-вечір житній сніп під образами (соломомою з нього опісля перев'язують овочеві дерева, щоб не було гусені).

На столі під скатертиною, як і всюди, сіно. Святять його на Водохреща й дають його худобі їсти. Тільки коням не дають, бо поз'їдали сіно з-під Христа у стаєнці, а воли — ні.

І колядники ходять з колядою.

На Щедрий-вечір почує господар, як і у нас, чемний запит під вікном:

— Добрий вечір, пане господарю! Чи спиш, чи лежиш, чи у віконечку сидиш, чи нас дожидаєш? Чи дозволиш щедрувати?

На Великдень красять крашанки — “моцюки”, бо пробують їх об зуби, чи міцні.

Як і скрізь по українських землях, так і на Поліссі народ вінком обвиває церкву, розкладаючи дари Божі для освячення.

До хат несуть свячене швидше один перед одним. Бо не встигнуть ще покласти паску на стіл, як біжить господар чи господиня по воду, бо ж відомо, що хто швидше до криниці добіжить, той перший буде в роботі.

Ще перед тим, як покуштують свяченого, вітає господар свою худібку — виголошує їй тричі: “Христос Воскрес!” і сповіщає: я був у Божому храмі, чув Божії слова. Сідаю снідати й вам приніс (при чому дає свячений хліб із сіллю). Як будете йти з поля з Божою росомою, несіть додому, не давайте нікому...

Та все ж таки християнські святкові звичаї мають у собі деяку домішку вірувань поганського походження. Наприклад, на Поліссі вірує народ, що на Великдень можна побачити відьом на власні очі. На п'ятий день великого тижня відвідують на цвинтарі могилки й поганським звичаєм приносять у жертву потрошку всього того, що небіжчик за життя найбільше любив. Побіч свяченого яечка знайдеться нерідко ще й горілка, трошки тютюню.

**

Поліщуків сусіди в розмовах називають, ба й у книгах пишуть, не тільки похмурими, нещирими відлюдками, але й безпорадними фаталістами, що думають і роблять ліниво та повільно. Мовляв, ліниво плывуть у своїх річищах мілкі поліські ріки, ліниво сніг сходить, земля обсихає помалу, то такі самі сонні та ліниві й поліщуки.

Проте, з своїх, хоч і коротких, поїздок та принагідних знайомств із поліщуками я набралась іншого переконання. Поліщук замкнутий, неприступний для чужого. А щодо лінивства, то коли б поліщуки справді були такі безпорадні й ліниві, то давно б вигинули серед своїх мочарів. Навпаки, так і видно, що поліщук у кожному становищі знайде вихід, на кожний свій клопіт знайде раду.

Коли після війни в інших краях, а хоч би й недалекій Московщині, люди довго жили, наче звірі, в землянках, поліщук ухопив пилку, сокиру — й у ліс. Відродилися зруйновані гнізда, вирости нові, як гриби по дощі.

Не стає грошей на дорогого воза, плуга? Поліщук зробить собі сам, із власного дерева.

Він подбає й про дружину. Хто з українських господарів, як не поліщук придумав “машину” терти льон, що її обертають коні хутко й легко? Хто видумав і колесо-тріпачку з кількома тріпачками, що їх без труду поліщучка обертає корбою, і волокно виходить чисте, як шовкове?

Славним поліським прядильницям чоловіки, без допомоги фабрик, самі майструють зручні дерев'яні коловоротки. На них можна випрясти павутинно-тонісінькі нитки. А чи ткала б кожна дівчина, молодиця чудові узо-

ристі скатерті, рушники, сорочки, спіднички, коли б самі батьки, чоловіки не змайстрували ткацького варстатика? Отже, не одягли б поліщучки своєї родини — від сорочки до верхньої вовняної свитки чи піджака свого власного виробу — якби їхні чоловіки лишили їх отак із усім крамом без своєї допомоги, як це деінде робиться.

Сітки на рибу, всякі неводи, ятері, верші, човни й інше рибальське приладдя робить поліщук власними руками. Не святі горшки ліплять, потрапить їх і поліщук зробити. І бондарську чи кошикарську роботу він знає.

А коли вже ніяк не стає хліба вдома? Як вода, що її розлили дощі, сподобала собі чиєсь поле й не хоче поступитись? Як заробітку-допомоги в своїх околицях не можна знайти? Тоді поліщук потрапить покинути тимчасово рідну хату та з якимись виробами чи крамом помандрувати світами.

В Холмі на ярмарку, бачу, і тут і там снують якісь наче знайомі, а не тутешні постаті. У сірих, неначе з піску, свитинах. Ложки алюмініові продають. Здорові, міцні, власного, солідного виробу. Сама за півзлотого пару купила.

— Звідки ви? — питаю.

— Здалека. Від Каменя-Коширського.

Решетарів поліських, що далеко відскочили від рідних місць, пізнавала.

Але не треба нам нікуди їхати. До всіх більших галицьких міст заїздять поліщуки з різним насінням городини. У галицьких купелевих, кліматичних місцях частенько руки поліщука подають вам морозиво. Спеціалісти від цього — давидгородчани з-над Горині. На весну сотні їх роз'їздяться по різних далеких місцях.

Ех, коли б так того поліщука зорганізувати, просвітити! Коли б йому налагодити, упорядкувати не тільки виріб, але й організований збут... Коли б йому могла простягнути свою помічну руку наша молочарська чи всяка інша кооперація... Коли б цю темну, неписьменну, а таку здібну голову поліщука освітити — чого б вона не доказала! Коли б хоч наші часописи чи книжки мали до них вільний доступ, як на інші землі, де живуть українці!

**
*

Польські вчені, письменники кажуть: “Поліщук сам не знає, хто він такий...”, “Поліщук, рідко розсіяний на своїх землях (пересічно тридцять одна особа на один квадратний кілометр), говорить мішаною польсько-московсько-білоруською мовою...” “Міліон поліщуків чекає вирішення, хто вони такі...” і т. п. А рівночасно з тим, ті самі вчені й письменники наводять поліські пісні — чисто українські; наводять назви місць, квітів, предметів корінно-українських.

Такі слова, як “блекота” (рослина, про яку згадує Шевченко), “двокрилець” (рибальське знаряддя), “ігрище” (гола галявина), “лихий” (чорт), “мара” (смерть, зима), “монастир”, “муріг” (трава), “нетрі” (недоступні місця), “нікчемний” (марний), “острів” (вище місце на багнитій рівнині), “плесо” (затока або сліпа віднога ріки), “ріка”, “труба” (звій кори — трембіта), “завіска” (рушник на хресті) і т. д. — подають письменники, як Осендовський, Незбжицький та інші, як місцеві, загально-вживані. А це ж — чисто українські слова!

Нашу мову, наші часописи, книжки (оскільки вони встигнуть дістатись до рук поліщука й оскільки поліщук їх читає, бо ж половина населення неписьменна!), народ не тільки чудово розуміє, але й цілком природно вважає за свої рідні.

Нещастя тільки в тому, що місцеві чинники, замість допомогти поліщуків користуватись нашою національною здоровою пресою, літературою, створюють у цьому всякі перешкоди. А позбавлений здорового духового корму, поліщук нерідко стає жертвою всяких більшовицько-жидівських агітаторів. Почуття осамітнення, нужда, брак вистей, чим і як живе весь наш народ, сприяє цьому.

Та не зважаючи на все те, Полісся поволі прокидається до нового життя Хвиля національної свідомости, почуття спільности з усім українським народом, з дня на день росте на Поліссі.

Заносить її якась могутня, самочинна хвиля так, як вітер заносить і розсіває насіння запашних трав, квіток...

Попри віру в давніх “богів”, у поліщука родиться зрозуміння для нових, донедавна нечуваних речей.

Прядильниці при коловоротках слухають уже не тільки казок про чари, духів, лісовиків. Вони плачуть уже при Шевченковій “Наймичці” чи “Катерині”.

У самому серці Полісся знаю невчених, простих, але письменних людей, що наражуються на різні прикрі наслідки, аж до матеріальної шкоди, а не хочуть зрікатися передплати українських газет.

Що ближче до Волині, Галичини, то ця хвиля національної свідомости могутнішає.

У своїй поворотній дорозі бачила я сльози розпуки сивого дядька з приводу закриття кооперативу. “Нашого, українського” кооперативу, як підкреслював мені цей старий кооператор.

В іншому селі списала я при свідках переживання молодого кооператора з його побуту в міській тюрмі, і подала до відома міністрові.

Довгу ніч я проговорила з молодого, завзятушою кооператоркою, кооперативові якої загрожувало закриття.

Оминаючи несвідомі, часто змосковщені, міста, де нашого корінного населення мало, бо українці-поліщуки на дев'ятдесят п'ять відсотків селяни, заходила я в низькі селянські хати. У вечірні сутінки, без світла звичайного (не було за що і де купити, бо кооператив закрито), й без світла науки (бо в селі нема школи), сиділи люди по хатах тихенькі, причаєні, безгамірні.

Коли в таку годину в одній поліській хаті простягли до мене свої змарнілі голівки дві бліденькі дівчинки, я зазнала дивного враження, ніби дві білі ненюфари підносяться з темного водяного плеса.

Вислухувала, записувала сумні, а водночас бадьорі історії.

Теплими словами згадували поліщуки повоєнні часи й тих наших учительок, що кидали тут перше зерно науки й національної свідомости.

З важким, але теплим і не безнадійним почуттям поверталась я з останньої моєї подорожі по Поліссі.

Святе моє переконання, що ця частина нашого народу, хоч далека, але тісно зв'язана з нами кров'ю, мовою, ми- нулим, швидше чи пізніше зіллється духово, — бо му- сить злитися! — в одне всеукраїнське море. Так наказує твердий природний, Божий закон, якого не зломлять ні- які закони людські.

З М І С Т

	стор.
До читачів — О. Воронин	5
Море	9
З одеських спогадів	12
Пароплавом до Криму	28
В Ялті та її околиці	38
З Києва	50
На Тарасовій могилі	57
З Кам'янця Подільського	65
До Комор Довбуша	72
Пороги Прута	83
Понад хмарами	86
Дід Іван	92
Черемошем на дарабі	95
Столиця Покуття	100
Полісся	
Весною	104
Весною на селах	106
Літом	119
Зимом	162
Дещо з поліських звичаїв	174

КУРІНЬ ПЛАСТУНОК ЮНАЧОК ім. княгині Ольги, Бафало
ЛИСЮК Каленик, Онтеріо

ЛІГА УКРАЇНСЬКИХ КАТОЛИЦЬКИХ ЖІНОК, Монтреал

ЛУКЖ при парохії св. Духа, Мнтреал

ЛОРЕНКО Лідія, Філядельфія

Л. Ф., Філядельфія

ЛЮБИЙ Михайло, Оттава

МАКОВСЬКА Марія, Ланкастер

МАНИЛО Іван, Філядельфія

о. МУДРИЙ Любомир, Бафало

о. ОЛЕСЬ Богдан, Глен Ліон

ОНУФРИК Софія, Рачистер

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД УКРАЇНИ,

22 Відділ, Бафало

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНОК КАНАДИ, ім. Ольги Басараб,

Монтреал

ПАНЬКІВ Іван, Вінніпег

ПЛАСТОВА СТАНИЦЯ ВІННІПЕГ, Вінніпег

ПЕРЕЙМА Ореста Мирослава, Бафало

ПЕТРЕНКО Галина, Бафало

ПЕТРОВИЧ Осип, Філядельфія

ПОМІРКО Анна, Чикаго

ПРОВІДІННЯ, відділ 134 в Міннеаполіс, Міннеаполіс

САПГА Ілля, Гановер

д-р СІМЕНОВИЧ Мирослав, Чикаго

СІЧЕСЛАВСЬКИЙ Іван, Філядельфія

СИТНИК С. Е., Вінніпег

СМАЧИЛО Степан і Анна, Торонто

СОЮЗ УКРАЇНОК АМЕРИКИ

відділ 16. ім. кн. Ольги в Міннеаполіс

відділ 22. секція Комітет "Мати і Дитина" в Чикаго

відділ 33. ім. Лесі Українки, Клівленд

відділ 49. ім. Ольги Басараб, Бафало

відділ 65. "Дочки України", Нью-Брунсвік

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ, відділ Бафало, Бафало

СПІЛКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ в Америці, Осередок

ім. Лесі Українки, Бафало

СТАВНИЧА Михайлина, Клівленд

СТАВНИЧА Марія, Бафало

д-р СТАВНИЧИЙ Роман, Бафало

СТЕПАНИК Григорій і Олена-Марія, Клівленд

ТИТАРЕНКО Сергій, Бафало

ТОВАРИСТВО "ЖІНОЧА ГРОМАДА", Бафало

УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ в АМЕРИЦІ,
відділ 12, Бафало
УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ “ДНІПРО”, Бафало
УКРАЇНСЬКИЙ КЛЮБ “НАША ХАТА”, Бафало
УКРАЇНСЬКИЙ КОНГРЕСОВИЙ КОМІТЕТ АМЕРИКИ,
відділ в Лорейн
УКРАЇНСЬКА РАДІОПРОГРАМА ВАСИЛЯ ШАРВАНА,
Бафало
УКРАЇНСЬКА МИСТЕЦЬКА РАДІОПРОГРАМА ЮРІЯ ЛАВ-
РІВСЬКОГО, Бафало
ФАЛАШ Оксана, Торонто
ФЕДОРІВ П. П., Торонто
ХОМАНЬ Дмитро, Вінніпег
† ХОМИН Стефанія, Шамокін
ХРАПЛИВА Олександра, Нью-Йорк
о. ЧЕРКАВСЬКИЙ Іван, Дервент
ШИПИЛЯВА Катря, Бафало
ШОСТАК Іван, Торонто
о. прот. ЯЛЕЧКО Й. Д., Ковентрі

Справлення похибок

На 4-тій стор. надруковано: Обкладинка Тамари Душенко — має
бути: Обкладинка мистця Т. Княгиницької-Душенко.

На 6-тій стор. 18 рядок іздолу пропущено прізвище, має **бути:** пе-
дагог, Софія Русова, писала